

Міністерство освіти і науки України
Дубенський коледж Рівненського державного
гуманітарного університету

В. В. ОМЕЛЬЧУК

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ВОЛИНИ В ОСОБАХ

Навчальний посібник

*Рекомендовано вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
педагогічних спеціальностей*

ВИДАВНИЦТВО
"ВОЛИНСЬКІ ОБЕРЕГИ"

2014

УДК 37(477)
ББК 74.03(4Укр)
О 572

*Посібник рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 4 від 29 листопада 2013 року).*

Рецензенти:

- Петренко О. Б.** – доктор педагогічних наук, професор кафедри вікової та педагогічної психології Рівненського державного гуманітарного університету;
- Кравець Л. М.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка;
- Горкуненко П. П.** – кандидат педагогічних наук, викладач-методист, відмінник освіти України, директор Сарненського педагогічного коледжу Рівненського державного гуманітарного університету.

Омельчук В. В.

О 572 **Історія освіти Волині в особах** : Навчальний посібник / В. В. Омельчук. – Рівне : Волинські обереги, 2014. – 264 с.
ISBN 978-966-416-337-5

У посібнику розглядаються питання, які стосуються історії розвитку освіти на Волині. Узагальнюється просвітницька, громадсько-педагогічна діяльність представників духовної та світської інтелігенції у напрямку становлення освіти на Волині. У посібнику визначено роль і місце відомих і маловідомих діячів, які сприяли формуванню не тільки регіональної освіти, а й національної. Навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів педагогічних спеціальностей.

УДК 37(477)
ББК 74.03(4Укр)

ISBN 978-966-416-337-5

© Омельчук В. В., 2014
© "Волинські обереги", 2014

ЗМІСТ

Вступ.....	5
1. Волинь як культурно-освітній слов'янський і український регіон	7
2. Діяльність духовенства Волині в галузі освіти.....	17
- <i>Іов Залізо</i>	21
- <i>Архімандрит Пересопницького монастиря Григорій</i>	26
- <i>Григорій Антонович Рафальський (о.Антоній)</i>	29
- <i>Єпископ Ієрофей (Яків Федорович Лобачевський)</i>	32
- <i>Архімандрит Амвросій (Афанасій Лукич Лотоцький)</i>	34
- <i>Архієпископ Волинський Агафангел (Олексій Федорович Соловійов)</i>	38
- <i>Єпископ Острозький Віталій (Василь Грегулевич)</i>	39
- <i>Архієпископ Волинський і Житомирський Паладій (Павло Ганкевич)</i>	41
- <i>Протоієрей Андрій Федорович Хойнацький</i>	43
- <i>Іларіон Іванович Коровицький</i>	45
- <i>Архієпископ Модест (Данило Костянтинович Стрельбицький)</i>	46
- <i>Лука Михайлович Рафальський</i>	49
- <i>Юлій Іванович Гапанович</i>	50
- <i>Іван Ілліч Тихомиров</i>	51
- <i>Отець Миколай Левитський</i>	52
- <i>Прокл Іванович Бичковський</i>	53
- <i>Михайло Андрійович Тучемський</i>	56
- <i>Арсен Васильович Річинський</i>	58
- <i>Родина Шумовських: о.Федір (Шумовський), протоієрей Юрій Шумовський</i>	62
3. Просвітницька діяльність Волинської духовної семінарії	69
4. Організація навчально-виховного процесу в церковно-приходських школах Волині.....	76
5. Громадсько-педагогічна діяльність культурно-освітніх діячів Волині	90
- <i>Анастасія Гольшанська-Заславська</i>	91
- <i>Костянтин Острозький</i>	92
- <i>Іван Федоров (Федорович)</i>	96
- <i>Герасим Смотрицький</i>	101

- Ганна Гойська	108
- Іван Вишенський.....	111
- Мелетій Смотрицький.....	123
- Анна Алоїза Ходкевич	131
- Олександр Четвертинський.....	131
- Андрій Михайлович Курбський	131
- Гуго Коллонтай.....	132
- Тадеуш Чацький.....	135
- Адам Чарторійський	138
- Фридерик Любомирський.....	140
- Микола Іванович Костомаров.....	141
- Омелян Дверницький.....	150
- Аполлоній Дорофійович Сендульський.....	152
- Федір Васильович Четиркін	155
- Федір Васильович Ліберовський.....	156
- Афанасій Андрійович Терлецький.....	158
- Дмитро Миколайович Блудов, Антоніна Дмитрівна Блудова	159
- Микола Іванович Петров	161
- Миколі Іванович Теодорович.....	164
- Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка)	171
- Олександр Шумський	174
- Іван Огієнко	182
- Олександр Цинкаловський.....	192
- Авенір Коломиєць.....	196
- Борис Білецький	200
- Улас Самчук	202
- Борис Ількович Степанишин	204
- Ярослав Ісаєвич	207
6. Дидактично-виховні особливості функціонування середніх загальноосвітніх закладів Волині	214
7. Стан і особливості жіночої освіти на Волині.....	230
8. Теми для самостійних досліджень, рефератів, курсових та магістерських робіт.....	244
9. Питання для експрес-бесіди	245
10. Тестовий контроль знань.....	247
11. Список використаних джерел та літератури	250

*Хто не знає свого минулого,
той не вартий свого майбутнього.
Хто не шанує видатних людей свого народу,
той сам не годен пошани.*

М.Рильський

ВСТУП

Відродження суверенної України, розбудова її державності зумовлюють необхідність глибокого і всебічного вивчення та оцінки історичного минулого українського народу. Відтак набувають актуальності історико-педагогічні дослідження регіональних проблем народної освіти, що відкриває широкі можливості для відродження національно-виховних традицій і сприяє подальшому розвитку освітянської галузі. У визначеному напрямку навчальних посібник "Історія освіти Волині в особах" є актуальним і відповідає стратегічним завданням Державної національної програми "Освіта" ("Україна ХХІ століття"). Дослідження культурно-освітніх традицій на регіональному рівні є однією із найважливіших умов формування національної свідомості, виховання у молоді поваги до історії рідного краю, його культури, традицій, звичаїв.

У посібнику крізь призму документальних джерел та наукових праць М. Грушевського, М. Драгоманова, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Костомарова, І. Огієнка, П. Антоновича, О. Субтельного, М. Максимовича, С. Сірополка, Я. Ісаєвича, Б. Митурова, Е. Мединського, М. Ярмаченка, Л. Вовк, Т. Джаман, Г. Бухала, Я. Поліщука, О. Сухомлинської та інших науковців висвітлюється складна та багатогранна історія становлення освіти на Волині у життєписах її видатних діячів.

Особлива увага у презентованому посібнику акцентується на гуманістичних аспектах історії освіти Волині. Зокрема, визнача-

ється роль духовенства у поширенні освіти, що сприяло в свою чергу відродженню духовних цінностей в середовищі українського студентства та освітянської інтелігенції, створенню гуманістичної педагогіки. У посібнику вперше узагальнюється діяльність громадсько-педагогічних діячів, волинських меценатів у становленні національно-регіональної освітньої системи. Заслуговує на увагу досвід організації навчально-виховного процесу у духовних і світських закладах освіти.

Запропонована праця дозволяє визначити роль і місце Волині у розвитку освіти в Україні, проаналізувати специфічні особливості становлення і розвитку освіти в регіоні.

Специфіка даного навчального посібника полягає ще і в тому, що він сприятиме глибшому розумінню таких навчальних дисциплін, як педагогіка, історія педагогіки, історія України.

Посібник розрахований на науковців, педагогів, учителів, студентів, краєзнавців, на всіх, кому не байдужа історія рідного краю.

1. ВОЛИНЬ ЯК КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ СЛОВ'ЯНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ РЕГІОН

Відродження духовності й культури неможливе без глибокого пізнання суспільно-історичних і культурологічних процесів в історії рідного краю.

Волинь – значна частина виняткового своєю історією та традиціями регіону – Правобережної України, яку відомий історик М. Костомаров називав "найісторичнішою і найглибшою українською країною" [187, с.45].

Волинь – одна із основних історико-етнографічних земель на терені України, розташована в її північно-західній частині, багата на різноманітні природні ресурси та різночасові історичні пам'ятки, в тому числі й археологічні, які є важливими джерелами для вивчення й висвітлення життя її населення в різні періоди минулого – від кам'яного віку до середньовічної епохи.

Особлива важливість Волині серед інших регіонів України полягає в тому, що її терени, завдяки своєрідним умовам природної захищеності та віддаленості від бурхливих подій надчорноморських степів, створили сприятливі умови для еволюційного розвитку населення на тривалому шляху формування (етногенезу) в його середовищі ранньосередньовічного східного слов'янства, починаючи з бронзового віку й до Київської Русі. Досить численні археологічні пам'ятки яскраво відображають цей важливий процес. Саме цим в першу чергу можна і слід пояснити досить пильну, вже понад столітню увагу до цих пам'яток та історії Волині багатьох дослідників минулого України і всього східного слов'янства.

Волинський край є не лише одним із осередків етногенезу слов'янства, а й колицкою цілого комплексу народної культури.

На теренах Волині в різні історичні періоди виникали культурно-освітні центри, які стимулювали розвиток культури не лише в регіоні, а й у всій Україні.

Неповний перелік культурно-освітніх центрів (Володимир-Волинський, Почаїв, Пересопниця, Дермань, Дубно, Острог, Кременець, Колодяжне та інші) свідчить про те, що Волинь постає як потужне джерело духовно-освітніх традицій, праоснова слов'янської писемності та культури.

Найхарактернішими рисами Волинського краю як адміністративної одиниці були його глибока провінційність у всі часи існування, постійна підлеглість різним за культурними, економічними та політичними рівнями урядам – литовському, польському, російському, незмінна прикордонність за будь-якого адміністративного поділу та незначна народонаселеність при розмаїтті національного та релігійного компонентів [46, с.320].

Віддаленість від політичних та культурних центрів, економічна нерозвиненість та прикордонність сприяли формуванню особливого регіону, який у всі часи відігравав роль специфічного "буфера" у розв'язанні політичних проблем, був краєм частоті зміни політичної влади, юридичних законів (Руська Правда, Литовський статут, Магдебурзьке право та Саксонський Порядок, закони Російської імперії) та освітніх систем.

Відносна малочисельність населення при наявності територіально-економічних та культурних потенцій приваблювала до Волині численних іноземців, що зробило край неординарним зразком злиття різних культур та нашарування мовних стихій (української, литовської, польської, російської, французької, німецької, чеської, єврейської).

У своєму історичному житті Волинь пережила ряд драматичних періодів, які стали наслідком зіткнення двох течій: з однієї сторони – східного, православно-християнського світу, з іншої – західного, католицько-протестантсько-німецько-польського [69, с.12].

Протягом багатьох століть Волинська земля складалась не тільки як етнокультура, але і як адміністративна територіальна єдність: легендарний союз волинських племен, Галицько-Волинська держава, волинське помісництво, Волинська губернія [12, с.2]. Кожен із названих періодів характеризується конкретними суспільно-історичними особливостями, які й визначали культурно-освітній розвиток Волині.

З прийняттям християнства на Волині з'являються культурно-освітні центри. Найдавнішим політичним центром і центром духовного життя, який поширює і зміцнює християнство, був Володимир. А Володимирів храм стає першим на Волині кафедральним собором, осередком духовності і благочестя для

новопросвіщеного народу, осередком духовного просвітництва [131, с.1]. Таким чином, християнство як нова релігія, введене на Волині святим рівноапостольним князем Володимиром, не тільки дозволило перманентно зберігати основи християнської культури, а й створило умови для подальшого її розвитку.

Наступний етап розвитку освіти пов'язаний із суспільно-економічними і політичними процесами, що відбувалися у Галицько-Волинській державі.

Як зазначає О. Воронін [40, с.28], Галицько-Волинська держава – останній бастион української державності княжої доби. Вона – друга велика держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати довкіл себе більшу частину української етнографічної території. Та в середині XIV століття вона фактично перестала існувати. Але півтора століття її існування не минуло безслідно для подальшої долі українського народу. Галицько-Волинська держава зберегла Україну від передчасного підкорення та асиміляції з боку Польщі [61, с. 94].

Галицько-Волинська держава, перейнявши культурно-національні традиції Київської Русі, політично і соціально розвивалась під впливом тих відносин, які існували в середньовіковій Європі. Беручи значну участь у політичних справах середньої Європи, вона мимоволі втягувалася у сферу духовних інтересів західної частини континенту. На той час місцева школа писемності створила видатні пам'ятки, серед яких – волинська частина Галицько-Волинського літопису. Галицько-волинські князі так само, як і київські, перебували в династичних зв'язках з різними пануючими домами Європи. Поступово входить в ужиток і латинська мова як загальноживана в Європі мова дипломатичних зносин і урядування: з'являються княжі печатки з латинськими написами, а грамоти останніх галицько-волинських князів пишуться латиною.

Головними ознаками кожної нації є мова і релігія. Саме вони значною мірою і визначали зміст і характер освіти Волині.

Започаткування національно-орієнтованої освітньої системи на Волині припадає на XVI–XVII століття – час, коли на території Південно-Західної Русі – Київщині, Волині, Поділлі, Галичині, в Закарпатті і Буковині – формувалась українська народ-

ність, розвивалася і зміцнювалася українська мова. Цей складний і тривалий процес проходив у драматичних історичних умовах, у постійній боротьбі українського народу проти зазіхань іноземних загарбників.

Волинь залишалась об'єктом суперечок і завзятої боротьби між Польщею і Москвою. Державно-політична першість була за Москвою, але незважаючи на це, поляки постійно колонізували Волинь своїми людьми і пропагандою.

Таким чином, розвиток освіти у регіоні визначався складними суспільно-політичними, національними і релігійними процесами. Національна ідея набувала визначального статусу поступальності освіти у Волинському краї. Духовно-національний імператив впливав на зміст, характер, спрямування освіти.

Найсприятливіші умови для реалізації національної ідеї на Волині склалися в XVI–XVII століттях. В цей період створюється система національно-культурних осередків і центрів, з'являється ряд освітніх пам'яток, які засвідчували високий рівень розвитку українства у визначеному регіоні.

Реалізація духовно-національних особливостей як пріоритету культури і освіти краю пов'язана з діяльністю Пересопницького монастиря.

Досить суттєво на розвиток освіти Волині вплинуло прийняття Люблінської і Берестейської уній.

Одним із найважливіших наслідків Люблінської унії для українського народу було те, що українські землі – і ті, що належали перед тим до Литви (Київщина з Наддніпрянщиною, Волинь і Поділля), і ті, що належали вже до Польщі (Галичина з Холмщиною), об'єдналися тепер разом в одній державі і, незважаючи на певні відмінності в політичному і соціальному устрої, мали можливість тісніше зблизитися і впливати одна на одну, перш за все у сфері духовної культури. Послаблений матеріально, український елемент західноукраїнських областей все ж таки зберіг свої національні традиції і, спираючись на моральну і матеріальну підтримку східноукраїнських областей, за дуже короткий час після об'єднання встиг оживити і розвинути в собі культурно-національний рух, який призвів до загальнонаціонального відродження українського народу [61, с.131].

Після Люблінської унії польські магнати провадили політику колонізації та окатоличення українського народу. Нестерпним був соціально-економічний гніт, що породжував антифеодальні настрої людей. У цей період Волинській землі судилось відіграти важливу роль в історії України. Так сталося, що Волинь традиційно перебувала в центрі політичних інтересів Польщі, яка вважала: "Чи з унією, чи без унії, а Волинь мусить бути наша". В акті про приєднання Волині до Польщі говорилося, що земля Волинська завжди належала до Польщі "цілим, і повним, і безсумнівним правом" [235, с.335].

Як вважають О. Митрат і С. Герус, Волинь стала тим полем, на якому відбулись перші спроби ополячення українського народу [128, с.72]. Саме тут і зародився супротив до польських утисків.

Виступав проти неї князь Костянтин Острозький, найперший з українських вельмож, виступали деякі церковні братства, а також не всі єпископи зважилися на об'єднання з Римом. Тоді і почалася завзята боротьба між уніятами (прихильниками унії) та православними. Українське суспільство поділилося на два ворожі табори. Боротьбу, як зазначає Іван Крип'якевич [104, с.49], було ведено словом і письмом, в церкві і поза церквою, інколи доходило навіть до кривавих сутичок. Релігійна боротьба дуже шкодила українському народові, її використали поляки і ще більше нищили Україну.

З метою утвердження католицизму серед населення України єзуїти засновували школи. Вони стверджували, що єдина їх мета – це поширення просвітництва [98, с.114].

XVI–XVII століття пройшли під знаком активізації у шкільництві діяльності єзуїтських орденів. Крім єзуїтських, тут існували лютеранські, кальвіністські, соціанські та піарські школи.

Український вчений, теоретик та історик освіти С. О. Сірополко підкреслює, що в цілому ці школи були розраховані на дітей заможної української шляхти, яка згодом переходила до католицизму. Дослідник віддає належне єзуїтам за професіоналізм у вихованні дітей: "Не можна відмовити єзуїтським школам того, що педагогічна техніка їх внесла дещо нове, свіже, а саме введено відповідну методу навчання класичних мов; спрямовано більше уваги на вимоги світської науки, ніж це було в старих

школах; пом'якшено шкільну дисципліну, бо єзуїти старалися привчити дітей до слухняності не так карами, як суперництвом між учнями" [8, с.6-9].

За досить короткий час єзуїтам вдалося виховати нове покоління польської шляхти в дусі повної відданості католицькій церкві, причому немало дітей завзятих протестантів або ревливих прихильників православ'я стали католиками: нащадки Ходкевичів, Радивилів, Слуцьких, Острозьких були вже католиками й жертвували єзуїтам величезні фонди на заснування єзуїтських шкіл та колегій [61, с.171-172]. Навернені до нової віри, вельможі намагались поширювати її у своїх землях, переробляючи з православних чи будууючи нові римські костьоли, монастирі, школи.

Західний вплив найперше позначився на Волині, а це дало змогу їй в культурному відношенні, як зазначає І. Огієнко [141, с.73], "стояти досить високо". Нові реформаційні ідеї, що "сунули із Заходу", теж найперше і найбільше відбилися на Волині.

В умовах, які склалися не на користь українських давніх шкіл, існувала необхідність реформування шкільних порядків. Це завдання було виконано завдяки створенню братських шкіл, колегій, що успішно протистояли експансії католицизму в Україні. Саме діяльність протестантських і католицьких шкіл стимулювала, у свою чергу, новаторські починання православ'я на освітній ниві.

Усвідомлюючи всю згубність для православ'я єзуїтських шкіл, православні волинські шляхтичі не раз прохали про відкриття православних шкіл, рівень освіти в яких не поступався б освіті в єзуїтських. На Варшавському сеймі 1607 року послі від Волині вимагали, щоб при кафедрах Луцькій і Володимирській були створені семінарії, в яких би навчалося і утримувалося не менше двадцяти дітей для задоволення потреб православної церкви. Через два роки знову була висунута вимога про влаштування семінарії. Особливо відчувалася потреба у відкритті в Луцьку школи, освітні завдання якої були б актуальнішими, а навчальний план досконалішим за відкриту в 1609 році єзуїтську колегію. Ось чому перші засновники Луцького братства в першу чергу вирішили відкрити школу "для набожных наукъ людей молодыхъ потребную" [140, с.48].

Луцьке братство багато уваги приділяло власному книгодрукуванню, хоча й не мало для цього належної матеріальної бази. Із Луцьким братством пов'язана одна із сторінок діяльності мандрівного друкаря Павла Домжив-Лютковича-Телиці. Він належав до представників консервативної течії, які міцно трималися православ'я і не йшли на жодні компроміси з уніятами. Луцька братська школа, яка була заснована у 1620 році, виправдала сподівання православного люду. Вона стала визначним культурно-освітнім осередком усієї Волині і відіграла позитивну роль у поширенні освіти серед широких верств населення.

Луцька братська школа щорічно випускала освічених богословів, озброєних знаннями історії, філософії, мов і, особливо, свого власного віросповідання. Її вихованці ставали вченими, захисниками православ'я і небезпечними ворогами єзуїтів.

У статутах Луцької братської школи підкреслювалось, що відвідування школи повинно давати практичну користь. Діти мусять із захопленням вивчати науки, проводити час у школі не даремно. Луцька братська школа не лише розповсюджувала освіченість серед населення, а й здійснювала великий вплив на розвиток освіти і культури Волинського регіону.

Соціальна обумовленість мети навчально-виховного процесу в Луцькій братській школі полягала у протиставленні католицькій освіті, тобто, тут освіта будувалась на православних засадах. В політичному плані мета школи полягала у супротиві політиці ідейного поневолення українського народу і впровадження ідей національної гідності та незалежності. Що ж стосується організаційних позицій, то основною метою Луцької братської школи було подолання стихійності і побудова навчально-виховного процесу за певними чіткими правилами та нормами європейського рівня. Освітня обумовленість мети школи – це забезпечення можливостей отримання середньої освіти православним населенням Волині. Виховна обумовленість – формування національно-патріотичних та моральних якостей молоді: "чтобы выполнить всякій недостатокъ надлежащего ученія, подвигнуть людей нерадивыхъ, а противникамъ заградить уста, дабы отселе, съ прерашаніемъ злобы, воспріяло начало благихъ дель и по всей братіи распространилось спасеніе – измененіе бо злобы начатокъ есть во спасеніе, близь беды спасеніе" [140, с.50].

В плані організації навчально-виховного процесу вона з успіхом конкурувала з досконалішими на той час єзуїтськими училищами, які насаджувалися Річчю Посполитою на території північно-західної України. Статути Луцької школи, за якими велася навчальна та виховна роботи, взагалі були взірцем педагогічної майстерності того часу. А Степан Сірополко у своїй праці [210, с.116] зазначає: "Заслуга братських шкіл цього періоду полягала в тому, що вони паралізували успіхи унії та католицизму на українських землях; мали велике значення для розвитку релігійної та національної свідомості українського народу; багато прислужилися своєю загальноприступністю поширенню освіти серед українського люду та сприяли розвиткові української культури".

Статути Луцької братської школи переконливо свідчать про достатньо високий рівень педагогічної думки в нашій країні у XVII столітті. Це відзначав ще Я. Головацький, який писав, що "наші школи відрізняються тим від польських, чеських та інших європейських, що в них не мучили дітей схоластично-варварською латинщиною, а навчали природною, народу зрозумілою мовою". На думку автора, "статути наших шкіл гідні на увагу, вони вище стоять, ніж статути багатьох училищ стародавньої Польщі" [43, с.5-6]. Про це писав і професор Є. Мединський, який стверджував, що "в галузі педагогіки у нас в XVII столітті було багато свого оригінального, цінного" [126, с.141].

Б. Митноров підкреслював, що братські школи утверджували і зміцнювали елементи гуманістичної педагогіки. Вони не тільки сприймали і впроваджували педагогічні ідеї Заходу, а й розробляли свої власні [129, с.117].

Створення 1617 року Луцької братської школи – це свідчення того, що в освіті України XVII століття окреслилися значні позитивні зміни. Тривалий час Луцька братська школа гідно складала конкуренцію єзуїтським колегіям. Її авторитет, успіхи викликали у єзуїтів задрість і невдоволення. Вони намагалися будь-якими засобами призупинити ріст і послабити її вплив на оточуюче середовище. Так, в 1634 році Луцька православна школа була по-варварськи знищена вихованцями єзуїтської Луцької колегії [51, с.79]. Зрозуміло, що таке ставлення єзуїтів до православних шкіл, не могло не вплинути на їхню діяльність.

Але, незважаючи на злети і падіння, Острозька і Луцька братська школи відіграли історичну роль у запровадженні просвітництва не лише у Волинському краї, а й далеко за його межами.

XVIII століття проходило під знаком боротьби українського народу проти польського засилля в Україні. Особливого розмаху ця боротьба набула на Волині, у результаті якої була встановлена повна пропольська гегемонія в управлінні освітніми закладами. Після другого розподілу Польщі 1793 року воєводства Київське, Брацлавське, Подільське і східну частину Волині забрала Росія. За третім розподілом 1795 року Росія забрала й решту Волині та ще східну частину Холмщини, а основна частина Холмщини відійшла до Австрії. Росія сформувала з приєднаних областей три губернії: Київську, Подільську і Волинську. Правобережна Україна ввійшла в нову фазу свого життя, яка характеризувалася російсько-польською боротьбою за панування у сфері освіти, що призвела до інтенсивної русифікації волинського шкільництва.

Сучасна історіографія розцінює акт приєднання України до Росії досить неоднозначно. Зокрема, П. Голубенко у своїй праці [44, с.121], даючи відповідь на питання: "Чи ж справді приєднання України до Росії сприяло поширенню і розвиткові цивілізації, освіти, мистецтва і науки серед українського народу?" – зазначає, що в дійсності все було якраз навпаки. Після приєднання України до Росії спостерігалось дуже помітне зниження культурно-освітнього рівня українського народу. На думку вченого, це пояснюється тим, що московські завойовники стояли на набагато нижчому культурному рівні щодо приєднаної України.

Протягом XIX ст. Україна поступово перетворилася у провінцію великої імперії з деякими етнографічними особливостями. Багата, соковита мова оголошувалась "малоросійским наречием", що мала вмерти під вагою "казенного языка" [110, с.119].

Як не погодитися з І. Огієнком, який писав: "Вік XIX знає декілька великих погромів української культури: погроми ці дедалі ставали дошкульними і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого і що вона встигала утворити в коротких перервах між погромами" [63, с.228].

Досить згадати Валуєвський (1863), Емський (1876) укази, інші подібного роду антиукраїнські документи царату і багато

інших русифікаційних заходів, які перешкоджали нормальному розвитку української культури.

Незаперечною причиною занепаду української культури було те, що серед української знаті переважала, як стверджує О. Субтельний, "малоросійська самосвідомість", а самі українці були найбільшими ворогами ідеї української самобутності [215, с.263].

Цариця Катерина та її міністри не бачили або не хотіли бачити існування певних національних особливостей українських областей.

Протягом віків Польщі і Москві вдалося відірвати українську суспільну еліту від простого народу. Це відкинуло українство в історичному розвитку на століття назад. Але найбільше втрат від розриву між інтелігенцією і народом зазнала Волинь. Російський царат взагалі прагнув перетворити Волинь на фортецю русифікації. Тут виникли відверто чорносотенські організації, як наприклад, "Союз Русского народа", що несли погромницьке настановлення до усього немосковського. За винятком початкових шкіл, на Волині не було жодної української інституції. Духовне розтерзання та зубожіння краю поглибила перша світова війна. Такою Волинь увійшла у ХХ століття. Виявилось, що вона належала до найвідсталіших губерній України щодо свого національно-державного вияву. Та все ж волиняни не втратили споконвічного прагнення до власної національної організації та духовності. За короткий час існування української влади в краї відбулися великі зрушення – розпочалася активна культурно-просвітницька діяльність. З таким духовним потенціалом Волинь вступила у якісно новий період історичного розвитку, що був зумовлений наслідками українсько-польської та радянсько-польської (1918-1920 рр.) воєн. Але період національного культурно-просвітницького відродження Волині тривав не довго. Відповідно до умов Ризького договору (18 березня 1921 р.) Західна Волинь та Полісся опинилися в межах нової Польської держави, а Східна Волинь з Житомиром відійшла до Радянської імперії.

З того часу процес становлення і розвитку освітньої системи у регіоні набував нових національних і релігійних ознак, які свідчили про те, що Волинь вступила у нову фазу свого суспільно-політичного і культурологічного розвитку.

2. ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА ВОЛИНИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

Сьогодні, на межі другого і третього тисячоліть християнської ери, постає закономірне питання про роль і місце церкви в культурному і духовному житті українського народу. Зауважимо, що єдиним і майже безальтернативним творцем української культури аж до кінця XVIII століття була саме українська церква та українське духовенство. Це саме вони творили для свого народу літературу, науку, школу, друкарство, малярство, виховували світську інтелігенцію. Власне все, що ми маємо славного у своїй культурі, створила нам наша Православна церква.

Центром церковно-релігійного життя в західному краї була Волинь. Волиняни завжди вирізнялись високою релігійністю і побожністю. Волинська земля була освячена Святою вірою уже на перших порах хрещення Русі, а в 992 році кількість християн збільшилась настільки, що князь Володимир заснував у м. Володимир-Волинську єпископську кафедру.

Основою для шкіл на Волині, як і по всій Східній і Західній Русі, тривалий час було православ'я, керівництво освітнім процесом здійснювала церква. Духovenство Волині ініціювало створення перших монастирських шкіл. За його активної участі на Волині було засновано цілий ряд братств і братських шкіл: Луцьке Хрестовоздвиженське (1617 р.), Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське (1636 р.), Юнацьке братство (XVII ст., м. Луцьк), Острозьке Кирило-Мефодіївське (1865 р.), Володимир-Волинське Свято-Володимирське (1887 р.), Острозьке імені князів Острозьких (1907 р., м. Острог).

Так, при Луцькому братстві з благословіння митрополита Іова Борецького відкрили училище або Греко-латино-слов'янську школу. Першим ктитором Луцького братства став ігумен Черчецького монастиря Герасим Микулич, а фундаторами – місцева українська шляхта, духовенство і міщани. В 1628 році в братській друкарні ієромонах Павло Маткович видрукував книжки для служби Божої, які тепер є бібліографічною рідкістю.

Кременецьке православне Богоявленське Свято-Миколаївське братство засноване в 1636 році знатними волинськими людьми Данилом Малиновським і Лаврентієм Древинським при Кременецькому Богоявленському монастирі. Старанням засновників і самих братчиків було відкрито школу, споруджено притулок і обладнано друкарню. З ініціативи преосвященного Олександра, єпископа Острозького, при Кременецькому монастирі на кошти братства у 1877 році відкрили школу грамотності для селянських дітей. Важливу роль у поширенні духовної освіти серед місцевого населення відіграло Житомирське Свято-Володимир-Василівське братство. Воно брало активну участь у святкуванні 900-річчя єпископської кафедри на Волині і в день свята безкоштовно роздало людям 8000 примірників книг і брошур релігійно-морального та історичного змісту. Братство намагалось посилювати виховання і освіту учнів у душі вчення православної церкви через школи, бібліотеки, читання і розповсюдження літератури релігійно-морального і патріотичного змісту.

Основна заслуга братства імені князів Острозьких полягає в тому, що у 1916 році зусиллями братчиків відкрили музей історичної бібліотеки і зал для народних читань. В середині XIX століття розпочинається робота, спрямована на відновлення Луцького братства, яке існувало в XVII столітті. Після відбудови зруйнованого Хрестовоздвиженського храму братчики засновують школу, де, як правило, навчались діти з віддалених сільських місць. Важливо, що тут не обмежувались вивченням тільки релігійної літератури. Дітей вчили також хоровому співу, вони займались рукоділлям, гімнастичними і військовими вправами.

Зусиллями Волинської та Житомирської єпархій в м. Острог була заснована Волинська духовна семінарія, яка впродовж майже столітнього існування, починаючи з 1796 року, мала великий вплив на релігійно-церковний розвиток православної волинської пастви, сприяла поширенню грамотності серед простого люду.

Волинське духовенство з особливою турботою ставилось і до проблем жіночої освіти. Так, з метою поширення освіти серед дочок священнослужителів у краї було засновано Волинське жіноче єпархіальне училище, яке діяло впродовж другої половини XIX – початку XX століття. З благословення єпископа Волинсь-

кого і Житомирського Інокентія у Волинській єпархії відкрили чотири духовних училища: в 1833 році Білостоцьке, переведене в 1864 до Житомира, Кременецьке, Мілецьке і Дерманське. У 1864 році розпочало діяльність Волинське училище дівич із родин духовенства, в 1890 році старанням єпископа Волинського та Житомирського Модеста у Почаївській лаврі розчинила двері церковно-учительська школа. Однак вона існувала недовго і в 1891 році була переведена в м. Житомир, а потім, у 1906 році, в село Дермань Дубенського повіту. Під час правління у Волинському краї Польщі її закрили, а замість неї при Житомирському Богоявленському монастирі існувала жіноча духовна школа.

Згідно з наказом Священного Синоду від 10 грудня 1874 року в м. Острог Волинської єпархії вже в наступному році була відкрита учительська семінарія, яку 29 травня 1893 року перевели в село Дедеркали Кременецького повіту. Згодом і вона припинила існування. У 1908 році завдяки клопотанню архієпископа Житомирського і Волинського Антонія почало функціонувати "Училище Пастирства".

Найпоширенішим педагогічним явищем у галузі освіти Волинської губернії були церковнопарафіяльні школи. Враховуючи те, що освіта у Волинській губернії на відміну від інших губерній України тривалий час розвивалась в умовах відсутності її середньої і вищої ланки, роль церковнопарафіяльних шкіл у справі ліквідації масової неписьменності серед простого люду важко переоцінити. Із 1830 року ЦПШ у Волинській єпархії були предметом постійних турбот з боку духовенства. В часи кріпосництва вони знаходились в убогих приміщеннях, де жили священники, всі проблеми, пов'язані з навчанням, лягали, як правило, на плечі тих же священників.

Вся виховна робота в церковнопарафіяльних, домашніх школах і школах грамоти була спрямована на утвердження в дитячих душах християнської моралі. Вчителі намагалися виховувати у своїх учнів благородні почуття, вчили страху Божому, скромності і покійності – всім чеснотам Святого православ'я.

Аналіз історичної літератури дає нам можливість встановити імена людей, які належать до старої генерації волинського духовенства, діяльність яких значною мірою впливала на культурно-

освітні зміни у Волинському краї. Сьогодні ми не можемо не згадати родини священників Кульчинських і Шумовських. Отець Федір (Кульчинський), колишній священник на Волині і професор Волинської духовної семінарії, автор статті "Дещо з життя Волинського духовенства в першій чверті ХХ століття", проаналізував спосіб життя волинського духовенства від початку ХХ століття і майже до початку 50-х років. Спогади священника поділені на дві частини, названі "Стара генерація волинського духовенства" – часи до 1905 року, і "Нова генерація" – від 1905 року. Автор дає характеристику адміністративного управління Волинської єпархії, духовних шкіл того часу, описує життя, побут і працю обох генерацій, вказуючи на його позитивні і негативні сторони діяльності, особливо на недостатню громадську активність. На думку автора, "Священники наші не мали належної підготовки до праці на відтинку суспільно-громадським. Це власне було хибою духовних шкіл – семінарій, що давали переважно теоретичні знання. Всі священники тих часів мали середню духовну освіту, були добрими філософами, богословами. Одне – не вмiли вони підходити до праці суспільно-громадської".

Національне обличчя духовенства згаданих часів він характеризує таким чином: "Духовенство Волинське по природі своїй було українське, як і вся Волинь була українська. Було це стихійне українство, глибшої національної свідомості наші батьки не виявляли, українство в них і в нас, їх дітях, виявлялось у тім, що ми говорили українською мовою, нашою рідною. Все життя священницьких родин, родинно-побутове, як і волинського селянства, було суто українське. Русифікаційні впливи сюди не сягали. Міцно зберігались українські традиції – церковні і народні. У розмовах з парафіянами священники послуговувались тільки українською мовою, зрідка і проповіді в церквах виголошували українською мовою".

Розвиток культури і освіти на Волині тривалий час відбувався під опікою духовних осіб, які увійшли в історію не лише нашого краю, а й усієї України, прославилися насамперед як оборонці православної віри, зусиллями яких була створена мережа духовно-освітніх закладів. Організація навчально-виховного процесу в духовно-освітніх закладах була спрямована на виховання особистості з високими морально-духовними цінностями. Досвід

організації навчально-виховного процесу в зазначених установах, в умовах духовного і національного відродження сучасної школи, потребує теоретичного осмислення і нових поглядів на проблему виховання сучасної молоді. У зв'язку з цим набуває актуальності проблема релігійного виховання, проблема відносин між церквою та школою. Зокрема, німецький педагог В. Форстер зазначає [133], що виховання без релігії – це будова на піску. Цікавими є погляди С. Сірополка на відносини між церквою та школою. На його думку, церква має задовольнятися проголошенням своїх істин лише тим, хто належить до даної церкви, тоді як освіта світська стосується всіх громадян і всіх дисциплін наукового дослідження. Водночас С. Сірополко вважає, що найкращим вирішенням питання про місце релігії в школі може бути приклад із статуту єдиної школи УНР, який визнавав лекції Закону Божого обов'язковими для учнів [8, с.6-9]. Дослідники стверджують, що виховання дітей і молоді повинно бути релігійним, що є неодмінною умовою становлення свідомого громадянина, здатного самовіддано служити Богові і Україні. Адже саме християнське виховання пробуджує віру, відкриває мудрість Божих законів, за якими здавна жили наші предки, формує високі моральні чесноти, що приводять людину до гармонії зі світом і власним сумлінням [42, с.53-54].

Хтозна, чи вижив би український народ за довгі роки неволі, якби не наша свята церква. Вона оживляла його вільномовний дух, вливала в його змучене ество свіжі сили й енергію, єднала патріотів з обох боків Дніпра-Славутича.

ІОВ ЗАЛІЗО (1551-1651)

Релігійно-церковний діяч, просвітник, ігумен Почаївського монастиря

Особлива роль і місце в історії нашої духовної культури належить Іову Залізо, ігумену Почаївського монастиря.

Арсен Шумовський зазначає [256], що Іов був освічений, глибоко честнотний, горливий богомолець і аскет, а до того ініціативний та меткий. Іов Залізо був сильної волі людина і дуже господарський, він підніс високо Почаївський монастир.

Ревнивий богомолець за весь український народ, Іов Залізо багато зробив для освіти – заклав гурток письменних ченців, які переписували книжки і розповсюджували їх по інших монастирях. Іов написав багато книг, одна з них довго зберігалася в архіві, а саме "Книга блаженного Іова Железо, Ігумена Почаєвського власною рукою його писання". Видання слов'янської Острозької Біблії відбулося теж із благословіння святого ігумена.

Поширюючи релігійну освіту серед українського народу, о. Іов виконував велику й корисну національно-усвідомлюючу працю, стримуючи український народ від релігійного занепаду і національної дезорганізації.

Преподобний Іов, в хрещенні Іоан, син православних батьків з Покуття, прозваних Залізо, народився в 1551 р. на Галичині. Десятирічним хлопцем він вступив до Угорницького монастиря. У цьому ранньому віці він досяг такого успіху в чернечих подвигах, що з 12-ти років уже був пострижений в монахи з ім'ям Іова, після досягнення повноліття був зведений у священний сан, а з тридцяти років удостоєний великої схими, причому йому було повернуто ім'я Іоан. Він особливо любив це ім'я і завжди ним підписувався, але до лику святих він був зарахований з ім'ям Іова.

Допитливий розум, аскетичне життя творили у характері цього чоловіка стійкі переконання. У складний час релігійної боротьби він, не вагаючись, зайняв належне місце захисника православ'я, його праця мала, як зазначав дослідник Антонович, окрім релігійного, й національний характер. Бо головним визначальником оформлення народу того часу вважалася саме релігійна приналежність. У 1570-х роках доля звела Іова з видатною постаттю того часу – князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким. Князь, дізнавшись про освіченого монаха з Угорницького монастиря, запрошує його на Волинь.

На прохання князя Острозького, преп. Іов був переведений у 1571 р. в Дубенський монастир, що знаходився у володіннях князя, де став настоятелем і багато писав на захист православ'я. Дубенський Хрестовоздвиженський монастир був заснований князями Острозькими ще на початку XV сторіччя. Наступні князі щедро дарували йому значні володіння, дбаючи про матеріальний стан.

Іван Огієнко подає 1584 рік як такий, коли Іов став ігуменом нашого Хрестовоздвиженського монастиря. Отож, можливо, Іов не зразу став ігуменом, а деякий час був простим монахом. Звичайно, будучи ігуменом, він зміг мати більш широке поле для праці на Божій ниві. Освічений ігумен сильно впливав на всіх, і Дубенський монастир духовно високо виріс, став міцною фортецею православ'я.

Хороші особисті стосунки з князем Костянтином підкреслює той факт, що Іов був фактично духівником князя. Коли наставав час Великого посту, Костянтин перебував у монастирі, скидав з себе світський одяг, вдягав монаший і цілий піст жив як звичайний чернець.

Безперечно, Острозький як просвітник, підтримуючи Дубенський монастир, ставив перед собою мету перетворити його на один з культурних осередків Волині. Особливо це знадобилося у 1596 році. З проголошенням Берестейської унії монастир став одним з оплотів православ'я.

До Іова приїздить порадитись представники з інших міст і монастирів. Ігумен розумів, що лише усвідомлення місцевою людністю своєї релігійної приналежності може спинити масове навернення в унію. З цією метою він утримував при обителі добрих переписувачів Святого Письма та перекладачів. Ігумен, безперечно, і сам творив книжки, які ширились Волинню. Деякі автори, пишучи про Іова, зазначали, що ніби він заклав при Дубенським монастирі друкарню. За двадцятирічний період дубенської діяльності він створив цілий ряд творів. Правда, вважається, що вони згоріли у 1944 році.

Проте, жага подвижницького усамітненого життя змусила його перейти на Св. Гору Почаївську, проте і там його обрали настоятелем. Для молитовних подвигів він пішов у кам'яну печеру: ноги його покрилися ранами так, що оголилися кості.

Досифей пише: "Тікаючи від людської слави й бажаючи мати славу від єдиного тайновидця Бога, потайки залишив монастир Дубенський і подався на гору Почаївську, здавна світлістю чудес многих осяяну" [55, с. 49-51]. Досвід допоміг йому перетворити й Почаївську обитель у фортецю православ'я. Там вже немолодий Іов отримав можливість усамітнитись.

Якої сили досяг святий старець над грішною душею людською, показує наступний випадок: одного разу, прийшовши вночі на тік монастирський, він побачив злодія, який хотів взяти собі на спину куль зерна. Преподобний допоміг йому підняти цей куль, але нагадав йому про відповідь на страшному Суді Христовому. Вражений коротким словом святого, грішник впав йому в ноги з благанням про прощення.

В обителі преп. Іов ввів чернечий устав. Обитель він оточив огорожею з допомогою благочестивих поміщиків Феодора і Єви Домашевських і збудував Свято-Троїцький собор, а потім іще шість менших церков. Він створив Почаївську друкарню і продовжував писати на захист православ'я. Збереглася одна з його книг під назвою "Книга Іова Заліза, ігумена Почаївського, власною його рукою написана". У 1889 році вона була видана під назвою "Бджола Почаївська".

Друкарня преп. Іова, відновлена на початку ХХ століття архімандритом Віталієм (Максименко), була ним вивезена після російської революції за кордон і нині продовжує існувати в Америці, у Свято-Троїцькому монастирі.

Багато скорботи приніс преп. Йову спадкоємець Ганни Гойської, лютеранин Фірлей. Він заволодів монастирськими землями і навіть чудотворною іконою. У 1559 р. приїхав на Волинь грецький митрополит Неофіт і привіз з собою чудотворну ікону Божої Матері. По наказу зверху він залишив її в будинку благочестивої поміщиці Ганни Гойської. У 1596 р. над православною вірою, за попущенням Божим, сталося страшне нещастя: справа була в тому, що, переслідуючи православних, польський уряд прагнув зробити так, щоб єпископські кафедри заміщалися особами не стійкими в православ'ї, і ці єпископи погодилися визнати владу папи на Соборі, скликаному в Брест-Литовську. Православний обряд зберігався, але особи, що погодилися на це з'єднання, або унію, – ставали католиками. А народ, що залишився вірним православ'ю і не визнавав Брестську унію, католики стали ще більше тіснити і пригноблювати. Тоді багато хто почав вирушати в степи і за дніпрові пороги і там утворили вільне козацьке військо, яке багато раз піднімало повстання для захисту православної віри. Інші стали об'єднуватися в церковні братства або ж ставати під захист

вельмож, що залишилися вірними православ'ю. Найвиднішим з них був князь Костянтин Острозький, довкола якого утворилася спільнота вчених. Він заснував у своєму місті Острозі духовну академію та друкарню, і вони багато писали на захист православ'я. Наступного року після оголошення унії, Ганна Гойська, заради зміцнення православ'я, передала чудотворну ікону монахам-пустельникам, які поселялись на Почаївській горі, і з тих пір ця свята ікона стала іменуватися Почаївською іконою Божої Матері. Почаївська гора знаходилася недалеко від маєтку Ганни Гойської і стала відомою давно, ще в часи татарської навали в 1240 році. Сама Пресвята Богородиця з'явилася на ній пастухам, причому в пам'ять цього зволила залишити слід Своєї стопи, що так і називається "Стопа Пресвятої Богородиці". З того часу на цій горі почали поселятись пустельники, на ній знайшли притулок і ченці зруйнованого Києво-Печерського монастиря. З часу перенесення на Почаївську гору чудотворної ікони Божої Матері там заснували монастир. Але св. ікона була повернута монастиреві, після того, як дружину Фірлея спіткало за блюзнірство над нею Боже покарання, а землі були повернуті судом незадовго до кончини преподобного.

У вільний час преп. Іов любив займатися садівництвом і розвів у Почаєві прекрасний сад.

У 1620 р. він брав участь у Київському Соборі, що засудив унію і постановив твердо стояти за православ'я. Під цією постановою є підпис: "Іоанн Залізо, ігумен Почаївський".

Помер преп. Іов 28-го жовтня 1651 року. Мощі його були відкриті в 1659 році після триразового його з'явлення митрополиту Київському Діонісію. Незабаром після цього в обитель приїхала на прощу Єва Домашевська. Вночі вона побачила, що в Троїцькій церкві сяє світло і почула спів. Служниця її, дівчина Ганна, пішла дізнатися, яке служіння відбувається, і з жахом побачила, що церковні двері відчинені, а посеред церкви, між двома ангелами, молиться в надзвичайно світлих шатах преп. Іов. Звернувшись до дівчини, він наказав їй покликати ігумена Досифея, в цей час безнадійно хворого, і дав їй для нього плат, змочений в миро. Хворий, отримавши цей плат, намастився ним і одужав.

У 1675 р. татари взяли в облогу Почаївський монастир. На третій день облоги, під час читання акафіста, над монастирем

з'явилася Сама Цариця Небесна. Татари спробували пустити стріли на небесне явлення, але стріли поверталися назад і вражали їх самих. Тоді татари втекли.

У 1721 р. Почаївським монастирем заволоділи уніати. Чудотворну ікону Божої Матері вони шанували, але доступ до мощів преподобного для віруючих закрили. Проте через 20 років чудеса преподобного змусили їх допустити до них віруючих.

З 1831 р. монастир знову став православним. Мощі преподобного були знову урочисто відкриті, а Почаївський монастир оголошений Лаврою.

Пам'ять преподобного Іова Почаївського згадується 19 травня та 10 листопада, знайдення мощей – 10 вересня (нов. стиль).

Антонович пише, що в архіві Почаївської лаври збереглась рукописна книжечка під назвою "Книга блаженного ігумена Почаївського, власною рукою його написана". Писав Іов, зрозуміло, церковнослов'янською мовою. У 1855 році було видано томик проповідей Іова під редакцією професора Київської духовної академії Петрова "Пчела Почаевская". Він вважає, що ці проповіді хоч і є не цілком самостійними, але займають почесне місце у полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII століть. За своїм змістом їх можна порівняти з напрямом полеміки Івана Вишенського, який, до речі, теж бував у Дубні.

АРХІМАНДРИТ ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО МОНАСТІРЯ ГРИГОРІЙ

Автор Пересопницького Євангелія

Реалізація духовно-національних особливостей як основи поступальності культури і освіти на Волині, насамперед, пов'язана з діяльністю Пересопницького монастиря. У його стінах було створено книгу, якій судилося увійти в історію нашої національної культури зі славою Української Першокниги.

Пересопницьке рукописне Євангеліє 1561 року є непересічним явищем нашої духовної культури, засобом народного просвітництва, унікальною пам'яткою мови, мистецтва, літератури, релігійно-філософської думки свого часу. Виняткова цінність "Пере-

сопницького Євангелія" – неодноразовимірна. Насамперед вона являє собою першу в нашій історії книгу, написану живою розмовною, народною українською мовою. Книга виступила трансмісією живої мови наших предків, зразком, витвором мови, якою розмовляли на нашій землі чотири з половиною століття тому.

За свідченням фахівців, тодішня мова загалом була подібною до сучасної розмовної мови. Мова Євангелія – поєднання простої народної мови з церковнослов'янською і польською. Не можна не погодитись з відомим мовознавцем І. Огієнком, що мова Пересопницької Євангелія співвідноситься з сучасною, тобто тією, "якою ми балакаємо й тепер" [145, с.9].

Як явище культурного життя ця книга є органічним джерелом своєї епохи, її ідеології. На той час в Україні розгортається гуманістичний рух Відродження, який був водночас і свідченням культурного зростання, становлення українського народу, і відгуком європейського Ренесансу. Саме високі ідеї Відродження і спонукали до появи нашої Першокниги. Виникнення Пересопницького рукопису було продиктовано духовними потребами українського народу, зокрема вимогами пропаганди християнсько-релігійної духовності на ґрунті живої української мови. Адже на той час найуживанішою була саме релігійна література, під знаком якої і минала давня доба нашого письменства.

Волинський дослідник В. Рожко відзначає, що Пересопницьке Євангеліє є свідченням високої духовності нашого народу, воно ставить його поряд з іншими європейськими народами за тогочасним культурним розвитком, є безцінним скарбом нашої тисячолітньої християнської культури [203].

Із тексту Євангелія дізнаємося, що ця величезна робота була виконана двома ченцями: протопопом Михайлом Васильовичем Саноцьким і архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Перекладачі подбали, щоб нащадки знали про фундаторів цієї праці, а також і їхню особисту подвижницьку працю. Перший лишив своє ім'я в кінці кожного Євангелія: в Євангеліях від Матвія і Іоанна він назвав себе "Михайлом Васильевичем, протопопом Саноцьким", в Євангелії від Марка – "многогрешним рабом Михайлом", а в Євангелії від Луки – "писарем Михайлом Васильевичем из Санока". Другий засвідчив свою авторську

роботу такими словами: "Тыи книги чтыри Евангелія святое устроены кроткимъ, смиреннымъ и боголюбивымъ иеромонахом Григорием Архимандритомъ Пересопницким".

Невідомо, яку освіту отримали Григорій Пересопницький і Михайло Саноцький, але судячи із якості перекладу і приписок, вона була достатньо високою як на той час. Григорій Пересопницький і Михайло Саноцький зробили свій переклад "для лепшого виразумлення люду христіанского посполитого".

Рукопис Пересопницького Євангелія становить собою книгу, переплетену в дубові дошки, обтягнуті зеленим оксамитом. Написано воно чорнилами на пергаменті красивим письмом. Приписки, вставки і післямови виконані, як висловилися автори, "дробнымъ письмомъ". Заголовки написані золотою в'яззю. Під сторінками в кожному із чотирьох Євангелій відмічені червоними чорнилами так звані зачала, які пояснюють, як потрібно читати тексти в церкві. Книга складається із 63 зошитів і 960 сторінок.

Пересопницьке Євангеліє є першою в Україні церковною книгою, перекладеною із книжної церковнослов'янської на староукраїнську мову: із "языка болгарского на мову рускую". Початок цій роботі поклали монахи Троїцького монастиря у селі Двірці (на Рівненщині) у 1556 р., а завершили ченці Пересопницького монастиря (також на Рівненщині) у 1561 р.

Пересопницьке Євангеліє не було опосередкованим явищем, а відбивало один із етапів східнослов'янського православного самосвідомлення, а також і становлення української мови. Звичайно, це ще не та українська мова, яку ми знаємо після Івана Котляревського. В ній багато чого зберігалось від давньоруської, помітні також впливи польської мови і навіть чеської, слова і вирази якої вживалися у польській мові до XVI ст. Разом з тим перекладачі внесли у працю нові риси народної розмовної мови XVI ст., причому не лише в лексику, але й у фонетику та граматику.

Пересопницьке Євангеліє було написане в часи пошуку українцями власної культурної, мовної та релігійної ідентичності.

Пересопницьке Євангеліє пам'ятали та користувались ним протягом століть. Обкладинку рукопису змінювали не менше ніж три рази. На сторінках є позначки, зроблені різними мовами, які належали до різних епох. На перших сторінках – напис українсь-

кою мовою, зроблений І. Мазепою, про передачу Євангелія єпископу Переяславському. Є також написи латинською мовою, це свідчить про те, що певний час рукопис знаходився в Переяславській семінарії. Вже у ХХ ст. Євангеліє знаходилось у Полтавській бібліотеці, потім у музеї Києво-Печерської лаври.

Припускали, що в роки Великої Вітчизняної війни Євангеліє було знищено. Знайшов рукопис професор Київського університету С. І. Маслов в архіві Києво-Печерської лаври в невеличкій скрині. Чийсь добрі руки врятували цей безцінний скарб. За ініціативою професора книгу передали до Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

Під час інавгурації президента України в грудні 1991 р. Пересопницьке Євангеліє було вперше використано як символ державності. На ньому присягав на вірність Україні Леонід Кравчук. Саме з того часу з'явилась традиція присягати на цій книзі Президентам України.

В історії кожного народу знайдеться небагато книг, які він через віки зберігає й відносить до особливих, знакових, символічних, вважає їх своїми реліквіями та священною пам'яткою. Пересопницьке Євангеліє належить саме до таких книг.

ГРИГОРІЙ АНТОНОВИЧ РАФАЛЬСЬКИЙ
(о. АНТОНІЙ)
(1789-1848)

Видатний церковний діяч, педагог

Одним з найстарших представників родини Рафальських був Григорій Антонович (1789-1848) – видатний церковний діяч, просвітник і педагог першої половини ХІХ століття. Рафальський Г. А. народився в селі Нуйні Ковельського повіту Волинської губернії в сім'ї парафіяльного священика.

Отримав домашню початкову освіту, потім три роки виховувався у Верхівському василіянському монастирі, де вивчив польську мову і латинь.

З 1800 по 1807 роки навчався у Волинській духовній семінарії в Острозі. За виняткові знання і здібності його залишили

викладачем тієї ж семінарії. Особливими предметами його занять були богослов'я, риторика, російська література, давньоримські класики. Григорій Антонович надзвичайно багато читав, користуючись семінарською бібліотекою і книгами архієрейського дому. Будучи вже кафедральним протоієреєм, він часто спілкувався з вихованцями Київської духовної академії: листувався з окремими, підтримував матеріально і за це отримував від них конспекти тих предметів, які вивчались у академії. Перечитуючи конспекти, він засвоював знання, ніби сам слухав лекції. Сам він закінчив лише один курс академії, бо через хворобу був вимушений залишити навчання.

У 1809-1812 рр. Григорій Рафальський викладав у семінарії синтаксис, поезію і риторiku. Легко і невимушено читав напам'ять своїм учням еклоги Вергілія, оди і сатири Горація, промови Цицерона. З кожним роком йому доручали викладання у все вищих класах.

У 1817 році він звільнився з учительської посади в зв'язку з реорганізацією семінарії, але залишався економом архієрейського дому. У ці роки він часто приймав у себе студентів-волинців, які приїжджали з академії додому на канікули. Дискусії, які влаштував Г. Рафальський зі своїми вихованцями, переважно велись навколо академічних предметів. Для студентів таке спілкування з протоієреєм Григорієм Рафальським було своєрідним повторенням вивченого матеріалу протягом року.

З початком війни 1812 року йому доручили супроводжувати архієрейську ризницю, консисторський архів і семінарську бібліотеку вглиб Росії. Через півроку він повернувся, доставивши довірені йому цінності цілими і неушкодженими. За ці заслуги Григорія Рафальського підвищили в посаді, призначивши протоієреєм Воскресенської церкви в місті Острозі. Єпархіальний волинський протоієрей, консисторія і семінарія розташувались у колишньому єзуїтському монастирі, але ці приміщення двічі потерпіли від пожеж (1809-1812), а тому потребували ремонту. Протоієрей Рафальський, як економ, відремонтував приміщення в стислі строки. У 1818 році, за невтомну працю, його підвищили до кафедрального протоієрея. Вже тоді колеги, начальники і навіть іновірці називали Григорія Рафальського рідкісною людиною свого краю.

За спогадами сучасників, митрофорний протоієрей Григорій Рафальський мав авторитет не тільки в середовищі православних, а й серед католиків та греко-католиків. Йому вдалося зберегти власне реноме під час французько-російської війни 1812 року, коли підрозділи Наполеона цілком контролювали й Волинь, і під час відновлення Острозького монастиря. Але на тринадцятому році щасливого сімейного життя стається непоправне: 1821-го раптово помирає дружина. На руках у Григорія Антоновича залишається десятилітня донечка. Першим, хто запропонував Григорієві Рафальському обрати чернечу стезю, був преосвященний Стефан (Романовський), єпископ Волинський. Однак протоієрей категорично відмовлявся.

У 1831 році при Крем'янецькому ліцеї звільнилась вакантна посада православного законоучителя і настоятеля соборної церкви зі званням першоприсутнього духовного правління. Цю посаду запропонували протоієрею Рафальському, якого вважали за знаннями і здібностями гідним цієї посади. Незабаром стався новий випадок, який виявив духовні якості цього священника. Після придушення польського бунту в кінці 1831 року Почаївську лавру повернули православній церкві. Царем була направлена висока комісія для прийняття обителі. Протоієрея Рафальського відрядили разом з ректором Волинської семінарії архимандритом Флавіаном для участі в роботі цієї комісії. Тут він проявив прозорливість і так уміло провів справу, що Лавру вдалося одержати майже з усім майном: чудотворною іконою Божої Матері, живописним джерелом стопи Богородиці, ризницею, фундушми і документами.

Висока комісія оцінила старання Рафальського і, повернувшись до столиці, доповіла про нього святійшому синоду. Йому, на той час овдовілому, запропонували постриг і сан архимандрита, але священник не відразу на це погодився. Тільки в листопаді 1832 року в синод надійшли відповідні документи, які засвідчили про його згоду обійняти сан архимандрита. А 6 квітня 1833 року Григорій Рафальський прийняв постриг, узявши ім'я Антоній, і став намісником Почаївської лаври. На цій посаді він був не більше року, але за цей час чимало зробив для лаври.

За велику подвижницьку діяльність у сфері релігії і просвітництва о. Антонія 2 лютого 1834 року нагородили орденом святої Анни II ступеня.

В 1834 році у Варшаві відкрили православну вікаріатську єпископську кафедру, завідувачем якої російський імператор призначає преосвященного Антонія.

Варшавське вікаріатство о. Антонія проіснувало шість років. За цей час завдяки його активним діям було відкрито собор з усіма архієрейськими будівлями, побудовано три фортечні церкви і одну в місті Дрогочині, відкрито церкву в Інституті шляхетних панянок у Новій Олександрії, відновлено Яблочинський монастир, засновано у Варшаві духовне училище.

Імператор високо оцінив заслуги о. Антонія. У 1835 році його нагороджено орденом св. Анни I ступеня, у 1838 році – св. Володимира II ступеня, а 1842 році – орденом Олександра Невського.

У 1843 році о. Антонія було призначено на посаду митрополита Новгородського, Санкт-Петербурзького, Естляндського, Фінляндського, священно-архімандрита Свято-Троїцького монастиря Олександро-Невської лаври.

У 1845 році митрополита Антонія нагороджують орденом св. Апостола Андрія Первозванного. Влітку 1847-го він втрачає здатність рухатися. А в перший день Різдвяного посту 1848-го серце митрополита Антонія зупинилося.

ЄПИСКОП ІЄРОФЕЙ (ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ ЛОБАЧЕВСКИЙ) (1789-1871)

***Православний церковний діяч і просвітник Волині,
волинської інтелігенції, історик, природодослідник***

Відомим церковним культурно-освітнім діячем, який був першим ініціатором відновлення та розвитку діяльності православних братств, став єпископ Ієрофей.

Яків Лобачевський народився в сім'ї уніатського священника. Початкову освіту здобув у рідному домі. У 1795 р. було засновано Волинську семінарію в Острозі, до якої у 1799 р. вступив Лобачевський. По закінченні філософського курсу Лобачевський у 1807 р. вступив до Києво-Могилянської академії, де вивчав

філософію, богослов'я, а також латинське і російське красномовство, грецьку, французьку, німецьку мови, історію. Навчання закінчив у 1811 р., в рік пожежі на Подолі, яка обірвала заняття в Києво-Могилянській академії, і повернувся на батьківщину. Перебував на різноманітних вчительських посадах у Волинській семінарії. Як педагог Лобачевський відзначався спокійним, тихим, доброзичливим характером, з відданістю виконував свої обов'язки. У 1814 р. прийняв чернечий постриг у Загаївському монастирі св. Іоанна Милостивого на Волині, з 1819 р. – його архімандрит. Але не залишав педагогічної праці у семінарії, де викладав риторику. З 1815 р. після реорганізації семінарії обіймав посаду інспектора та виконував обов'язки професора філософії. Під час конфлікту між волинським архієреєм С. Романовським і семінарською корпорацією Лобачевського у 1823 р. було звільнено. Але архієрей залишив його настоятелем Загаївського монастиря, де він зайнявся відбудовою і упорядкуванням монастирських споруд. У 1829 р. його переведено настоятелем до Дерманського Свято-Троїцького монастиря. Тут він також відновив головний монастирський храм та відбудував монастирське духовне училище, які постраждали внаслідок пожежі. Лобачевський не залишив настоятельства у монастирі навіть тоді, коли його було висвячено на єпископа Острозького та вікарія Волинського (1845). Сучасники Лобачевського відзначали його освіченість, глибокі знання з богословських, філософських та природничих наук, прекрасне володіння латинською, грецькою, єврейською, польською, французькою, німецькою, італійською та англійською мовами. Лобачевський мав чудову бібліотеку. Займався літературною працею. Друкував, не підписуючись своїм іменем, статті історичного змісту, ґрунтовну рецензію на твір архімандрита Тихона "Историко-статистическое описание Минской епархии". Брав участь у роботі Комісії, створеної для видання давніх актів та документів з історії Південно-Західної Росії (України). З 1845 – віце-президент Волинського опікунського комітету над тюрмами (Попечительного о тюрьмах комитета).

Автор "Історичної записки про Дерманський монастир" (1842-1862, надрукована посмертно у 1873 р.). У ній серед ігуменів і управителів монастиря згадано "Івана диякона" (Івана

Федоровича). Найціннішим розділом "Записок" є матеріали про бібліотеку і архів монастиря, де описано 22 стародруки та рукописи. Автор вперше увів у науковий обіг "Дерманський пом'яник" XVII століття з іменем князів Острозьких (на сьогоднішній день зберігається в Державному історико-культурному заповіднику м. Острог). З 1865 року активно сприяв діяльності острозького Свято-Кирило-Мефодіївського братства, за що був зарахований, з ініціативи графині Д. М. Блудової, до почесних членів братства.

Поховано Якова Любачевського у Дерманському Свято-Троїцькому монастирі.

**АРХІМАНДРИТ АМВРОСІЙ
(АФАНАСІЙ ЛУКИЧ ЛОТОЦЬКИЙ)
(1796-1878)**

*Православний церковний письменник, історик,
дослідник старовини*

Народився у сім'ї священика с. Мончинець Старокостянтинівського повіту Луки Лотоцького. У 1819 році А. Лотоцький завершив курс навчання у Волинській духовній семінарії. Його семінарським вчителем був ієромонах Ієрофей (Яків Петрович Лобачевський, згодом – єпископ Острозький) – енциклопедист і поліглот, який, будучи інспектором семінарії, позитивно характеризував свого учня, як "здібностей хороших, достатньо зразковий, успіхів надзвичайних, поведінки хорошої". Далі Афанасій Лукич продовжив навчання в Київській духовній академії, де у 1823 році здобув ступінь магістра богослов'я і повернувся на викладацьку роботу у семінарію.

Педагогічна діяльність А. Лотоцького була різнобічною. З 1823 року Афанасій Лукич працював у семінарії на посаді професора словесності, німецької та польської мов, а з 1826 року – інспектора Волинської духовної семінарії. Свою педагогічну діяльність поєднував з обов'язками семінарського бібліотекаря, зберігаючи книги з бібліотек Острозької академії та єзуїтського колегіуму, датовані XVI-XVIII століттями. Зумів урятувати бібліо-

теку у надзвичайно складний для семінарії 1820 рік (пожежа з руйнуванням приміщень, вимушений переїзд з Острога в Аннопіль). Майже одночасно з початком педагогічної діяльності А. Лотоцький отримав священницький сан (1823 р.) при Острозькому Успенському кафедральному соборі, а у 1825 році став соборним протоієреєм.

З 1828 р. він викладає російську мову і Закон Божий у Клеванському повітовому училищі, ставши також цензором проповідей духовенства Рівненського повіту, а з 1829 р. – місцевим благочинним. З 1833 р. працює заступником Луцької гімназії і настоятелем Петровської церкви Луцька; у 1834 р. разом з гімназією переїжджає у Клевань, а далі – у Рівне. У 1838 р. стає настоятелем Рівненської соборної церкви, обіймає церковно-адміністративні посади, у т. ч. очолює Рівненське духовне правління. З 1844 р. перебуває на церковній і педагогічній службі у Варшаві (настоятель Вільської цвинтарної церкви, член Волинської духовної консисторії, ключар Варшавського кафедрального собору, заступник православної приватних дівочих пансіонів у Варшаві, благочинний столиці Царства Польського), де православному єпархії очолював колишній учень і педагог Волинської духовної семінарії в Острозі Антоній (Григорій Рафальський) – двоюрідний брат Ієрофея (Лобачевського), майбутній митрополит у Санкт-Петербурзі.

У 1860 р. овдовілий священник приймає чернецтво (з іменем Амвросій), на третій день після цього стає архімандритом і призначається намісником Почаївської Лаври (настоятелем якої за посадою був Волинський правлячий архієрей). З 1865 р. архімандрит Амвросій став настоятелем Мілецького монастиря у Ковельському повіті, а з 1875 р. – Володимир-Волинського монастиря, який очолював до останніх днів життя і де помер 18 (28) січня 1878 р.

Друкована церковно-літературна спадщина Афанасія Лотоцького досить об'ємна і різноманітна, включає богословські (насамперед в галузі літургіки), проповідницькі, історико-краєзнавчі праці, публікації літературних пам'яток, переклади. Зупинимось докладніше на його церковно-історичних публікаціях.

Варто зазначити, що ще під час своєї церковної і педагогічної праці в Луцьку, Клевані і Рівному А. Лотоцький займався вив-

ченням волинської церковної старовини. Так, у нарисі першого ректора Київського університету М. Максимовича про Степань та місцевий монастир (нарис написаний у 1848 році) читаємо: "Честь открытия этого монастыря для истории принадлежит любознательному протоиерею Афанасию Лотоцкому. Лет за десять он нашел "инвентарь Степанского монастыря", писанный на польском языке 1627 года 11-го марта Адамом Злотолинским, управителем Степанским".

У 1850-х рр. під час своєї служби у Варшаві Афанасій Лотоцький за дорученням духовної влади займався підготовкою історико-статистичного опису Варшавської православної єпархії, у т.ч. її територій, що історично тяжіли до Волині. Сама Варшавська єпархія, що охоплювала губернії Царства Польського, до 1834 р. була благочинням, а до 1840 р. – вікаріатом Волинської єпархії, у 1843-1860 рр. обидві єпархії мали спільного правлячого архієрея, більшість православних священиків у Царстві Польському були волинянами за походженням. Книга вийшла друком вже під час служби архімандрита Амвросія в Почаєві (1863 р.) [1].

Афанасій Лотоцький – автор значної кількості друкованих праць (богословські статті, проповіді, історико-краєзнавчі розвідки, публікації літературних пам'яток, переклади). Варто зазначити, що під час своєї церковної і педагогічної діяльності у Луцьку, Клевані, Рівному А. Лотоцький займався вивченням історії православ'я на Волині, досліджував церковні пам'ятки краєзнавства. Зокрема, віднайшов інвентар Степанського монастиря 1627 року, ставши "першовідкривачем" існування цієї фундації князів Острозьких, пов'язаної з діяльністю просвітницького центру в Острозі.

Зауважимо, що публікації Афанасія Лотоцького з історії церкви використовувалися як допоміжний матеріал у навчальній програмі Волинської духовної семінарії і відзначалися науковістю і доступністю викладу, достовірністю фактажу.

У 1850-х рр. під час перебування у Варшаві волинський церковний краєзнавець за дорученням духовної влади займався підготовкою історико-статистичного опису Варшавської православної єпархії, у том числі її територій, що історично належали

до Волині. Дослідницька праця була видана у період служби Амвросія у Почаєві і за сприянням Почаївської типографії.

Використовуючи архівні документи, архімандрит Лотоцький видав дослідження з історії Берестейського Полісся XVII століття, присвячене православному ігумену Афанасію Филиповичу, який у 1648 році став жертвою релігійних переслідувань. Зазначимо, що праця архімандрита – одна з перших, в яких матеріал викладений об'єктивно, на основі достовірних фактів, поєднуючи науковий світський погляд на поставлену проблему з церковно-релігійним.

Також з метою проведення історико-краєзнавчої роботи А. Лотоцький опрацював почаївські монастирські архіви XVII-XVIII ст., і як результат – була видана одна з основних його праць "Оповіді про Почаївську Успенську Лавру", в якій автор не лише провів ґрунтовне дослідження історії Почаївської Лаври, але й описав життя і діяльність архімандрита Іова (Залізо) та аргументовано довів важливе значення православ'я у розвитку просвітницько-моральних традицій краю. Вищезазначена праця витримала три окремі видання, окрім того окремі розділи з'явилися на сторінках "Волинських Єпархіальних Відомостей". Після видання наукової розвідки прозвучало багато позитивних відгуків: "автор "Оповідей..." залишив після себе досить ґрунтовну пам'ятку, що свідчить про його працелюбство, любов до історичних досліджень, знання латинської та польської мови".

Об'єктивну оцінку дослідницькій роботі Лотоцького надали науковці, зазначаючи, що праця архімандрита Амвросія "не дивлячись на застарілість мови, є найціннішим дослідженням за даним питанням. Головною і суттєвою чеснотою її є те, що автор прагнув представити історичні долі Лаври на підставі тих першоджерел – архівних документів, які залишилися нам від попередніх доунійських часів, не нехтуючи водночас і народними переказами. Вагоме значення праці архімандрита Амвросія підтверджується ще й тим, що наступні історики Почаївської Лаври черпали матеріали для своїх досліджень з цієї праці".

Свої наукові дослідження Афанасій Лотоцький продовжив в Мілецькому монастирі, опрацювуючи матеріал монастирського архіву: пам'ятки старовини, документальний та рукописний фонди тощо.

Архімандрит Амвросій своїми працями відомий не лише як краєзнавець, історик-дослідник, але і як біограф, зокрема на увагу заслуговує робота, в якій автор представив спогади про свого семінарського вчителя єпископа Острозького Ієрофея (Лобачевського) – одного з найвизначніших представників волинської інтелігенції. Праця архімандрита цінна не лише яскравим, багатofактажним описом педагогічної та просвітницької діяльності свого вчителя, але й характеристикою культурно-освітнього, релігійного життя суспільства саме ХІХ століття.

Просвітницько-громадська діяльність Афанасія Лотоцького у розвитку культурно-освітніх традицій Волинського краю є досить вагомою і відчутною. Його особистий внесок у реалізацію просвітництва, педагогічної діяльності, формуванні принципів морально-релігійного виховання, підтримки національних традицій були відзначені подвижниками братського руху, а педагогічні ідеї та історико-краєзнавчі праці знайшли своїх послідовників та наступників [224].

АРХІЄПІСКОП ВОЛИНСЬКИЙ АГАФАНГЕЛ (ОЛЕКСІЙ ФЕДОРОВИЧ СОЛОВЙОВ) (1812-1876)

Представник еліти духовного кліру – активний діяч православногo братського руху – Архієпископ Волинський Агафангел (Олексій Федорович Соловйов). 28 лютого 1842 року Агафангелу було доручено виконувати обов'язки інспектора Московської духовної академії, а через деякий час митрополит Філарет доручив йому викладати в Академії моральне богослов'я і церковне законодавство (каноніку). Згодом О. Соловйов був призначений ректором і професором богослов'я Харківської духовної семінарії, а у 1854 році – ректором і професором богослов'я Казанської духовної академії. За його ініціативи став виходити друком семінарський журнал "Православний співрозмовник".

Згідно з розпорядженням Синоду владика Агафангел у 1866 році був направлений на Волинь. Саме тут "найбільш повно проявилися риси його культурно-просвітницької й літературної діяльності".

За його ініціативи та підтримки було надано дозвіл на видання "Волинських Єпархіальних відомостей", які виходили з метою "прискорення єпархіального діловиробництва, і для пробудження в духовенстві й вихователях духовного юнацтва розумової діяльності, відповідної власним потребам волинської, одної з найдревніших, паств". 31 березня 1868 року, згідно наказу Синоду, Агафангелу було присвоєно сан архієпископа.

Сприяючи розвитку просвітницьких традицій, архієпископ, відомий як діяльний ревнитель братського руху, надавав активну підтримку при заснуванні та організації діяльності православних братств, зокрема Острозькому Кирило-Мефодіївському братству – за що і був представлений до його почесних "дожиттєвих членів".

Окрім цього, за сприяння архієпископа було засновано ряд освітньо-релігійних закладів: в Корецькому жіночому монастирі, при Волинській духовній семінарії, гуртожиток для учнів в Житомирі, а у 1869 році при Почаївській лаврі – ремісничє училище.

Перу архієпископа Агафангела належить низка статей, доповідей, релігійно-моральних повчань, які виходили як окремими виданнями, так і в періодичних виданнях ("Волинські Єпархіальні Відомості", "Православний співрозмовник"), а також рукописів, що збереглись в особистій бібліотеці. В ніч з 7 на 8 березня 1875 року архієпископа Агафангела не стало, похований в Житомирі [224].

ЄПИСКОП ОСТРОЗЬКИЙ ВІТАЛІЙ
(ВАСИЛЬ ГРЕГУЛЕВИЧ)
(1822-1885)

Духовний просвітник

Відомий волинський духовний просвітник, єпископ. Уродженець Подільської губернії. Працював законовчителем сирітського інституту (1847-1849 рр.), Миколаївського Санкт-Петербурзького (1849-1860 рр.) і Імператорського виховного "училища благородних дівиць" (1860-1875 рр.), був членом духовного цензурного комітету. Овдовівши, постригся в монашество (1876 р.), хіротонізований в сан єпископа Острозького 13 травня 1879 року переведений у Могилівську кафедру, де у 1885 році помер.

Волинська єпархія, де архіпастир був вікарієм досить короткий час (1879-1882 рр.) "зберегла пам'ятку його турбот і праці". З ініціативи єпископа було засновано в Кременці єпархіальне жіноче училище, а також за його сприяння і допомоги засновано у 1880 році Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство. Окрім того, єпископ Острозький Віталій – відомий просвітник-реформатор, громадський та культурно-освітній діяч, засновник-редактор журналу "Подорожній" (редактором якого був впродовж 1861-1877 рр.), автор значної кількості просвітницьких, морально-виховних статей, нарисів. Зокрема: "Докладний порівняльний огляд Четверосвангелія", "Про відношення римської церкви до вищих християнських церков", "Виклад Євангельської історії", "Приклади дитячого благочестя", "Євангельські жінки, що помазали Христа", "Про святкування недільних і святкових днів", "Божественна літургія" та багатьох інших.

Основна тема його статей, нотаток, нарисів, проповідей – духовне просвітництво та виховання тих моральних якостей, які несуть в собі "справжні цілі благочестивого життя християнства". У своєму літературному доробку часто використовував цитати відомих духовних просвітників та церковних подвижників, вважав покращення рівня освіти духовенства – одним з найактуальніших завдань тогочасного суспільства та однією з основних умов подальшого поширення просвітництва серед народу.

Василь Грегулевич – прихильник жіночої педагогічної освіти та духовного виховання православної християнки. Він вважав, що "більш як ніхто інший потребують педагогічної освіти – жінки", і саме "виховання дівиць в душі глибоких православних істин Віри, Добра, Милосердя і Любові можуть сформувати духовну мораль майбутніх дружин, матерів, які будуть виховувати наших дітей" [224].

Виховання почуття любові до Батьківщини, поваги та шани до своїх батьків Грегулевич вважав одним з основних догматів суспільства, оскільки "батько і мати – це те начало, яке своєю божественною любов'ю і всепрощенням оберігають і ведуть нас по життю, закладаючи зерна віри", а Батьківщина – "це дар Божий, який дає нам основи, з яких ми черпаємо соки життя" [224].

АРХІЄПИСКОП ВОЛИНСЬКИЙ І ЖИТОМИРСЬКИЙ ПАЛАДІЙ (ПАВЛО ГАНКЕВИЧ) (1823-1893)

Архієпископ Волинський і Житомирський Паладій (Павло Ганкевич) народився 17 серпня 1823 р. в селі Городецькому Чауського повіту, Могилевської єпархії в сім'ї настоятеля Городецької церкви о.Феодора Ганкевича.

Початкову освіту Павло Федорович отримав в Могилевському духовному училищі, середню (з 1841 по 1847 рр.) в Могилевській духовній семінарії, а вищу богословську – в Петербурзькій духовній академії (1847-1851 рр.).

У 1860 році овдовілий священник прийняв монаший сан з ім'ям Паладій і був призначений інспектор Могилевської семінарії, а також виконував обов'язки настоятеля Могилевського Братського першокласного монастиря, а вже у 1862 році був призначений ректором семінарії. За активну просвітницько-громадську роботу був нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня (1875 р.). У званні вікарного єпископа був призначений спостерігачем за викладанням Закону Божого у всіх світських навчальних закладах, як чоловічих так і жіночих, С. – Петербурга. У 1885 році був призначений архієпископ у Волинську архієрейську кафедру. За організацію "благодійності та сприяння у духовному просвітництві народу" був нагороджений орденом Св. Володимира 2-го ступеня.

Сприяв заснуванню Почаєво-Успенського братства, а за активну участь у сфері доброчинства та розвитку просвітництва та активне сприяння у діяльності Свято-Володимирського та Свято-Володимир-Василівського православних братств був зархований до переліку їх почесних членів.

Важливого значення архієпископ надав вихованню молоді, вважав, що особливої уваги потребує проблема організації навчально-виховного процесу не лише в духовних навчальних закладах, але і у світських, зокрема (враховуючи перебіг останніх політичних подій в імперії) у військових. Заслужують на увагу його погляди стосовно релігійно-патріотичного виховання "військового юнацтва", що є досить актуальними і на сьогодні.

Він стверджував, що виховання молоді на основі істинних принципів православ'я, які уособлюють в собі поняття честі, віри, стійкості, сміливості, незламності, відданості Батьківщині – це основні морально-етичні норми майбутнього офіцера чи солдата. Оскільки юнак "шукає в своєму розумі, що доброго знайти йому в своїй подальшій службі не лише у воєнний час, який наступає рідко й ненадовго, а у звичайний устрій військового побуту й служби – шукає й не знаходить".

Як зазначав архієпископ Паладій, офіцер – це представник військової інтелігенції, і відповідно він повинен тримати еталон добропорядного, освіченого захисника віри і держави, людини високої честі. Архієпископ підкреслював, що виховання військової молоді – це справа державної ваги: йдеться, насамперед, про відродження національних традицій героїзму та відданості.

Відповідно до такого визначення офіцерського обов'язку організацію процесу навчання та виховання офіцера архієпископ пропонував таким чином: 1) розширити програму викладання історії, звернути увагу на вивчення історії рідного краю; 2) ввести в навчальний курс викладання найновішої літератури, "поставивши в центр її Достоєвського і взявши за основу праці Ор. Міллера і М. Страхова"; 3) укласти та ввести в навчальну програму курс "вітчизнознавства", але у дусі "змісту етнографічно-побутового, роз'яснюючи, як наш народний побут виробився у формі майже монастирського укладу"; 4) розширити курс викладання Закону Божого, вводячи, як особливий курс, вивчення Священного Письма; 5) ввести курс апологетики, а церковну історію викладати на основі тих принципів, які викладені у виданні К. П. Победоносцева. Архієпископ Паладій зазначає, що "слов'янське воїнство захищає православну віру не лише як відому систему догм, але і як сукупність подвигів, які складають зміст історії Православної церкви" [224].

ПРОТОІЄРЕЙ АНДРІЙ ФЕДОРОВИЧ ХОЙНАЦЬКИЙ (1836-1888)

Професор богослов'я, ініціатор наукового краєзнавства

В другій половині XIX ст. активізуються історико-краєзнавчі дослідження в Україні, і на Волині зокрема. Важливу роль в цьому відіграли представники православного духовенства: сільські священники, викладачі семінарій, інших духовних учбових закладів.

Серед них помітне місце займає протоієрей, професор богослов'я Андрій Федорович Хойнацький (1836-1888). До цього часу його творчий доробок не знайшов висвітлення в науковій літературі. Невеликі довідкові статті про нього можна зустріти в "Большой энциклопедии под ред. С. Н. Южакова" та в "Энциклопедическом словаре. Изд. Брокгауза Ф. та Ефрона И."

Народився в сім'ї священника в містечку Полонному Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. Початкову досвіду здобув у Кременці в повітовому училищі (з 1848), з 1853 по 1859 рр. навчався у Волинській духовній семінарії, де характеризувався як учень дуже хороших здібностей і успіхів. Після того вступив до Київської духовної академії, яку закінчив у 1863 р. магістром богослов'я. З 1863 до 1872 р. працював викладачем Волинської духовної семінарії, потім перейшов законовчителем в Ніжинський ліцей князя Безбородька, а з 1875 р. призначений професором Богослов'я в організованому на базі ліцею історико-філологічному інституті князя Безбородька в Ніжині.

Науково-дослідну діяльність Андрій Федорович розпочав ще студентом духовної академії, друкуючись в її органі "Воскресное чтение".

Велику увагу приділяв вивченню уніатських богослужбових книг, їх відношенню до книг православних і римо-католицьких, досліджував історію обрядів уніатського богослужіння, літературу уніатської церкви, її історію на теренах Волині, інтерес автора викликав і процес переходу уніатів (зокрема, Холмщини) в лоно православної церкви.

Пізніше статті на ці теми були об'єднані і видрукувані окремою книгою "Западнорусская церковная унія в ее богослужениях и обрядах" (1871).

Особливий інтерес для сучасних краєзнавців становлять праці Хойнацького, присвячені життєдіяльності видатних історичних та релігійних діячів Волині. Увагу привертають статті, присвячені князю Федору Острозькому. Одна з них надрукована в "Кам'янець-Подільських Єпархіальних Відомостях" – "Историческое исследование о преподобном Феодоре князе Острожском", і більш детальний життєпис Федора Острозького в "Древней и Новой России" (1876 р.) під назвою "Преподобный Феодор князь Острожский".

Становлять інтерес розвідки про діяльність на Волині князів епохи Київської Русі. В першу чергу "Память св. и благоверного Великого князя Киевского Мстислава Владимировича на Волини" (ВЕС, 1872, №24), про старшого сина Володимира Мономаха. А. Хойнацький розглядає епізоди міжусобної боротьби князя Ярослава Святославича з Мономаховичами, похід Мстислава до Володимира-Волинського на допомогу братові Андрію. Розповідає про діяльність Мстислава по будівництву церков, монастирів на Волині. Цікава стаття "Пребывание Пр.Николы Святоши, князя Черниговского на Волини в звании князя Луцкого" (ВЕС, 1872, №19). Йдеться про князя Святослава Давидовича, який в 1097 р. князував у Луцьку. З інших матеріалів дослідника слід згадати його статті в ВЕС – "Жизнь и деятельность Святого – благоверного Великого князя Андрея Боголюбского на Волини" (1873, №7); "Преставление пр. Варлаама Игумена Печерского на Волини" (1873, №15), розповідається про сина воєводи Яна Вишати (служив у Київського князя Ізяслава Ярославича), присвятив своє життя служінню Богу, помер в Святогорському монастирі у Володимирі-Волинському; "Историческое сказание о св. Іуліаніи деве из Домбровицы, княжне Ольшанской" (1870, №10). Зацікавить краєзнавців і замітка А. Хойнацького "Память преподобного Нестора Летописца на Волини" (ВЕС, 1872, №13), про відвідини Нестором в 1087 р. міста Володимира-Волинського.

У ВЕС А. Хойнацький видрукував ряд матеріалів з історії рідного Полонного, в тому числі про події польського повстання 1830 року, спогади свого батька про давні звичаї, побут населення, про князів Любомирських, до володінь яких належало містечко.

Історичну цінність становлять також дослідження А. Хойнацького про життя Іова Почаївського, діячів православної церкви XIII-XIV століть – вихідців з Волині, матеріали з історії Почаївської лаври. Одні з них вийшли окремими книгами, інші надруковані в різних періодичних церковних виданнях, тепер важкодоступних не тільки для широкого кола читачів, але й науковців, краєзнавців.

Протоієрей А. Хойнацький був серед тих, хто започаткував наукове краєзнавство Волині, готував ґрунт для виникнення його організованих інституцій. Їх діяльність об'єктивно сприяла формуванню і росту національної самосвідомості населення.

ІЛАРІОН ІВАНОВИЧ КОРОВИЦЬКИЙ **(1837-1892)**

***Подвижник братського руху, відомий просвітник,
церковний і громадський діяч, педагог***

Іларіон Іванович родом з Волинської губернії, Володимир-Волинського повіту, син священника. Після закінчення Волинської духовної семінарії у 1859 році був рукопокладений у сан священника церкви села Микулич Володимир-Волинського повіту. У 1869 році був призначений законовчителем Волинського Училища дівичь духовного відомства. Окрім цієї посади, виконував обов'язки законовчителя у Житомирській жіночій гімназії, фельдшерській школі та у сиротинці, був членом правління духовного училища і ревізійного комітету. З 1882 року виконував обов'язки редактора місцевого періодичного видання "Волинь". Завдяки своїй комунікабельності, чуйності, скромності, як було зазначено у "Волинських Єпархіальних Відомостях", Іларіон Іванович користувався надзвичайною повагою серед своїх вихованців та прихожан.

Іларіон Іванович відомий своїми просвітницькими педагогічними ідеями, які є актуальними і на сьогодні: переконаний прихильник запровадження жіночої освіти, розвитку системи жіночих навчальних закладів, важливого значення надавав ролі сім'ї у моральному вихованні молоді.

Протоіерей Іларіон доводить у своїх працях, що успіх навчально-виховного процесу можливий лише у тому випадку, коли справа морального виховання підростаючого покоління буде спільною працею як школи, так і сім'ї [224].

**АРХІЄПИСКОП МОДЕСТ
(ДАНИЛО КОСТЯНТИНОВИЧ СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ)
(1823-1902)**

*Ініціатор заснування церковних музейних закладів та
православних братств*

Громадський діяч – Архієпископ Модест (Данило Стрельбицький) – один з активних учасників історико-краєзнавчого руху на Холмщині, Підляшші і Волині, дієвий ініціатор та співдіяч братського руху на Волині.

Архієпископ Модест виступив ініціатором заснування церковних музейних закладів та православних братств. Зокрема, за його підтримки було укладено та затверджено статут близько двадцяти волинських братств, серед них Архангело-Михайлівського (м. Шепетівка), Архангело-Михайлівського (м. Житомир), Заболотце-Білічського (с. Заболотні), Братства Святого Архістратиґа Михайла (с. Велика Вербне), Свято-Покровського (с. Кричильськ) та ін. [224].

З 1841 по 1848 рік навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії. 17 грудня 1848 р. постригся в монахи з ім'ям Модест в Кам'янець-Подільському Свято-Троїцькому монастирі. 30 січня 1849 року рукоположений в ієродиякона, а 2 лютого в ієромонаха.

Був вчителем півчих архієрейського та семінарського хорів, проповідником в тюремному замку Кам'янця-Подільського.

З 1849 по 1853 рік навчався в Київській духовній академії, закінчив повний курс наук та був зарахований до першого розряду вихованців академії.

24 травня 1854 року розподілений Священним Синодом спостерігачем до Слуцького духовного училища та 24 липня зарахований до числа братії Слуцького Свято-Троїцького монастиря.

В квітні 1855 року призначений вчителем Слуцького духовного училища.

25 грудня 1856 року возведений в сан ігумена, призначається членом Слуцького Свято-Троїцького монастиря та наглядачем за церквою та монахами.

31 березня 1859 року Священний Синод присвоює ступінь магістра.

15 листопада 1858 року призначається ректором та викладачем до Києво-Подільського духовного училища.

14 грудня 1860 року призначений інспектором та професором до Мінської духовної семінарії.

3 квітня 1862 р. возведений в сан архімандрита.

В 1863 році за клопотанням митрополита Литовського Юсифа (Семашко) призначається Священним Синодом на посаду інспектора та професора Литовської духовної семінарії. У 1863-1865 роках – бібліотекар Литовської семінарії.

В 1865-1866 роках був дійсним членом Свято-Духівського братства.

12 жовтня 1866 року переведений інспектором та професором до Чернігівської духовної семінарії.

11 вересня 1868 року архімандрит Модест призначений ректором Іркутської духовної семінарії.

25 грудня 1875 року був вибраний дійсним членом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (з 1877 р. – почесний член).

10 квітня 1877 року висвячений в Свято-Троїцькій Олександрівській Лаврі в єпископа Єкатеринбургського та вікарія Пермського.

9 грудня 1878 року єпископ Модест був призначений вікарієм Холмсько-Варшавської єпархії.

З 27 липня по 27 серпня 1880 р. тимчасово керував Варшавською єпархією (за відсутності архієпископа Леонтія (Лебединського)).

7 червня 1885 р. імператорським указом затверджений єпископом Нижньогородським та Арзамаським.

В 1886 році вибраний почесним членом "Православного Палестинського товариства".

4 жовтня 1889 р. вибирається почесним членом Нижньогородського товариства допомоги бідним.

3 25 листопада 1889 р. – єпископ Волинський та Житомирський, намісник Свято-Успенської Почаївської Лаври.

В 1892 році вибирається почесним членом Волинського управління Червоного Хреста.

15 травня 1892 року отримав сан архієпископа.

Архієпископ Модест не лише брав участь у представленні офіційного дозволу на реєстрацію братств, але й надавав посильну фінансову та матеріальну допомоги (у вигляді друкованої літератури для поповнення братських бібліотек) – за що і був зарахований до числа почесних членів цих братств. А також за сприяння у краєзнавчо-пошуковій роботі Свято-Володимирського православного братства (м. Володимир-Волинський) та надання йому значної благодійної допомоги був зарахований до числа почесних членів.

Архієпископ – автор та ініціатор виходу в світ низки історико-краєзнавчих видань про Литву, Холмщину, Підляшшя і Волинь, а також морально-виховних нарисів, матеріали яких активно використовувалися викладачами у духовних навчальних закладах та у підготовці до народних недільних читань, що проводилися братчиками. Зокрема: "Про церковний Октоїх", "Про слущьких князів", "Оповідь про проповідництво святого Інокентія, єпископа Іркутського", "Коротка оповідь про життя й подвиги преподобних отців дальних печер Києво-Печерської Лаври", "Про найдревніше існування Православ'я і руської народності в Галіції, губерніях Люблінській, Седлецькій та інших місцевостях", "Холмська єпархія", "Волинська єпархія", "Слова і промови".

Окрім того, архієпископ Модест – автор окремих статей педагогічно-виховного характеру, зокрема, "Шкільна дисципліна та її засоби", в якій визначив основні напрями стимулювання поведінки учнів як основного засобу формування духовної стійкості в православній вірі, виховання у них відповідальності та працелюбивості. Поняття дисципліни автор окреслює як сукупність заходів з боку вчителя з метою морального виховання й освіти учня.

Як зазначав архієпископ Модест, у вузькому розумінні під дисципліною розуміємо "застосування шкільних законів і правил"

з метою дотримання порядку. Але в істинному розумінні, дисципліна, хоча й "стверджує зовнішній порядок", проте головним чином має на увазі керівництво моральною поведінкою учнів, "їх внутрішнє спонування, настрої і способи мислення".

Стосовно основних принципів дисципліни, – на думку архієпископа Модеста, – то існує два погляди: одні визнають її основною страх та суворість, а інші – любов та лагідність. Ці два погляди представляють крайнощі в крайнощах, – вважає архієпископ, – і не є правильними, істина ж – в золотій середині. З одного боку, суворість виховання, на його думку, переходить в лютість та жорстокість; з другого боку, перебільшена любов – в слабкість, поблажливість та поступливість. Остання крайність, вважає просвітник, "навіть більш шкідлива, як перша". Підтримуючи такі морально-релігійні, педагогічно-виховні погляди, архієпископ Модест був переконаним прихильником підтримки порядку, дисципліни, чіткого дотримання встановлених шкільних та семінарських правил.

Помер 13 квітня 1902 року. Похований в кафедральному соборі Житомира [224].

ЛУКА МИХАЙЛОВИЧ РАФАЛЬСЬКИЙ *Дослідник Волині XIX ст.*

Рафальський Лука Михайлович, викладач Житомирської гімназії, автор видань: "Історичний нарис міста Житомира" і "Подорож по Острозькому повіту Волинської губернії в 1864-65 рр."

Лука Михайлович, близький родич Григорія Рафальського, залишив по собі добру пам'ять на Волині. У першій половині XIX століття він викладав у Житомирській гімназії і був колезьким радником. Поряд з основною роботою досліджував старовину Волинського краю.

Останні тридцять років свого життя, вже будучи у відставці, Лука Рафальський присвятив виключно виданню книг з історії Волині, публікаціям досліджень і статей в місцевих виданнях.

У працях Л. Рафальського поміщено багато історичних актів, описів різних пам'яток старовини, місцеві перекази і ле-

генди. У свій час у спеціальних журналах ("Древня і Нова Росія") були надруковані дуже схвальні відгуки про його праці.

Лука Михайлович листувався з митрополитом Антонієм (Г. Рафальським) і острозьким єпископом Ієрофеєм (Лобачевським), графом Рум'янцевим, князем Васильчиковим та іншими відомими історичними особами, при чому листи писалися латиною, французькою, англійською, італійською мовами, що є свідченням високої освіченості.

В останні роки митрополит Антоній передав Л. М. Рафальському багато власних історичних актів, які останній готував до видання, як і біографії видатних історичних осіб. З його статей, надрукованих у "Волинських єпархіальних відомостях" і які стосувалися більше Волині, окремо видані: "Історичний нарис міста Житомира" і "Подорож по Острозькому повіту Волинської губернії в 1864-65 рр." [60, с.43-44].

ЮЛІЙ ІВАНОВИЧ ГАПАНОВИЧ

(1848–1911)

Просвітний, протоієрей

Юлій Гапанович – настоятель Острозького собору, один із засновників Братства імені князів Острозьких. Підтримував у прихожан "звичай гостинності, взаємодопомоги, любові між сусідами і вимагав від усіх щирості і правдивості у взаємостосунках, пояснюючи такі риси єдиноправдивими моральними цінностями християнства".

Організовані за сприяння братства народні читання проводив "словом живим – мовою простою, без прикрас, зрозумілою, за правилами гомілетики складеною, проповіді він виголошував, та більше повчав експромтом, що при його начитаності й вільному володінні мовою, легко йому вдавалося". Члени братства з великою повагою ставилися до о. Юлія, оскільки протоієрей завжди знаходив час для бесіди, вмів знайти потрібні слова, – було зазначено у "Волинський Єпархіальних Відомостях".

Юлій Гапанович вважав, що обов'язково у виховній практиці повинен бути присутній моральний зв'язок учителя з учня-

ми та їх батьками: цей зв'язок з'являється з перших хвилин перебування дитини в школі. Педагог був переконаний у тому, що вчитель повинен зібрати якнайбільше інформації про свого учня: не лише його навчальні здібності, але й уподобання, інтереси, захоплення, а також скласти картину морально-духовної атмосфери у сім'ї учня.

За спостереженнями Ю. Гапановича, діти інстинктивно відчують доброту та щирість наставника-вчителя – тоді з більшим довір'ям ставляться до нього і залюбки з ним діляться своїми радощами та прикрощами.

Також Ю. Гапанович вважав, що в інтересах "морального зближення" вчителя і учнів необхідно проводити зустрічі з батьками два-три рази на рік (як прообраз сучасних батьківських зборів), на яких потрібно розповідати про кожного учня: про його успіхи у навчанні, поведінку, демонструючи при цьому письмові роботи: "Можна собі уявити, з якою приємністю вони вислуховували мої відзиви й переглядали письмові роботи" [224]. Таким чином налагоджуються довірливі, взаємоповажачі стосунки між батьками та учителем, що сприяє співпраці у навчанні та вихованні підлітків.

ІВАН ІЛЛІЧ ТИХОМИРОВ (1855-1913)

*Церковно-освітній діяч, письменник,
журналіст, бібліограф*

Протоіерей Тихомиров Іван Ілліч (1855 р.н., м. Муром Володимирської губернії – 23 травня 1913 р., Санкт-Петербург). Закінчив Володимирську духовну семінарію (1876 р.), Московську духовну академію (1880 р.). Працював вчителем латинської мови і бібліотекарем у Волинській духовній семінарії (1880-1892 рр.), редактором газети "Почаєвський листок" (1891-1892 рр.), наглядцем Житомирського духовного училища (1892-1903 рр.), помічником голови Училищної Ради при св. Синоді (1903-1913 рр.). З 1883 року – дійсний член Єпархіального Почаєво-Богородичного, а з 1892 року – Володимир-Василівського православних братств.

Тихомиров Іван Іллiч входив до складу комісії педагогічної ради Волинської духовної семінарії, якою були укладені "Правила для вихованців Волинської духовної семінарії, укладені Педагогічною радою Правління семінарії в липні 1907 року".

Вагомий внесок І. Тихомирова у просвітницько-громадську діяльність православних братств, у впорядкуванні й науковому описі фундаментальної бібліотеки Волинської духовної семінарії в Кременці, яка успадкувала книжкові фонди Острозької академії та Острозького єзуїтського колегіуму. Іван Іллiч підготував і видав: систематичний покажчик книг цієї бібліотеки на церковно-слов'янській та російській мовах (1889 р.), де описано і острозькі стародруки. Автор систематичного каталога бібліотечних книг семінарії на латинській, грецькій і польській мовах. Але через відсутність коштів на друк він залишився у рукописі [224].

ОТЕЦЬ МИКОЛАЙ ЛЕВИТСЬКИЙ

Релігійний і громадський діяч

О. Миколай належить до тих подвижників братського руху, імена яких залишились незаслужено забутими. Священик з с. Кураш Рівненського повіту, який після призначення його настоятелем Кураського приходу заснував православне братство. На жаль, Статут братства не зберігся, як і немає відомостей про точну назву братства. Маємо лише згадку про православне братство в с. Кураш Рівненського повіту, яке очолював М. Левитський, подану у "Волинських Єпархіальних Відомостях". У цій статті особливо важлива роль відводиться настоятелю приходського храму о. Миколаю у просвітницькій діяльності та розвитку релігійно-моральних традицій серед населення.

У просвітницько-громадській діяльності М. Левитський пропагував ідею народності, формуючи у своїх вихованців повагу до національно-релігійних традицій, які несуть у собі потужний виховний потенціал. Особливу увагу у своїх проповідях звертав на роль сім'ї, батьків у вихованні підростаючого покоління. Миколай Левитський вважав, що саме у сім'ї, у підтримці у ній тих основних ідеалів добра, любові, щирості, працьовитості,

поваги формуються основи людських моральних якостей. З цією метою священник пропагував відвідування церкви разом усіма членами сім'ї, прослуховування (знову-таки всім разом) недільних читань, обов'язкове святкування разом сімейних національних та релігійних свят тощо [224].

ПРОКЛ ІВАНОВИЧ БИЧКОВСЬКИЙ **(1866-1934)**

Релігійний і громадський діяч

Законовчитель Прокл Бичковський – один з активних учасників братського руху і, одночасно, заслужений діяч на освітянській та релігійно-просвітницькій ниві Волинського краю. Народився 20 листопада 1866 р. в селі Погорільці Дубенського повіту, батько Прокла Іоановича – священник Іоан Харлампієвич Бичковський, мати Текля Леонтіївна. У 1876 році зарахований до духовної школи в Дермані. У 1881 році продовжив навчання у Кременецькій духовній семінарії, після її закінчення у 1887 році був зарахований до Московської духовної академії, яку у 1891 році закінчив з дипломом кандидата богослов'я.

17 вересня 1892 року за наказом обер-прокурора Синоду призначений вчителем латинської мови й арифметики в паралельних класах Кременецького духовного училища. Пропрацювавши чотири роки в Кременецькому училищі, переїхав на деякий час до містечка Тульчин, що на Поділлі, де працював викладачем в духовному училищі. Проте через десять місяців повертається – переведений на посаду викладача історії та географії, педагогіки, дидактики до Волинського єпархіального жіночого училища, а також призначений директором підготовчої школи при тому ж закладі.

За поданням генерального попечителя Київського навчального округу переведений на посаду викладача Закону Божого при луцьких прогімназіях: державній чоловічій і приватній Анни Коленко. Паралельно з викладацькою справою поєднував свій обов'язок духовного наставника, а 22 листопада 1901 року П. Бичковський рукоположений в іереї Луцького Хрестовоздвиженського храму.

Подальший життєвий шлях Прокла Бичковського нерозривно пов'язаний з викладацькою діяльністю. "За зразком виконання пастирських обов'язків і за заслуги на посаді законовчителя" П. Бичковський був нагороджений духовними відзнаками: набедреником (1902 р.), скуфією (1904 р.), наперсним хрестом (1911 р.). У вересні цього ж року Міністерством віросповідання і загальної освіти йому було видано диплом на право викладання православ'я в середніх школах і вчительських семінаріях польською і російською мовами. Окрім педагогічної та релігійної діяльності, П. Бичковський вів активну громадську роботу. Такі напрями роботи і зумовили його участь у братському православному русі другої половини ХІХ – початку ХХ століття. У 1892 році законовчителя було зараховано до дійсних членів Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства, а з 1902 року (у зв'язку з перїздом до Луцька) – Луцького Хрестовоздвиженського братства.

Одночасно виконуючи обов'язки настоятеля Луцького Свято-Троїцького собору, законовчитель Прокл Бичковський мав з 1918 по 1926 рр. по 16 лекцій релігії щотижнево у Луцькій приватній мішаній гімназії з українською мовою викладання.

Закон Божий був серед обов'язкових предметів. Щоденно навчання починалось з прохальної молитви і закінчувалось вдячною молитвою. У кожному класі висіла ікона. Ангелом-хранителем гімназії вважався архістратиг Михайло. Відзначались всі православні свята, а на Михайла в гімназії було велике свято.

Гімназія мала свою церкву. Нею була нині діюча Хрестовоздвиженська. Кожної неділі і кожного православного свята гімназисти ходили на Богослужіння. Тут у Великий піст гімназисти "говіли" (сповідались і причащались).

Ідеологічне виховання учнів гімназії було надзвичайно патріотичним, релігійним, національним. Девіз закладу – "Люби Бога і свою матір-Україну".

Переведення навчання на українську мову йшло поступово, що було зумовлене передусім відсутністю підручників та відповідно підготовлених учителів, які могли б викладати всі предмети українською мовою.

Трохи пізніше, приблизно у 1925 р., Олена Проклівна Бичковська, учителька фізики та хімії, а також учитель математики

Петро Іванович Козлюк переклали українською мовою російський підручник з математики для старших класів.

Середня дочка Прокла Бичковського – Олена закінчила фізико-математичний факультет Московських курсів, отримала диплом 2-го ступеня. У календарі учительської громади "Товариства вчителів вищих шкіл у Львові" за 1925 рік на сторінках 26 і 27 опублікований список педперсоналу української гімназії в Луцьку. Серед інших у списку були: Прокл Бичковський, 1866 р.н., вихованець духовної академії, викладав релігію, мав 32 роки стажу і Олена Бичковська, 1897 р.н., закінчила вищі жіночі курси, фізико-математичний факультет Московських курсів, диплом II ст.; практика 6 років.

Працюючи поруч з батьком в українській гімназії (1925 – 1926 рр.) користувалась високим авторитетом серед учнів та шаную у їх батьків. Зі спогадів Олександра Гобчанського, 1908 р.н., учня ЛУГ 1918-1926 рр.: "Пригадую й інших учителів – свідомих українців: інспектора В. К. Федоренка, законоучителя о. Прокла Бичковського, історика Р. Т. Шкляра, вчителя фізики Олену Бичковську, математиків П. Козлюка та О. Левчанівського. Всі вони, незважаючи на несприятливі обставини і мізерну платню, доклали багато зусиль, щоб підняти рівень знань учнів і престиж української гімназії. За це їм належить подяка і шана".

В 1923 р. Прокл Бичковський був призначений префектом при Луцькій державній польській гімназії ім. Т. Костюшка за контрактом, а в 1924 р. був запрошений учительським колом середніх і вищих шкіл на посаду викладача православної релігії Волинського шкільного округу. Від вересня 1924 р. до серпня 1926 р. викладав релігію у Луцькій вчительській семінарії.

У 1926 р. П. Бичковський був усунутий з посади законовчителя в середніх школах Луцька з причини похилого віку і "непевного стосунку до Польщі".

30 травня 1928 р. був призначений візитатором науки релігії в загальноосвітніх і середніх школах Волинської єпархії.

В останні роки свого смиренного життя довелося йому пережити чиновницьку тяганину по встановленню постійного громадянства Речі Посполитої, в чому йому не раз було відмовлено.

Прокл Бичковський є автором окремих статей педагогічного, морально-виховного спрямування. Зокрема, великого значення автор надавав ролі духовної сім'ї у вихованні підростаючого покоління. Він вважав, що школа вчить краще, ніж сім'я, проте сім'я виховує краще, ніж школа. Причина такого явища в тому, що сім'я володіє такими виховними засобами, "якими ніколи не буде володіти школа: зовсім не "багато знання" сила – моральна совість душі важливіша, необхідніша й незрівнянно складніша за навчання".

Саме в сім'ї, – як вважає педагог, – повинні закладатися основи тих моральних цінностей, які базуються на істинних християнських традиціях добра, любові, віри та відданості: "з найбільш раннього віку, з першим проблиском свідомості повинно розпочинатися християнське виховання людини, і завдання сім'ї у цьому – одне з найважливіших й найвпливовіших" [224].

Помер законовчитель протоієрей о. Прокл Бичковський 1 травня 1934 р., похований на міському цвинтарі в Луцьку.

МИХАЙЛО АНДРІЙОВИЧ ТУЧЕМСЬКИЙ (1872-1945)

Церковно-громадський діяч

Один з активних діячів братського руху, відомий церковно-громадський діяч у Волинському краї. Тучемський Михайло Андрійович (5 вересня 1872 р., с. Понебель Рівненського повіту Волинської губернії – 23 квітня 1945 р., м. Кременець Тернопільської області) – православний священник, церковно-громадський діяч Волині кінця XIX – першої половини XX ст., публіцист, краєзнавець, дослідник. Закінчив курс навчання у Волинській духовній семінарії у Кременці (1893 р.). Поєднавав священницьку діяльність з педагогічною практикою у Кременецькому повіті. З 1904 р. – наглядач церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту і священник Острозького Богоявленського собору. Ініціатор створення Братства імені князів Острозьких, заснованого у 1909 році; виконував обов'язки діловода і помічника голови Ради братства. Він став ініціатором реставрації замку князів Острозьких (1913-1914 рр.), відкриття в ньому історичного музею

(11 серпня 1916 р.), а також його першим завідувачем та хранителем фондів. В численних публікаціях в церковній періодиці "популяризував Острогіану" та спадщину Острозької академії.

Михайло Андрійович зробив спробу встановити місцезнаходження захоронення князя Костянтина Острозького. Своєрідним путівником з історії Острозького замку, його обстеження у другій половині XIX століття та відновлення на початку XX століття став пам'яткознавчий нарис М. Тучемського, який з'явився у 1912 році – "Сторожовий замок князів Острозьких у місті Острозі Волинської губернії, в сучасному його стані", написаний для збору коштів на реставрацію замкових будівель. Нарис обґрунтовував значення пам'яток минувшини в культурному житті кожного народу, описував стан Острозького замку, зусилля громадськості щодо приведення його у належний вигляд. Автор нарису наголосив на тому, що справа, яку розпочали острозькі братчики щодо реставрації історичних пам'яток, знайшла підтримку не лише в окремих поціновувачів та дослідників краєзнавства рідного краю, але й привернула увагу потужних пам'яткознавчих організацій, таких як Імператорська археологічна комісія, Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва.

Про активну краєзнавчо-дослідницьку діяльність братства та безпосередню участь у цьому процесі Тучемського Михайла Андрійовича свідчать ряд архівних документів, зокрема: "Клич Братства Князів Острозьких з древнього Острога", "Відозва Братства князів Острозьких "Руским людям" з проханням допомогти у відбудові замку", "Прохання Братства імені князів Острозьких встановити місце захоронення князя Костянтина Острозького", "Склад Ради братства", "Лист Ради Братства з приводу реставрації братства" та ін.

Радянським ревкомом та польською адміністрацією М. Тучемський був усунутий від керівництва Острозьким історичним музеєм. В останні десятиріччя життя – настоятель кафедрального собору в Кременці, митрофорний протоієрей.

Завдяки ініціативі та діяльності М. Тучемського за сприянням Братства імені князів Острозьких був збережений замок князів Острозьких, унікальні писемні, речові, образотворчі та архітектурні пам'ятки їх доби, закладено міцний фундамент розвитку краєзнавчих досліджень та музейної справи в місті [224].

АРСЕН ВАСИЛЬОВИЧ РІЧИНСЬКИЙ (1892-1956)

Лікар, просвітник, видавець

Активним учасником культурно-освітніх процесів на Волині початку ХХ століття виступав Арсен Васильович Річинський.

Народився Арсен Річинський 12 червня 1892 року в селі Тетилівці Кременецького повіту Волинської губернії в сім'ї дяка-псаломщика, пізніше священика Василя Річинського. Батько хотів, щоб син пішов по його стопах. Звідси – навчання в духовній семінарії в Житомирі. Під час навчання Арсен постійно брав активну участь в літературних і музичних заходах, відвідував гурток, що вивчав історію рідного краю, України. Гурток цей почергово вело декілька викладачів семінарії, які були постійними членами "Товариства дослідників Волині", що активно діяло в Житомирі на початку ХХ століття. Товариство не тільки видавало наукові збірники, але й активно сприяло розширенню і вихованню кола своїх членів.

Не обходились без активної участі Річинського літературні і співочі заходи семінаристів. Не закінчивши семінарії, він у 1911 році вчителює в церковно-приходській школі села Сіднярки Луцького повіту. І хоч не довго працював він народним вчителем, любов до школи, до дітей збереглася протягом всього життя.

Восени 1911 року А. Річинський стає студентом медичного факультету Варшавського університету, а з початком I світової війни переводиться в Київський університет св. Володимира. І у Варшаві, і в Києві Річинський був активним учасником, організатором студентських літературних та музичних вечорів, історичних зібрань.

Після закінчення Київського університету А. Річинського призначають лікарем Ізяславської повітової лікарні. Саме тут і розгорнулася його діяльність. Він входить у повітовий комітет освіти, стає організатором культурно-освітніх заходів не тільки для повіту, але й для всього регіону Волині.

Зокрема, відкрито було курси українознавства в місті Острозі на базі жіночої гімназії графині Блудової, де Арсен Васильович читав лекції, видання часопису "Ізяславські пороги", розробляв

сценарії проведення учнівських і державних свят. Окремі з них, як посвята в "молодого козака", придумані самим Річинським.

Діяльність А. Річинського на східній Волині, яка почала розгортатись все ширше і ширше, була зупинена поразкою українських національно-визвольних змагань та польською окупацією Волині. У квітні 1922 року А. Річинський був переведений дільничним, а згодом – головним лікарем у місто Володимир-Волинський. Саме тут найяскравіше розгорнулася його культурно-громадська діяльність.

В першу чергу звертає на себе увагу видавнича діяльність А. Річинського. У Володимирі він протягом десяти років видавав часописи, назви яких мінялись: "На варті", "Наше братство". Але їх напрямком був один – висвітлення релігійної та духовної культури українського народу.

За спогадами дружини Арсена Васильовича, він часто затримувався у друкарні, що була неподалік, вічно щось укладав, komponував, друкував. Він виступив організатором пластування, а згодом був на чолі їх повітової управи, уклав і видав для них збірник віршів, пісень та оповідань. Одночасно Арсен Річинський був керівником Володимирської "Просвіти". Без нього не обходився жоден культурно-освітній захід. А проведення їх у місті мало свої труднощі, оскільки тут були досить сильні культурні російські емігрантські сили, а польська влада була не проти зіткнутися між собою українців і росіян.

Однак чи не головним напрямком діяльності Арсена Річинського в середині 1920-х років була боротьба за українську автокефальну церкву. Щоб об'єднати зусилля всіх українських православних парафій, він запропонував провести їх з'їзд у Луцьку, а потім очолив церковний комітет, вибраний на ньому. В питаннях українізації церкви Арсен стояв на безкомпромісних позиціях. За свою непримиренність в цих питаннях і негнучку, прямолінійну політику очолюваного ним комітету був відлучений від церкви і змушений писати спеціальний меморандум-прохання.

1925 р. А. Річинський уклав збірку загальнодоступних церковних співів для сільських хорів під назвою "Всенародні співи в українській церкві". Вона, за словами самого автора, мала полег-

шити "богослужіння в церкві українською мовою, показати перевагу й красу Служби Божої рідною мовою". З часом вийшли укладені ним збірники "Українська відправа вечірня та рання", "Українські колядки", "Скорбна мати" (збірка пісень з богогласника). Сам же А. Річинський дотримувався думки, що справжня релігійність виражається в народній церковній культурі, важливим складником якої є музика. Зокрема, про це він писав у книзі "Проблеми української релігійної свідомості".

У другій половині 1920-х – на початку 30-х рр. А. Річинський публікує чимало статей в українській пресі, присвячених церковним питанням. Випускає ряд брошур на цю тему – "Походження єпископату. В зв'язку з питанням про благодатність ієрархії Української Православної Автокефальної Церкви" (Володимир-Волинський, 1926), "Критичний розгляд постанови Св. Синоду про заборону Українського Церковного з'їзду" (Варшава, 1927), "Сучасний стан церковно-релігійного життя української людності в Польщі" (Варшава, 1927), "Два плебісцити на Волині в справі богослужбової мови" (Володимир, 1927), "Моя відповідь Св. Синодові Православної Церкви в Польщі" (1929). У 1930 р. у Львові вийшла його брошура "До щастя, слави і свободи!" (про пластове виховання). З'явилися роботи, де він розглядав близькі до його фаху проблеми, – "Кілька уваг про біологічне значення світу", "Єдність природи", "Посмертні духи людей". Все це свідчить про різноманітні зацікавлення й воістину енциклопедичні знання А. Річинського.

У цей же час він починає писати працю "Проблеми української релігійної свідомості". Вважається, що роботу над нею розпочав у 1929 р., а завершив у 1933 р. Це глибокий релігієзнавчий і водночас блискучий культурологічний твір. Перші чотири розділи цієї книжки були опубліковані в 1930-1931 рр. в "Літературно-науковому віснику" у Львові. У 1932 р. А. Річинський у Володимирі-Волинському друкує брошуру "На манівцях", проблематика якої в багатьох моментах перекликалася з проблематикою книги. Книга була надрукована в Тернополі у 1933 р., хоча місцем видання вважався Володимир-Волинський. Вийшла вона зі значними цензурними правками.

Діяльність А. Річинського не проходила повз увагу польської влади. Він знаходився під пильним наглядом карально-репресивних органів. У його найближче оточення були заслані таємні співробітники поліції, які повідомляли про кожен крок А. Річинського. У переліку активістів ОУН по Володимир-Волинському повіту, складеному воєводським відділом безпеки у 1934 р., його ім'я стоїть на першому місці. А. Річинського неодноразово затримували, побував він і у "славнозвісному" концтаборі Береза Картузька, в якому перший раз був ув'язнений ще у 1935 р.

Другий раз у Березі Картузькій А. Річинський опинився в травні 1939 р. Вдалося йому визволитися лише у вересні, коли почалася Друга світова війна і на заході Польщу займали німецькі війська, а на сході – радянські. Польська охорона покинула тюрми і в'язні втікали з них. 16 вересня А. Річинський прибув до Володимира-Волинського. Проте на свободі він був недовго. Його скоро заарештували енкаведисти. У винуватості А. Річинському ставили громадську діяльність і зв'язки з Організацією Українських Націоналістів. Кілька років його тримали без суду. Лише 5 травня 1942 р. т.з. "особий совет" при НКВС СРСР виніс вирок, засудивши А. Річинського на 10 років позбавлення волі.

Також репресована була сім'я А. Річинського – його дружина та дві дочки. Старшій Мирославі тоді було 15 років, а молодшій – всього 6 тижнів.

А. Річинський покарання відбував у Уктлазі. Звідси переписувався з сім'єю. Навіть посилав складені ним вірші, щоб розважити дітей. На жаль, вони не збереглися. У 1949 р. А. Річинського звільнили. Але влада не дала йому повернутися на батьківщину. Дозволили поселитися в Казахстані в м. Казалінськ, де він працював лікарем. Навіть у цих, далеко не найкращих умовах, А. Річинський знаходив час для наукової праці. У 1952-1953 рр. його статті на медичну тему друкувалися в часописі "Здоровье Казахстана".

Помер А. Річинський 13 квітня 1956 р. у результаті крововиливу. Поховали його на цвинтарі станції Джусали Кизил-Ординської області [95, с.64-65].

**РОДИНА ШУМОВСЬКИХ:
о. ФЕДІР (ШУМОВСЬКИЙ),
ПРОТОІЄРЕЙ ЮРІЙ ШУМОВСЬКИЙ**

В наш час священицька родина Шумовських є маловідомою, але вона залишила значний слід в історії Волині. Представники цієї сім'ї становлять ціле покоління інтелігентів, які знайшли своє призначення в різних сферах суспільної діяльності. Найбільш відомим представником є священик Юрій Шумовський.

Протягом першої половини ХХ століття інтелігенція, в тому числі і духовна, була єдиним рушієм національно-визвольного руху, творцем національної ідеології, політичних партій, громадських об'єднань, збирачем і захисником національної культури на Волині. При цьому зазначимо, що окремі дослідники обережно називають духовенство інтелігенцією або і взагалі вважають його соціальною категорією, відмінною від інтелігенції. Проте автор дослідження "Місце сільського духовенства у просвітницькій та національно-культурній роботі на теренах Наддніпрянщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)" робить висновки, що священики підтримували ідеї розвитку кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільно-корисні починання інтелігенції, а часом виступали як ініціатори цих починань. Тому праця багатьох сільських священиків початку ХХ ст. може бути розцінена як інтелігентна. Спробуємо на прикладі діяльності родини Шумовських показати це у власному дослідженні.

Про родину Шумовських, а точніше про Юрія Шумовського, ми прочитали лише незначну згадку у краєзнавчому нарисі. Зокрема, таке, що особливо пишається Дубно славетним земляком, уродженцем села Мирогощі, колишнім учнем та викладачем Дубенської гімназії, доктором Ю. Шумовським, який напередодні 900-ліття міста Дубна одарував у фонди заповідника свої багатющі архіви, африканські колекції, численні документи й матеріали про членів родини Шумовських, про свої археологічні дослідження у 1930-х рр. у багатьох селах Дубенщини.

Мирогоща – рідне село уславленої родини Шумовських. Патріарх родини – Федір Миколайович Шумовський – священик із шляхетного роду і священицької родини 55 літ відслужив на

благо рідної Волині і був одночасно вчителем, лікарем, громадським діячем, взірцевим батьком і вихователем як власної, так і парафіяльної сім'ї. Федір Шумовський отримав усі священницькі нагороди, в тому числі і митру, а за громадську діяльність – орден св. Анни III ступеня. Його діти, розкидані по всьому світу, зуміли вижити на чужині і зробити свій внесок у розвиток духовності, історії, культури. Кошти вкладали в книги, літописи, хроніки й вірили, що наступить пора, коли це буде потрібне українському народові.

Шумовський Юрій Федорович – археолог, православний священник родом з Волині. Його ім'я не є загальновідомим в сучасній Україні. Юрій Федорович Шумовський народився 23 березня 1908 р. в селі Мирогоща Дубенського повіту у родині священника. Навчався у Дубенській гімназії та Кременецькій духовній семінарії. Про Кременецьку духовну семінарію Ю. Шумовський згадує так: "...перший рік, коли я вступив до семінарії, то в ній панував російський дух, але коли ректором став відомий діяч, українець о. Табинський, то вона цілком українізувалась. В цьому значно допомагали такі наші професори як Ф. Кульчинський, М. Кобрин та інші, а також сам секретар Консисторії І. Власовський.

Семінаристи майже всі були свідомими українцями... Пам'ятаю, у нас тоді вже існувала таємна пластунська організація. І коли приїхав до нас на зустріч А. Річинський, то ми мали перегляд "Пласту" на так званому "Гнилому озері" в лісах м. Кременця, оскільки, польський уряд подібні націоналістичні організації не дозволяв...".

Закінчив Варшавський Університет у 1934 р. У 1934-1938 рр. делегат з Волині Варшавського археологічного музею. У 1938 р. закінчив археологічний факультет Варшавського університету.

Є копія документу "Розпорядження канцелярії св. Синоду св. Автокефальної православної церкви у Польщі" про призначення Ю. Шумовського вчителем Закону Божого в семикласну державну чоловічу гімназію в м.Дубно. Також отця Юрія було призначено другим священником в соборі міста та військовим, тюремним та шпитальним капеланом.

За німецької окупації Ю. Шумовський був директором Рівненського обласного музею. Після евакуації музею вчений зі своєю

дружиною опинився в Західній Німеччині, потім працював з 1949 р. у Франції військовим капеланом. Юрій Шумовський став першим українським вченим, що досліджував Африку. В 1951-1956 рр. за дорученням Французького Інституту Чорної Африки в Судані провадив археологічні розкопки, був директором музею у Бамако. Опублікував нариси "Під гарячим сонцем Африки" (1956 р.). Ю. Шумовський – дійсний член НТШ (з 1958 р.). В 1957 р. Шумовський залишив Африку й оселився в США. На американському континенті він був викладачем в кількох університетах, зокрема, викладав антропологію, еволюцію людства, історичну геологію, доісторичну археологію, історію культури слов'янських народів, археологію України. Найдовше він працював у Фордгамському університеті (Нью Йорк). Також брав участь в міжнародних конгресах, симпозіумах у Польщі, Сенегалі, Алжирі, США, Канаді.

Юрій Федорович залишив про родину Шумовських – його батьків, братів і сестер – Арсена, Петра, Павла, Олександру і Анастасію, багатотомні спогади "Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині".

Автор на початку своєї праці подає чітку характеристику священства й душпастирства: "Наше духовенство віддавало ідейно всі свої сили, знання і для душпастирської праці в парафії, було освічене теологічно, виховане духовно й релігійно та несучи власний хрест своїх обов'язків, було для парафіян духовними опікунами, а то й несли для людей культурно-освітню працю, медичну поміч, правничу пораду...Одним з таких душпастирів на Волині був мій батько, о. Федір Миколайович Шумовський зі своєю нерозлучною п. маткою Марією з родини Ціховських...".

Далі в тексті син оповідає про батька наступне: "о. Федір був дуже шанований народом, вибраний від нього до різних губернських установ, з'їздів та навіть членом Державної Думи. Був наглядачем приходських шкіл Дубенського повіту". До речі, о. Федір закінчив Київську духовну академію. Федір Миколайович вмів зацікавити людей своєю красномовністю. Він мав добру пам'ять, теоретичні та практичні знання життя, любив розмовляти на філософські та релігійні теми. Саме завдяки старанням місцевого настоятеля о. Федора Шумовського в с. Мирогоща була збудована велика кам'яна школа.

Розумів Федір Шумовський й господарські проблеми краю. Як приклад, він був ініціатором створення у селі кооперації, яка згодом так розширилась, що цілком задовольняла господарські та фінансові потреби селян.

Про братів та сестер автор з любов'ю та гордістю пише, що найстарший Арсен вчився у Петербурзі в Політехнічному інституті, згодом він став учнем знаменитого Б. Патона. Вже в 1905 р. захоплювався політикою і націоналістичними гаслами.

Сестра Анастасія була вчителькою в духовному училищі у Кременці, брати Павло та Петро вчилися у Дубенській гімназії, потім – в університетах Німеччини. Сестра Олександра закінчила Духовну єпархіальну семінарію у Кременці, а потім Блудовське Братство в Острозі, а згодом зробила шалену кар'єру співачки в Парижі.

Згадуються у спогадах відомі діячі того часу, наприклад, о. Теодорович, автор знаного твору "Історико-статистичний опис церковних приходів Волинської єпархії", з яким спілкувались Ціховські та Шумовські та ін.

В одному із розділів своїх мемуарів Юрій Шумовський наголошує, що було у їхньому селі багато іммігрантів з Києва та інших міст України. Зокрема, згадується Д. Донцов, який бував у них. То були все втікачі від більшовиків. Автор змальовує жорстокість більшовицького режиму.

Особливу увагу в своїй праці священник звертає на проблеми переслідування українців у Польщі. Наводить приклад про свого брата: "Петро, як медик не міг одержати відповідної посади лікаря в Польщі десь в клініці, бо був українець, та ще і православний".

У спадщині Ю. Шумовського ми знаходимо й історичні відомості про наш край з давніх часів, наприклад, можемо прослідкувати історію села Мирогоща, яке згадується вперше 1545 р. в актах опису Луцького замку, в грамоті польського короля Казимира. Таким чином, священник був добре обізнаний з історією Волині.

Духовна інтелігенція щиросердно уболівала за долю українського народу, прагнула прищепити йому почуття справедливості, любові до рідної землі. Автор згадує, що коли їхня хата

заповнялась багатьма гостями, то всі хором співали українські думи й народні пісні. Всупереч антиукраїнській мовній політиці, ополяченню, духовенство у своїй освітній та культурницькій діяльності не втрачало національного коріння. В родинному будинку села Мирогоща о. Федір і Марія влаштували в себе прийоми місцевої інтелігенції. Проте, як зазначає сам автор, "інтелігенції тоді було обмаль в селі: місцевий небагатий поміщик, вчителі сільської школи та священник".

Не цуралась родина Шумовських села. Зокрема, зустрічаємо відомості, що всі вони проводили безкоштовно уроки української мови та літератури. Також сестра Олександра і брат Арсен створили сільський аматорський театр. З ініціативи Шумовських в селі заснували першу українську бібліотеку. Ці факти свідчать про прояви національної свідомості в середовищі рядового парафіяльного духовенства. Юрій Шумовський створив перше в Польщі Діточе братство. Це свідчить про його активну громадську позицію. Також варто підкреслити, як зазначає сам автор, що двері дому ніколи не були зачинені не тільки для гостей, але й для сліпих, калік.

У спогадах автором зроблені важливі висновки, зокрема, що становище українців під владою інших держав було непростим, тому необхідно боротись за власну незалежну країну. Наприклад, цитуємо слова автора: "...і творити свою українську народну державу". Також варто всім спільно вести боротьбу, тому що людство, нація, народ можуть багато досягнути, вони здатні на подвиги за умови консолідації. Таким чином, українському духовенству були притаманні високі патріотичні почуття.

Під час Першої світової війни родина (мати з дітьми) виїхала вглиб Росії, потім деякий час жила поблизу Харкова. Проте отець Федір категорично відмовився залишити напризволяще свою парафію і родинне "гніздо", оскільки відчував, що найбільше в такий час воєнного лихоліття він потрібен своїм парафіянам.

Ю. Шумовський відомий і як археолог, тому окремо зупинимось на його наукових здобутках в цій галузі досліджень. Як пише сам автор, він "страшно був закоханий в археологію". Після отримання посвідчення делегата з Волині Варшавського археологічного музею він став офіційно проводити розкопки, а

паралельно закінчувати археологічний факультет Варшавського університету. Біля рідного села Мирогоща Ю. Шумовський знайшов багато неолітичних знарядь праці та кераміки, що належала до Трипільської культури. Це були перші його здобутки, якими зацікавились всі музеї Польщі та Український національний музей у Львові.

В 1934-35 рр. – нова знахідка молодого вченого. Він відкрив добре збережені поховання неолітичного періоду, які викликали сенсацію в археології Польщі. Була одна гробниця з двох скелетів – чоловіка і жінки. Вони лежали "валетом" один до другого в скорченій позиції на правому боці. В могилі було багато начиння з орнаментом культури шнурової кераміки. Про це відкриття писали всі польські газети. До Мирогощі, щоб подивитись відкриття, приїжджали професори, археологи з Вільна, Кракова, Львова, Познані та Варшави.

Згодом неподалік від попереднього відкриття Ю. Шумовський розкопував курган та знайшов в ньому чоловічий скелет епохи середньовіччя, а на грудях знайшов мідний образ св. Миколая Чудотворця. Очевидно, це був якийсь християнський місіонер-монах, який заблукав на Волинь в XII-XIII ст. Трохи далі на схід дослідником були знайдені поховання лужицької культури.

Свої археологічні знахідки Ю. Шумовський повинен був передавати в музей у Варшаві, але патріотизм дослідника спонукав знайдені речі передати в історичні установи Львова, Луцька, Дубна.

Юрій Шумовський віднайшов рештки палеомастодонта – предка мамонтів та слонів. Це була перша знахідка кісток цієї праісторичної тварини в Україні у с. Вілігори поблизу Рівного.

Із зазначених фактів ми бачимо, наскільки багатогранною була діяльність української еліти. Наукові здобутки Ю. Шумовського могли бути більшими на рідній землі, але їх перервали історичні обставини, які змусили його виїхати за кордон.

Для того, щоб характеристика родини Шумовських була повною, подамо відомості про інших її членів, братів та сестер отця Юрія.

Арсен Шумовський (1887-1967) був відомим інженером, дослідником зварювання металів. Середню освіту здобув у Рівному, а вищу – спочатку у Петербурзькому технологічному інституті, а потім у Київському Політехнічному інституті. Був мобілізований до російської армії. В грудні 1917 р. перейшов на службу до війська Генерального Секретаріату в Києві. За часів гетьмана П. Скоропадського працював на залізниці та разом у Київській Політехніці. В 1920 р. був урядовцем при головному Комісарі УНР в Житомирі. За порадою професора Патона, під чийм керівництвом він мав змогу працювати, А. Шумовський покинув Україну та прибув до Праги в 1921 р., а згодом переїхав до Польщі. Найдовше працював на керівних посадах на державній фабриці паровозів у Хжанові в Польщі.

Про нього згадує у своєму творі Улас Самчук, зокрема, "Несподівано появився Крем'янці... відомий інженер і громадський діяч Арсен Шумовський та інші... У цьому товаристві я провів цілий час до полудня. Оглядали місто... багато розмовляли".

Анастасія Шумовська (1889-1985) – вчителька та піаністка. Вчителювала в Мізочі на Волині.

Олександра Шумовська (1896-1985) – співачка, піаністка, композитор, педагог. Найдовше працювала в Парижі професором консерваторії.

Павло Шумовський (1899-1983) – професор, доктор агрономії, дослідник-андролог. Член-кореспондент Французької Академії Наук.

Петро Шумовський (1903-1966) – доктор медицини. Працював лікарем в Данії, Польщі, Австрії та Англії. Любитель-дослідник української історії. Він є автором монографії "Остріг", яка вийшла друком в 1964 р. в Англії, потім Канаді.

Отже, аналізуючи долю кожного з дітей цієї великої священицької родини, можна стверджувати, що вони "розкидані" по світу, своїми діями прославляли свою знедолену Батьківщину та свій багатостраждальний народ [211].

3. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

Організація навчально-виховного процесу у духовних і світських закладах значною мірою залежала від рівня підготовки педагогічних кадрів.

На Волині у другій половині XIX – початку XX століття особлива роль у підготовці педагогічних кадрів належала Волинській духовній семінарії, Волинському єпархіальному жіночому училищу і Володимир-Волинським педагогічним курсам.

Центром підготовки православних пастирів Волинської єпархії, педагогічних кадрів, вчених мужів була Волинська духовна семінарія.

Волинська духовна семінарія виправдала сподівання православного народу. Та різноманітність предметів, що в ній викладалися, створювала інтелектуальну і духовну атмосферу, що розповсюджувалась далеко за її стінами.

До відкриття Волинської духовної семінарії волинське духовенство у переважній своїй більшості навчалось в численних повітових світських училищах Волині і всього Західного краю [222, с.753].

Волинська духовна семінарія впродовж свого майже столітнього існування з 1796 року мала великий вплив на релігійно-церковний розвиток православної Волинської пастви, яка тривалий час перебувала у несприятливих умовах стосовно свободи релігії і прав народності.

Волинська духовна семінарія, яка була заснована у 1796 році в місті Острозі, символізувала нове духовно-інтелектуальне відродження цього міста. Тут вона існувала до 1812 року. В результаті пожежі, а також внаслідок нападу Наполеона на Росію вона була переведена до Полтави. Там вона працювала близько року. Як тільки минула небезпека, Волинська семінарія знову повернулася до Острога. З 1825 по 1835 рік семінарія перебувала в місті Аннополі. У 1835 році її було переведено у місто Кременець.

До 1799 року в семінарії не було ніякого колективного адміністративного органу, який би займався семінарськими справами. І лише в 1799 році при ній було засновано управління. У

1806 році у Волинську семінарію був призначений перший ректор. У своїй резолюції про призначення ректора семінарії Преосвященний Даниїл писав: "Для влаштування у Волинській семінарії і для успішного ведення справ в консисторії рекоменду Острозького першокласного Преображенського монастиря Архімандрита Авдія" [51, с.237].

Що стосується організації навчальної діяльності у семінарії, то вона виглядала таким чином. У 1796 році у семінарії був відкритий тільки граматичний клас, який поділявся на вищий, середній і нижчий. В ньому учні займалися коротким вивченням катехісису, російської граматики і початків латинської мови. Пізніше були відкриті класи риторики і поезії. Філософський клас почав діяти 12 жовтня 1797 року, а богословський – 20 вересня 1799 року. Отже, Волинська семінарія у навчальному відношенні організувалась тільки у 1799 році, тобто вона стала налічувати повну кількість класів [223, с.754-760].

В цьому ж році консисторією був виданий указ про вивчення в семінарії широкого кола наук, які, як правило, викладались у духовних училищах.

В нижчому латинському класі викладались латинська орфографія і початки етимології, а також скорочений катехісис. Учні вправлялись у простих перекладах з російської на латинську мови.

В середньому граматичному класі вивчались етимологія і початки синтаксису, а також початкова географія і скорочений катехісис. Семінаристи читали і робили граматичний аналіз. Учні вправлялись в перекладах з російської на латинську мови і навпаки.

У вищому граматичному класі викладались синтаксис і просодія, скорочена географія, свята історія і повний катехісис. Учні читали Кастелліонові святі розмови, Федрові байки, вправлялись у перекладах з латинської мови на російську.

В класі піітики опановувались правила російської і латинської піітики, а також повна географія, свята історія і повний катехісис. Учні читали Катонові морально-повчальні правила і деякі Вергілієві, Горацієві та Овідієві вірші, вправлялись у перекладах і в написанні російських віршів.

В риторичному класі викладались правила латинської риторики, всесвітня історія і повний катехісис. Семінаристи читали і

робили риторичний аналіз деяких промов Цицерона і Муретіна, вправлялись у написанні різних промов.

У філософському класі викладали коротку історію філософії, логіку, метафізику, правоучіння, натуральну історію і фізику, а також коротке християнське Богословіє. Вправлялись студенти і в написанні проповідей, які вони в недільні і святкові дні виголошували в соборній церкві.

В Богословському класі студентам викладали церковну історію, герменевтику, догматику. Семінаристи читали Святе Письмо, писали проповіді, які самі ж виголошували під час богослужінь у недільні і святкові дні в соборній церкві. В особливих класах і в особливі часи семінаристам викладали арифметику, грецьку, французьку і німецьку мови.

Курс навчання у кожному класі не був точно визначений. Для тих, хто навчався успішно, він тривав рік, а для невстигаючих – два-три роки в кожному класі. Це свідчить про те, що процес навчання у семінарії здійснювався на основі врахування індивідуальних особливостей вихованців.

Навчальний рік у семінарії розпочинався першого вересня і завершувався в кінці червня. Навчальний процес регламентувався розкладом уроків, складеним 10 січня 1805 року єпископом Варлаамом.

Якість навчання у Волинській духовній семінарії визначалась конкретною метою та науково-методичними позиціями. Релігійна та світська спрямованість навчально-виховного процесу забезпечувались вивченням відповідних дисциплін [223, с.770-772], які не зазнали суттєвих змін впродовж столітнього існування духовної семінарії.

Таблиця 1.

Розклад уроків у Волинській духовній семінарії

Дні	Години	Навчальні дисципліни
Понеділок	9	французька мова
	10-11	граматика латинська, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14-15	граматика, перша частина арифметики, грецька мова
	16	друга частина арифметики
	17	німецька мова

Вівторок	9	французька мова
	10-11	граматика, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14	перша частина арифметики
	15	друга частина арифметики
	16	німецька мова
Середа	9	французька мова
	10-11	граматика латинська, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14-15	граматика, перша частина арифметики, грецька мова
	16	друга частина арифметики
	17	німецька мова
Четвер	9	французька мова
	10-11	граматика, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14	перша частина арифметики
	15	друга частина арифметики
	16	німецька мова
П'ятниця	9	французька мова
	10-11	граматика латинська, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14-15	граматика, перша частина арифметики, грецька мова
	16	друга частина арифметики
	17	німецька мова
Субота	9	французька мова
	10-11	граматика, поезія, риторика, філософія, Богословіє
	13	російський клас, лікувальна наука
	14-15	граматика, перша частина арифметики
	16	друга частина арифметики
	17	німецька мова

Перелік навчальних предметів свідчить, що у семінарії, крім богословських наук, особлива увага зверталась і на вивчення світських дисциплін. Її вихованці мали можливість вивчати п'ять іноземних мов, філософію, арифметику, вправлялись в поезії і риторичі, знайомилися з основами лікувальної справи.

Заняття у семінарії розпочиналися о 9-й годині і закінчувались о 17-й годині.

Рівень знань учнів з наук, які їм викладали, виявляли за допомогою спеціальних випробувань, що почали впроваджуватись у семінарії з 1 вересня 1814 року. Як правило, випробування проводились по суботах, у присутності всіх семінарських чинів.

Починаючи з 1815 року в семінарії проводяться публічні річні екзамени. Ці екзамени учні здавали перед жителями Острога, які за бажанням мали право бути присутніми на них. Причому всі учні були поділені на чотири групи: найкращі, добревстигаючі, середньовстигаючі і погановстигаючі. Учні риторичного та поетичного класів демонстрували своє вміння складати вірші, а учні богословського та філософського – виголошувати проповіді. Під час складання іспитів учні показували свої конспекти викладачам, які перевіряли їхню грамотність.

Аналіз навчання у семінарії дає підстави стверджувати, що за своїм змістом та рівнем вона давала досить високу, як на той час, загальну релігійно-гуманітарну освіту. Зовнішньою ознакою тогочасної семінарії може служити викладання іноземних мов, а саме класичних.

Діяльність Волинської духовної семінарії виходила далеко за межі свого релігійного статусу. Зокрема, при семінарії була заснована школа, яка працювала у дві зміни.

В першу зміну навчались малограмотні або взагалі неграмотні учні. Їх вчили читати, писати, знайомили з церковним співом і статутом.

А в другу зміну навчали тих учнів, які вивчали уже деякі богословські науки. Школа проіснувала до 1817 року.

Крім школи, у 1799 році при семінарії була влаштована бурса, або так званий сирітський виховний будинок. Мета закладу полягала в тому, щоб "бедным и беспомощным духовного ведомства сиротам до времени нахождения их в училищах,

доставлять на казённый счёт возможное и званию их приличное содержание" [223, с.773].

Волинська духовна семінарія своєю діяльністю створювала умови для всебічного розвитку кожного вихованця. Тут проводилися заходи літературного, музичного характеру, діяв гурток, який сприяв вивченню історії рідного краю [93, с.65].

Один із її випускників Ю. Шумовський згадує: "Коли вступив я до семінарії, то в ній панував "русский дух", але коли ректором семінарії став відомий діяч, українець Табинський, то семінарія цілком зукраїнізувалась." [256, с.2].

Вихованці семінарії проводили духовно-культурну працю і за межами школи, заснували таємну пластунську організацію.

Творча атмосфера, яка панувала в семінарії, високий рівень організації навчально-виховного процесу дозволяли її випускникам здобувати глибокі і міцні знання релігійного і світського характеру, що у свою чергу дозволяло їм продовжувати навчання у вищих духовних закладах.

Семінаристи-волиняни, отримавши середню духовну освіту, найчастіше продовжували навчання у Київській духовній академії. Протягом тривалого часу Київську академію очолювали як ректори, так і інспектори, переважно вихідці із Волині [14, с.13]. Окремі з них є авторами наукових праць, які сприяли розвитку таких наук, як філософія, логіка і психологія.

Славну сторінку вчених-волинян, вихованців Київської духовної академії, вписав Венедикт Чехович, син священника села Лаврова Луцького повіту. По закінченні академії, швидко пройшовши всі попередні вчені ступені, на тридцять третьому році життя, в 1834 році він уже професор, дивує всіх своєю енциклопедичною глибокою вченістю, викладаючи природничо-математичні науки і в академії, і в університеті святого Володимира. В той же час він як делегат академії працює в Київській "Временной Комісії для розбору древних актовъ" [14, с.14-16].

Навчався в Київській духовній академії і Орест Новицький, син священника села Пилипів Житомирського повіту, який, після її закінчення був професором філософських наук Київської академії і університету. Як колишній випускник Волинської семінарії, він є автором цілого ряду вчених праць: "Поступовий

розвиток античних філософських систем в зв'язку з розвитком поганської віри" (4 томи), "Психологія", "Логіка" та інші.

Закінчив Київську академію у 1883 році Йосип Міхневич, син священика села Локачі Володимирського повіту. З 1889 року професор філософії Й. Міхневич викладає в Одеському університеті, а згодом виконує обов'язки заступника куратора Варшавської Шкільної Округи. Йому належить маловідома праця "Поступовий розвиток головних функцій мислення, його значення для пропедевтичного навчання логіки".

Становлення і розвиток Київської духовної академії безпосередньо пов'язані з діяльністю випускників Волинської семінарії. Зокрема, з 1883 року аж до 1920 року ректорами академії були волиняни: єпископи Сільвестр Малеванський, Дмитро Ковальницький і Василь Богдашевський.

Протягом цього періоду Київську академію закінчили: Степан Малеванський, Степан Сольський, Андрій Хойнацький та інші.

Деякі випускники Волинської семінарії обіймали церковні посади далеко за межами Волині. Так, у 1809 році Волинську духовну семінарію закінчив митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький Антоній (Рафальський).

Наведені приклади свідчать про те, що у Волинській духовній семінарії були створені сприятливі умови для творчого і духовного становлення її випускників. Саме тут виявилися здібності А. Хойнацького, який характеризувався як учень дуже хороших здібностей і успіхів [259, с.46].

Отже, Волинську духовну семінарію можна розглядати як заклад, який забезпечував середню духовну освіту і визначався активною просвітницькою діяльністю.

Цілком імовірно, що з часом при відносно сприятливих умовах Волинська духовна семінарія могла б перетворитися у семінарію вищого типу.

4. ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСЬКИХ ШКОЛАХ ВОЛИНИ

З поширенням християнства і розвитком державності поступово формувалась потреба в елементарній народній грамотності. Піклування про освіченість народу переважно брало на себе духовенство, навчання проводилось при церковних училищах, де діти під керівництвом священиків і церковнослужителів виховувались і навчались грамоті [132, с.5].

Парафіяльні школи виникли в Київській Русі після поширення християнства. На території України вони були найпоширенішою системою елементарного навчання до першої половини ХІХ ст. Засновувались переважно при церковних парафіях під наглядом священика. Скасовані у 1917 році церковно-парафіяльні школи являли собою основні навчальні заклади для дітей простого люду.

Аналіз інструкції вчителям цих шкіл від 20 січня 1889 року за №279 з Ізяславського повіту чітко вказує на спрямованість, роль і місце церковно-парафіяльних шкіл у тогочасному суспільстві. Зокрема, в інструкції підкреслювалось, що школи створювались головним чином для того, щоб навчати селянських дітей.

За період своєї діяльності церковно-парафіяльні школи набули певного досвіду в організації навчально-виховного процесу.

Духovenство, яке опікувалось церковно-парафіяльними школами, визначило основну мету їхньої діяльності, розробило ряд практично-методичних порад стосовно навчально-виховного процесу.

На думку духовенства, основна мета виховання у церковно-парафіяльних школах повинна бути спрямована на те, щоб усі діти в майбутньому стали ревними християнами, громадянами, хорошими чоловіками і жінками, добрими батьками своїх дітей.

Сім'я розглядалася як перша і найвища школа людяності, найбільш впливова школа просвітництва, яка зобов'язана була виховувати своїх дітей у вірі і добрі [243, с.2-4].

У зв'язку з цим духовенство особливу увагу учителів звертало на поширення грамотності серед селянських дівчаток, оскільки за своєю природою жінка більш чутливіша і релігійніша,

ніж чоловік. Відносно виховання дівчаток в "Чернігівських єпархіальних відомостях" у статті "Значение церковно-приходской школы в деле распространения грамотности среди крестьянских девочек" підкреслюється: "Воспитывая мальчика, вы просвещаете человека, воспитывая девочку, вы просвещаете целое семейство" [244, с.60].

Що стосується методики навчання, то святі отці вважали, що найкращим і найпростішим методом учіння повинна бути звичайна розповідь або проста бесіда. При організації навчання вони радили вчителям враховувати здібності дітей, характер мислення, мову, увагу, пам'ять і ставлення самих дітей до навчання.

На думку К. Янковського [258, с.170], знання учителем індивідуальних психологічних особливостей дітей були найважливішою умовою успішного їх навчання і виховання.

В церковно-парафіяльних школах особлива увага приділялась методиці навчання. Зокрема, під час пояснення вчитель не повинен поспішати, переходячи від однієї частини матеріалу до іншої. Він мусив дотримуватися цілого ряду вимог щодо культури мовлення, зокрема дикції, інтонації, наголосу тощо. Особлива роль у процесі проведення уроку відводилась наочним посібникам: картинам, моделям, схемам та іншим наочним засобам навчання.

Зокрема, з метою підтримки уваги на уроці заняття радили проводити таким чином: предмети, які потребують великих розумових зусиль, мають чергуватись з предметами, які вимагають менших затрат. На перші уроки пропонували виносити складніші предмети. Урок мав тривати не більше години. Під час його проведення в класі не повинно бути дуже холодно і душно, оскільки одне й друге негативно впливає на увагу школярів. При несприятливій погоді вчителям рекомендували не задавати учням складних завдань, оскільки в таких випадках відбувається відволікання уваги. Вчитель повинен особливу увагу звертати на емоційний стан дітей з метою створення сприятливого психологічного клімату в класі.

З метою підвищення рівня уваги і продуктивності праці на уроці вчителям пропонували ставити запитання всьому класу і лише після цього запрошувати до відповіді того чи іншого учня.

Для підтримки належної уваги учнів на уроці духовенство рекомендувало вчителям застосовувати такі прийоми:

а) якщо учень під час відповіді допускає помилки, то слід вимагати, щоб їх виправляли ті учні, які найменш уважні;

б) раптово примушувати неуважного учня продовжувати відповідь, розпочату іншим учнем;

в) якщо помітно, що увага більшості учнів послабилась, то корисно перейти на читання хором [245, с.96].

В церковно-парафіяльних школах особлива увага зверталась на такі методи виховання, як похвала, нагорода, покарання. Зокрема, вчителям рекомендували:

а) хвалити учнів слід лише за такі вчинки, які під силу всім учням;

б) характер похвали повинен відповідати характеру самого учня;

в) нагороджувати радили не за хороші успіхи у навчанні, а за хорошу поведінку і доброзичливе ставлення до товаришів [246, с.241-244].

Найкращим місцем для навчання дітей вважалась церква, а часом – свята. Основними засобами для нагороди і заохочення були картини і книжки.

Учити паству розцінювалось як головний обов'язок вчителів. Тому будь-яка спонукальна дія до цього була законна і свята, а будь-яке покарання, і навіть суворе, за невиконання цього обов'язку завжди розглядалось як справедливе.

Певні вимоги ставились і до тих, хто навчав. Бесідуючи з дітьми, священник повинен знати, що говорити і як говорити. Бесіди слід було складати простою мовою і на кожен день [159, с.311].

Висловлені духовенством поради щодо організації навчально-виховного процесу в церковно-парафіяльних школах є свідченням того, що воно було добре обізнане з основами психологічної і педагогічної науки.

Становлення і розвиток церковно-парафіяльних шкіл на Волині можна умовно поділити на два етапи.

На першому етапі свого розвитку церковно-парафіяльні школи підпорядковувались цивільній владі, яка турбувалась перш за все про об'єднання, укрупнення шкіл лише в селах, де були волосні

управління. Це був перший удар по церковно-парафіяльних школах. Він спочатку послабив, а потім остаточно знищив співчуття людей, яке вони раніше виявляли до школи. Відправляти дітей до школи за п'ять кілометрів і більше, особливо восени і зимою, в багатьох випадках було справою нереальною. Внески на утримання волосних шкіл були досить високі. В результаті цього частина цих шкіл закрилась, а кількість учнів скоротилася.

Священики, які намагалися відстояти церковно-парафіяльні школи, відчували до себе з боку місцевої влади вороже ставлення. Правда, і у волосних школах священики викладали Закон Божий. Але їхній вплив на морально-релігійне виховання в них був послаблений, оскільки діяльність цих шкіл була підпорядкована місцевій владі, неграмотним старшинам і писарям. Вони призначали вчителів, визначали напрямки і зміст навчально-виховного процесу, який був далекий від морально-релігійних потреб місцевого населення.

З 13 липня 1884 року в діяльності церковно-парафіяльних шкіл Волині наступає другий етап. З цього часу народну освіту знову доручено духовенству, яке з особливою наполегливістю береться за святу справу.

Під керівництвом і захистом архієпископа Волинського і Житомирського Палладія відбувається передача цивільною (світською) владою шкіл духовенству. Ця справа проходить з великим успіхом. Навчально-виховний процес знову будується на основі святої віри і моральності. Кількість церковно-парафіяльних шкіл за 1885-1886 навчальний рік по повітах Волинської губернії виглядала таким чином [159, с.315].

Таблиця 2.

Розподіл церковно-парафіяльних шкіл по повітах
Волинської губернії

Назва повітів	К-сть шкіл	К-сть учнів у звітний період, які навчалися		К-сть учнів, які закінчили школу	
		чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Заславський	73	2089	220	125	25
Острозький	64	484	103	68	4

Старокостянтинівський	55	997	88	186	4
Новоград-Волинський	47	981	85	43	-
Ковельський	43	758	51	13	-
Володимир-Волинський	38	768	35	95	2
Луцький	35	647	84	226	7
Кременецький	30	720	42	54	13
Житомирський	28	618	35	40	-
Рівненський	24	567	53	13	-
Овруцький	9	230	45	46	-
Дубенський	6	80	16	20	3
Всього:	452	8939	1353	929	58

Дані таблиці в першу чергу привертають увагу нерівномірністю розподілу церковно-парафіяльних шкіл по повітах губернії. Якщо в Заславському повіті їх було 73, то в Дубенському – лише 6 таких шкіл.

Через відсутність інформації про причини цього явища ми можемо лише припустити, що така мала кількість шкіл у Дубенському і Овруцькому повітах пояснюється незадовільним матеріальним станом шкільних приміщень.

По-друге, перевага в отриманні освіти в церковно-парафіяльних школах надавалась чоловікам.

По-третє, кількість учнів, які навчалися в школі, значно перевищувала тих, хто її закінчував.

В кінці XIX – на початку XX століття всі церковно-парафіяльні школи поділялися на однокласні і двокласні. Як свідчать матеріали ВСВ ("Волинські єпархіальні відомості"), розподіл їх по повітах у 1907-1908 і у 1908-1909 навчальних роках виглядав таким чином [166, с.985-994].

Таблиця 3.

Розподіл однокласних і двокласних церковно-парафіяльних шкіл по повітах Волинської губернії

Повіти	Кількість однокласних шкіл		Кількість двокласних шкіл	
	1907-1908	1908-1909	1907-1908	1908-1909
Володимир-Волинський	103	101	2	2
Дубенський	79	101	2	2
Житомирський	98	122	6	7
Заславський	88	88	-	-
Ковельський	70	83	2	2
Кременецький	73	96	-	-
Луцький	72	100	-	-
Новоград-Волинський (північ.р-н.)	43	43	1	1
Новоград-Волинський (півд.р-н.)	41	43	2	2
Овруцький	43	45	3	3
Острозький	70	94	3	2
Рівненський	74	75	-	-
Старокостянтинівський	53	52	1	1
Всього:	907	1043	22	22

Як бачимо, кількість однокласних шкіл за 1908-1909 навчальний рік збільшилась на 136, двокласних – залишилась без змін.

Відомо, що становлення і розвиток освіти на Волині відбувався в умовах полікультурності і полірелігійності.

За віросповіданням учні однокласних і двокласних шкіл розподілялися таким чином.

Таблиця 4.

Розподіл учнів за віросповіданням в однокласних школах

Повіти	Право- славні	Като- лики	Люте- рани	Старо- обрядці	Євреї
Володимир- Волинський	5081	81	1	-	35
Дубенський	4796	94	6	-	8
Житомирський	7418	116	67	-	34
Заславський	5047	80	-	-	70
Ковельський	4130	31	11	-	21
Кременецький	4582	110	-	-	11
Луцький	4663	73	2	-	34
Новоград- Волинський (північ.р-н.)	2422	50	-	-	23
Новоград- Волинський (півд.р-н.)	2587	66	-	14	39
Овруцький	2144	18	12	-	61
Острозький	5681	102	2	-	43
Рівненський	4115	79	6	-	18
Старокостян- тинівський	2854	98	-	-	13
Всього:	55520	998	107	14	410

Таблиця 5.

Розподіл учнів за віросповіданням у двокласних школах

Повіти	Право- славні	Като- лики	Люте- рани	Старо- обрядці	Євреї
Володимир- Волинський	225	28	-	-	5
Дубенський	187	1	1	-	1
Житомирський	730	81	11	-	106
Заславський	-	-	-	-	-
Ковельський	221	4	-	-	-
Кременецький	-	-	-	-	-

Луцький	-	-	-	-	-
Новоград-Волинський (північ.р-н)	59	1	-	-	-
Новоград-Волинський (півд.р-н.)	56	9	-	-	14
Овруцький	282	3	-	-	30
Острозький	284	9	-	-	-
Рівненський	-	-	-	-	-
Старокостянтинівський	75	1	-	-	2
Всього:	2119	137	12	-	158

Наведені статистичні дані дають нам можливість визначити ряд особливостей, які характеризують діяльність церковно-парафіяльних шкіл у Волинській губернії.

По-перше, загальна кількість учнів однокласних шкіл (57049), значно перевищує ту кількість, які навчалися в двокласних школах (2426).

По-друге, перевагу в отриманні освіти і в однокласних школах, і в двокласних мали хлопчики. Зокрема, в однокласних школах навчалось 45970 хлопчиків і 11179 дівчаток, а у двокласних – 1697 хлопчиків і 729 дівчаток.

По-третє, переважна більшість учнів, які навчалися в церковно-парафіяльних школах, була православної віри.

По-четверте, якщо серед православних, католиків, лютеран, старообрядців перевагу в отриманні освіти мали хлопчики (відповідно в однокласних: православних – 44832 хлопчики і 10688 дівчаток; католиків – 796 хлопчиків і 202 дівчинки; лютеран – 71 хлопчик і 36 дівчаток; старообрядців – 10 хлопчиків і 4 дівчинки), то у євреїв – 161 хлопчик і 249 дівчаток; а у двокласних: православних – 1546 хлопчиків і 573 дівчинки; католиків – 101 хлопчик і 36 дівчаток; лютеран – 4 хлопчики і 8 дівчаток, то у євреїв – 46 хлопчиків і 112 дівчаток. Таким чином, перевагу в отриманні освіти серед дівчаток мали лише представники єврейської національності.

По-п'яте, початкова освіта у Волинській губернії поступово переорієнтувалась на православ'я.

В основі виховання школярів в церковно-парафіяльних школах лежав страх Божий. Головне завдання школи полягало в тому, щоб виховати в учнів любов до Бога, до ближнього, правдивість, щирість, повагу до батьків, любов до праці і високопатріотичні почуття. Весь процес виховання в церковно-парафіяльній школі носив суто релігійно-моральне спрямування.

Релігійне виховання, дотримання Божих заповідей були основою формування моральних якостей особистості.

Навчальний день у церковно-парафіяльних школах починався і закінчувався молитвами, а початок і кінець навчального року – молебнями і освяченням у церкві.

У вихідні і святкові дні учні відвідували церкву, брали участь у богослужінні, а в кінці навчального року здійснювали паломництво в монастир.

З навчальних предметів у церковно-парафіяльних школах учні вивчали: Закон Божий, арифметику, російську мову, каліграфію, церковнослов'янську мову і церковний спів. Пріоритетним у програмі церковно-приходських шкіл було вивчення Закону Божого, церковнослов'янської мови і церковного співу.

На уроках арифметики учні вчилися рахувати, обчислювати в межах сотні, виконували завдання з чотирма арифметичними діями. Вивчення арифметики носило диференційований характер, тобто по групах.

В першій і другій групах після ознайомлення з цифрами на прикладах в межах десятків і сотень учні поступово вивчали арифметичні дії додавання, віднімання, множення і ділення.

В третій групі розв'язувались задачі на прості іменовані числа, школярі знайомилися з мірами часу, довжини і маси. Одним із недоліків у вивченні арифметики було те, що вчителі не приділяли достатньої уваги самостійному розв'язуванню учнями задач, а також методиці проведення усної лічби.

На уроках слов'янської граматики учні першої групи після азбуки переходили до читання вибраних епізодів за книгою Ільшинського.

У другій і третій групах учні читали з Часослову, Псалтиря і Євангелія, вчилися перекладати із слов'янської на російську мову. Взагалі, читали учні слов'янською мовою досить посередньо. Читання визначалося монотонністю і пасивністю. Учні допускали при читанні велике розтягування букв, помилки в наголосах.

З російської мови школярів вчили читати і розповідати прочитане. В середньому і старшому відділеннях учні читали з книги Одіцова, Богоявленського, Тернавцева, переказували прочитане, знайомилися з елементарними правилами правопису, писали диктанти, переписували з книги, завчали байки і вірші напам'ять. Особлива увага зверталась на свідоме осмислення прочитаного матеріалу, на вироблення в учнів каліграфічного письма, на роль і місце почерку вчителя у формуванні в учнів культури письма.

Одним із найважливіших предметів у церковно-парафіяльних школах вважався церковний спів. Його краще вивчали в тих школах, де вчитель добре володів методикою його викладання і сам любив співати. Учителі, які розуміли спів, навчали дітей співати не тільки молитви і тропарі, а й пісні церковні на вісім голосів. З цією метою при школах організовувалися церковні хори. Таке ставлення до церковного співу створювало сприятливі умови для виховання в учнів естетичних смаків і почуттів.

Церковні хори діяли в таких школах: Беседській, Бронікській, Манятинській, Праутінській – Новоград-Волинського повіту (північного району); Хижинецькій, Гордієвській, Куницькій, Анусинській, Москалевській – Новоград-Волинського повіту (південного району); Беловизській, М. –Мінській, Озерянській, Звездальській, Липнінській, Х. –Росоховській – Овруцького повіту.

В деяких школах навчання співу зводилося лише до вивчення з дітьми вголос загальноновживаних молитв. І нарешті, були такі вчителі, які взагалі не навчали співу або через те, що не вміли співати (зокрема, у школах: Вонячеській, Жлобичиській, М. -Клещовській, Межилеській – Овруцького повіту), або у зв'язку з безвідповідальним ставленням вчителя до своїх обов'язків, (у таких школах: Войткевичській, Лодницькій, Невгодивській, Хайчанській – того ж повіту).

На уроках Закону Божого діти першої групи засвоювали початкові молитви, Заповіді і Символи віри, знайомились з поняттями про Бога-Творця, з найважливішими подіями із святої історії Старого і Нового Заповіту – за підручником протоієрея Смирнова "Початки християнського учіння".

У другій групі діти вивчали курс із святої історії Старого і Нового Заповіту, а в третій – короткий катехізис з православним Богослужінням, порядок служб, їх поділ на пости і свята православної церкви.

Закон Божий у церковно-парафіяльних школах розглядався не тільки як навчальний предмет, а як предмет, вивчення якого в першу чергу було спрямоване на виховання християнина.

В окремих школах хлопчиків навчали ремесел: столярному і кравецькому. Зокрема, в селі Заболотець Володимир-Волинського повіту, а також в селі Доросинь Луцького повіту школярі виготовляли столи, парти, стільці, рала, борони, шили взуття. Для дівчат відкривали класи рукоділля, вчили вишивати хрестиком, гладдю, плести гачком, кроїти і шити повсякденний одяг.

В школах, де були земельні ділянки, вчителі проводили досліди, давали дітям елементарні відомості про садівництво, городництво, плодоводство.

Отже, в церковно-парафіяльній школі учні отримували не лише початкові знання з математики, російської мови, Закону Божого, а й збагачували себе тими знаннями, які необхідні були їм для ведення домашнього господарства.

Для проведення річних екзаменів в школах створювалися екзаменаційні комісії, до складу яких входили повітові наглядачі, завідуючі школою, вчителі-професіонали. Часто під час проведення екзаменів запрошували батьків і представників сільської влади.

Якість роботи церковно-парафіяльних шкіл значною мірою залежала від забезпечення їх педагогічними кадрами. Навчальних закладів, які готували такі кадри для церковних шкіл, на той час було дуже мало. У 1899 році на всю Волинську губернію було лише три двокласні школи: в селі Секонь Ковельського повіту – жіноча, в селі Новоставець Старокостянтинівського повіту та в селі Любарка Овруцького повіту – чоловічі. Вчительське звання давала жіноча Житомирська церковно-учительська школа і жіноча школа при Корецькому монастирі [165, с.600].

Більшість завідуючих школами складали випускники Волинської духовної семінарії. Але вчителів-спеціалістів на той час було дуже мало. Значна частина вчителів церковно-парафіяльних шкіл були самоуками.

Про склад вчительського персоналу церковних шкіл Волинської губернії в кінці XIX століття свідчать такі дані: священики – 37, диякони – 29, псаломщики – 98. Отримали вчительське звання за освітою або екзаменами 175 вчителів і 165 вчительок. Не мали такого звання: 737 вчителів, 125 вчительок, 25 помічників і 10 помічниць [163, с.612].

Зрозуміло, що такий вчительський склад церковно-парафіяльних шкіл не був спроможний забезпечити на високому рівні навчально-виховний процес. Вчителями у школах найчастіше були випускники училищ Міністерства освіти та церковно-парафіяльних шкіл. І лише окремі із них закінчували Волинську духовну семінарію.

Аналіз документів Рівненського обласного архіву дозволяє з'ясувати, що в селі Постійне Рівненського повіту вчителем школи грамоти був випускник Деражненського приходського училища Іван Корева, в селі Майдан – Іван Самородюк, котрий закінчив Підлужненське двокласне училище Міністерства освіти, в селі Малий Стидин – місцевий селянин, що закінчив Велико-стидинську школу – Мина Іванович Ушаков-Шитковський, у селі Яполоть – Микола Іванович Теодорович – випускник Волинської духовної семінарії [199, 77, с.92].

Для посилення складу шкільних кадрів застосовували ряд заходів. Зокрема, при призначенні на вчительські посади керівництво школи цікавилось моральними якостями і педагогічними здібностями претендентів.

Як зазначала Н. Мукалова [132, с.27], учитель для учнів мусив бути прикладом чесності, працелюбності і благородства, постійно прагнути до поглиблення своїх знань, відповідально готуватись до уроків, з повагою і любов'ю ставитись до людей, що його оточують.

На думку духовенства, учитель повинен володіти наступними якостями [81, с.56]:

1. Бути вірним Христу.

2. Мати знання про дітей та їх природу.
3. Знати предмет, який викладає.
4. Повинен використовувати найбільш ефективні методи навчання.
5. Мати любов до дітей.
6. Мати живий зв'язок із Господом.
7. Постійно вчитися самому та шукати нові ідеї.

Серед усіх якостей, як підкреслювала А. Анастасієва [1, с.2], для школи найбільш важливою була релігійність учителя, яка виявлялася переважно у тоні, звертанні та щирому ставленні до учнів.

З метою уникнення заздрощів вчителі не дуже вдавалися до заохочення старанних учнів. Разом з тим, занадто не засуджували малоуспішних і лінивих, аби уникнути повної відрази у таких учнів до навчання.

Під час відвідування шкіл наглядачі пропонували вчителям знайомитися з досвідом тих шкіл (Древинської, Пузовської, Свинарської Новоград-Волинського повіту), де навчально-виховний процес був на високому рівні.

Окремі завідуючі постійно радилися зі своїми учителями з питань удосконалення навчально-виховного процесу. Так, у Дубенському повіті священник Комарницький і його дружина постійно спілкувалися з учителем, забезпечували його книгами педагогічного і дидактичного змісту.

Нерідко педагоги-професіонали використовували методіку ланкастерського навчання, при якій здібні учні навчали слабших і молодших школярів.

Більшість вчителів церковно-парафіяльних шкіл користувалися великим авторитетом серед своїх вихованців і односельчан, про що свідчить приклад, відображений у "Волинських єпархіальних відомостях". Наглядач Заславського повіту зазначав два факти, з якими йому довелося зустрітися при перевірці шкіл, що свідчили про високий авторитет вчителя: "чистосердечный общий плач питомцев Перемышлянской школы грамоты на могиле своего доброго учителя Антона Шевчука и просьбу крестьян села Шарлаевки об оставлении у них учителем Йосифа Ольшанского" [165, с.600]. Вчитель Ольшанський користувався великим авторитетом у селян. І коли його хотіли перевести в

село з більшою заробітною платою, тоді селяни одностайно вирішили дати йому 150 карбованців і залишили його у своєму селі.

В той же час, як зазначалося у звіті про діяльність церковно-парафіяльних шкіл за 1897-1898 н. р., багато вчителів церковних шкіл не були знайомі з мистецтвом навчання учнів. Такі вчителі проповідували методи зазубрювання, що в свою чергу негативно впливало на якість засвоєння навчального матеріалу. Така методика навчання не могла викликати в учнів інтересу до навчальної діяльності [165, с.785].

Кожна школа на той час підлягала суворій перевірці і контролю. Зокрема, повітові інспектори при перевірці шкіл особливо увагу звертали на стан навчального процесу, проводили показові уроки, перевіряли роботу шкільних бібліотек.

Що стосується методики виховної роботи, то частина вчителів дотримувалась народного погляду на виховання: дітей ставили в куток на коліна, залишали без обіду, а також застосовували тілесні покарання. Як правило, таких учителів рекомендували звільнити із займаної посади.

Як підкреслює К. Чернецький [247, с.245], покарання учнів допускалось у таких формах: зауваження, догана, пересаджування на задню вільну парту, позбавлення участі у колективних іграх, виклик до школи батьків, відрахування зі школи.

З метою підвищення кваліфікації для вчителів проводили з'їзди у канікулярний період, а також організовували педагогічні курси у Кременці, Володимирі-Волинському, Житомирі та інших містах Волині.

Зрозуміло, що на той час церковно-парафіяльна школа не могла вже на належному рівні розв'язувати освітню проблему в Волинській губернії. Але для простого християнського народу вона була близька, зрозуміла і необхідна, незважаючи на те, що з часом втрачала свій давній характер, поступово переставала бути народною, загальною для всієї парафії, набуваючи соціального призначення. Грамотність ставала надбанням небагатьох людей. Але в будь-якому випадку завдяки цій школі хоч декілька людей були охоронцями грамотності серед свого народу.

5. ГРОМАДСЬКО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ДІЯЧІВ ВОЛИНИ

Волинь – край багатий на події, людей, котрі залишили в історії помітний слід. Очевидно, цікава історична минувшина, її розмаїття, пам'ятки архітектури, культури, літератури в органічній єдності і неповторності з навколишньою природою, що переплітаються в один ансамбль, протягом століть вабили до себе відомих діячів: письменників, вчених, художників, композиторів.

Громадсько-освітні ініціативи здійснювались і поширювались на Волині зусиллями не тільки духовенства, а й інтелігенцією, науковцями, педагогічною громадськістю, товариствами і приватним особами. Культурно-освітній розвиток Волині пов'язаний з іменами тих, що надихали появу освітніх традицій, підтримували їх матеріально (князі Острозькі, Четвертинські, Ходкевичі, Гойські, Раковські, Слуцькі, Корецькі, Сангушки, Курбські, Чарторийські, Любомирські та інші). Національне відродження західних земель України, на думку Я. Лавриченка [112, с.55-57], розпочали українські православні магнати всієї Волині ще до свого ополячення. Саме їхніми зусиллями на терені Волині в різні історичні періоди засновувалися культурно-освітні осередки та центри, створювалися освітні пам'ятки.

З Волинню пов'язані десятки імен, які стали окрасою української історії, літератури. Цей край подарував світові чимало письменників, діячів культури, науки.

1846 року у складі Київської археографічної комісії Волинь відвідав Тарас Шевченко.

Волинським краєм у 1847-1850 роках подорожував видатний французький письменник Оноре де Бальзак.

Характер подвижницької діяльності багатьох українських, польських і російських діячів на культурно-освітній ниві зумовлювався насамперед суспільно-історичними і релігійними процесами, які відбувалися в цьому краї. Активісти української культури й освіти мусили відстоювати право на власну культуру в умовах запеклої конкуренції двох ідеологій – російської і польської.

АНАСТАСІЯ ГОЛЬШАНСЬКА-ЗАСЛАВСЬКА

(?-1561)

Меценат

Національне відродження західних земель України, на думку Я. Лавриченка [112], розпочали українські православні магнати всієї Волині ще до свого ополячення. Саме їхніми зусиллями на терені Волині в різні історичні періоди засновувалися культурно-освітні осередки та центри, створювалися освітні пам'ятки. Завдяки їхній доброчинності на світ з'явилася наша Першокнига, покровителем і замовником якої стала Анастасія Гольшанська-Заславська. Саме її "накладом" писалося Євангеліє. Ця вельможна жінка прославилася своїм благодійством, жертвуючи на потреби православної церкви. Але саме "Пересопницьке Євангеліє" стало найбільшою її заслугою перед рідним народом і православною вірою.

Сприяв здійсненню цього задуму також князь Іван Федорович Чарторийський та його дружина. Патронат можновладців у цьому випадку був не просто даниною традицій доброчинства, але й свідомим актом, свідченням їх турботи про розвиток культури, освіти і духовності у Волинському краї. Творці "Пересопницького Євангелія" були, напевно, одержимі тими ж високими патріотичними, благородними почуттями, які кількома десятиріччями пізніше відгукнулися в діяльності Острозької академії і братств, у пристрасних полемістів, а потім завирували у стрімких процесах національного піднесення XVII століття.

Анастасія Юрїївна Заславська, в дівочтві Гольшанська Дубровицька (†1561) – волинська княгиня, представниця "руської контрреформації".

Дочка київського воєводи Юрія Івановича Гольшанського. Вийшла заміж за князя Кузьму Івановича Заславського. Народила від нього двох дітей: Януша і Ганну.

12 червня 1556 року на виконання заповіту чоловіка Кузьми Івановича Заславського разом з сином Янушем Кузьмовичем Заславським надали церкві Пресвятої Трійці "двірецького монастиря" чотири села: Двірець, зі ставом і млином, Волижинці, Завадинці і Сенютки.

1558 року в часі поділу спадку Гольшанських Дубровицьких, разом із своєю сестрою Софією Полубенською, отримала замки Глуськ, Ричів і 200 коп грошей готівкою, якими поділилися 11 травня 1560 року.

Відома як фундаторка Пересопницького євангелія (1556-1561) – найошатнішого рукопису Волинської школи.

Померла 1561 року в домі свого зятя Івана Чарторийського в Клевані, залишивши там свої скарби і привілеї на спадкові маєтки, якими розпоряджатися довірила віленському каштеляну Григорію Ходкевичу.

Автори телевізійного фільму "Рукопис з Пересопниці" (1995) висловили припущення, що зображений на мініатюрі з Пересопницького євангелія євангеліст Іоан є портретним відображенням Анастасії Заславської.

2005 року в місті Дубровиця Рівненської області встановлено пам'ятник княгині Анастасії Заславській.

КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ **(1526-1608)**

Воєвода, політик і культурний діяч

Костянтин-Василь Острозький (* 2 лютого (12 лютого) 1526 – † 13 лютого (23 лютого) 1608) – князь (син Костянтина Івановича Острозького), український магнат, воєвода Київський, маршалок Волинський, політичний і культурний діяч, один з найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої.

Походив з родини Острозьких, найбагатшого і найвпливовішого князівського роду України XVI – початку XVII століття. Серед його предків генеалогічна традиція кінця XVI – початку XVII століття називає Руса і давньоруських князів – Рюрика, Володимира Великого, Ярослава Мудрого та Данила Галицького. Батько Константина-Василя – Костянтин Іванович Острозький – великий гетьман литовський.

Молодий Острозький дістав гарну освіту, про що свідчить його листування та промови в сенаті. Залишившись фактично єдиним спадкоємцем свого багатого батька, Острозький отримав

у володіння величезні маєтності на Волині, Київщині, Поділлі та Галичині, які давали щорічно прибуток понад 1 мільйон злотих. Острозький володів також значними земельними маєтками в Угорщині та Чехії.

З середини 1540-х років в офіційних документах Острозький починає іменуватися батьковим ім'ям – Костянтин.

Політичну кар'єру Острозький почав в 1550 році, отримавши від великого князя литовського посаду старости володимирського і маршалка волинського.

На початку 1550-х років Острозький одружується з Софією Тарновською, дочкою Яна Тарновського, майбутнього великого коронного гетьмана.

В 1559 році Острозький стає воєводою київським, що значно сприяло посиленню його впливу на політичне життя України. Не прагнучи військової слави, Острозький проводив енергійну колонізаторську політику в порубіжних землях Київщини та Брацлавщини, засновуючи нові міста, замки та слободи. Економічна потужність маєтностей княжого роду та його неабиякий політичний вплив швидко робить Острозького "некоронованим королем Русі", що проводить відносно незалежну політику в руських землях.

В 1560-х роках Острозький виступав за рівноправне входження Русі до складу державного утворення Речі Посполитої. У 1569 році він став сенатором. Він був фактичним провідником Русі-України під час Люблінської унії 1569 року.

Коли в 1572 році вигасла династія Ягеллонів, Острозький в 1573-1574 роках був одним з можливих кандидатів на польський престол, чия кандидатура підтримувала і Туреччина (цьому завдяило те, що Острозький вважався "вождем схизматиків"), згодом і на московський після смерті останнього Рюриковича царя Федора І Івановича в 1598 році (Острозький був споріднений з московськими Рюриковичами).

В 1574 році Острозький переніс князівську резиденцію з Дубна до Острога, де розпочалася перебудова Острозького замку під керівництвом італійського архітектора П'єтро Сперендіо.

В релігійній сфері Острозький виявився гідним продовжувачем справи свого батька, який ретельно дбав про українське

православ'я. За його часів місто Острог, один з двох титулярних центрів єпархії Східної Волині, стає центром православної духовності. Загалом відзначаючись релігійною толерантністю, Острозький цікавився творами католицьких богословів, певний час знаходився під впливом протестантизму.

Характерним було ставлення Острозького до актуального на той час питання про об'єднання католиків і православних. Виступивши спочатку на підтримку такого об'єднання, Острозький волів тримати процес під повним власним контролем. Тому, коли в 1594-1596 роках частина духовенства здійснила спробу укласти церковну унію оминаючи князя, Острозький виступив її рішучим супротивником, різко засуджуючи рішення Берестейського собору.

Княжіння Острозького позначилося неабияким піднесенням української культури та освіченості, що не в останню чергу було зумовлено намаганням князя зробити свою резиденцію центром культурного опору католицькій та унійній експансії. Навколо князівської резиденції в Острозі утворився гурток (академія) слов'янських та грецьких учених, публіцистів, теологів та богословів, до якого зокрема входили Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Філалет (Мартин Бронецький), Еммануїл Ахіллес, Лука Сербин, Кирило Лукаріс (майбутній Олександрійський та Константинопольський патріарх), Никифор Парасхес-Кантакузен, Клірик Острозький, Зизаній Тустановський, Дем'ян Наливайко та інші.

Організація навчально-виховного процесу в колегії здійснювалася на досить високому науково-методичному рівні. В академії викладались такі предмети, як арифметика, геометрія, астрономія, граматики, риторика, логіка, музика, основи медицини, церковнослов'янська, грецька, латинська мови. Особлива увага зверталася на вивчення грецької та латинської мов, заучування напам'ять творів давніх грецьких і римських письменників, філософів, вчених. Це робилося тому, що літературна і перекладацька діяльність, необхідність засвоєння духовної спадщини минулого, надбань тогочасної західноєвропейської культури вимагали серйозної філологічної підготовки.

За сприяння князя в Острозі була зібрана велика бібліотека, яка включала в себе грецьку та західноєвропейську богословську

літературу, передруки античних творів, словники, космографії, граматики та інше.

В 1575 році Острозький запросив Івана Федорова для організації друкарні в князівській резиденції. Завдяки острозькій друкарні світ побачило більше 20 видань, в тому числі перший повний текст Біблії слов'янською мовою 1580 року.

Близько 1578 року при академії почала діяти школа, де окрім низки традиційних на той час точних та гуманітарних дисциплін, вперше паралельно викладалися латинська, грецька та церковнослов'янська граматики. Досвід та програма острозької школи були запозичені Львівською, Луцькою та іншими братськими школами. Острозький був також засновником шкіл у Турові в 1572 році, Володимирі-Волинському у 1577 році, Острозької школи у 1576 році і друкарні в Острозі близько 1577 року. При Богоявленській замковій церкві, що мала статус кафедрального собору і була одним з найзначніших православних храмів того часу, виникла власна іконописна традиція. Кілька острозьких ікон, написаних в той час, вважаються шедеврами православного іконописання.

Особливу діяльність К.-В. Острозький розгорнув у період боротьби з Берестейською унією 1596 р. Облаштував багато храмів і обителів, у яких знаходили притулок захисники батьківської віри. До числа таких твердинь належить і Дубенський монастир Чесного Хреста. Князь наполегливо боровся, щоб не допустити католизації і латинізації у своїх володіннях. До дубенських монастирів він залучає полум'яних діячів, таких, як Іов Залізо, отець Віталій, активізує роботу монастирів у боротьбі з полонізацією. Тоді було перекладене з грецької Дубенське Четвероєвангеліє, з'явилися друковані полемічні статті і самого князя, й Івана Вишенського, який прибув у Дубно 1604 і пробув до 1605-го року, ведучи постійні бесіди і утверджуючи князя у правильності обраної позиції. Будучи віруючою людиною, К.-В. Острозький неодноразово під час постів і сам скидав князівську мантію і ревно молився, закрившись у монастирі. Від братії вимагав такого ж полум'яного служіння Господу, навіть утвердив статут, названий на його честь "статут Василя Великого". До інших релігій ставився толерантно, за що його поважали і деякі поляки; за час боротьби з унією ні одна з католицьких святинь на Волині закрита

не була, хоча проти засилля католицизму вдалося йому переконати і Львівського та Кам'янського владика Гедеона Балабана, і Перемишльського владика Михайла Копистенського, а також Кшиштофа Радзивілла, протестантів, кальвіністів та лютеран, об'єднати їх зусилля.

Наприкінці XVI століття Констянтин-Василь Острозький був найбільшим після короля землевласником Речі Посполитої: йому належало 80 містечок і 2760 сіл. Річний прибуток князя перевищував 19 мільйонів злотих.

В останні роки життя старий князь поступово відійшов від участі в політичному і культурному житті країни. Останні роки свого княжіння Острозький доживав в Дубенському замку. Збайдужіння Острозького до людських справ негативно позначилося на діяльності академії в Острозі, яка на початку XVII століття поступово занепадає.

Помер в 1608 році і був похований в крипті Богоявленської церкви в Острозі.

Оцінюючи роль К.-В. Острозького у становленні української культури, М. Возняк у своїй "Історії української літератури" пише: "Незмірне багатство, родинні зв'язки з найзнаменитішими польськими й литовськими родинами, зріст впливу й поваги – усе це втягало його в польські й литовські національні, культурні й релігійні сфери, приучувало його згори дивитися на релігійні й національні сварки з одного боку й піддало йому думку використати свою енергію, особисті впливи, значення і магнатство для розвитку національної української культури з другого" [117, с.40-41].

ІВАН ФЕДОРОВ (ФЕДОРОВИЧ) (?-1583)

Засновник книгодрукування, просвітник

Існує декілька версій походження Івана Федоровича (відомо, що у своєму друкарському знакові він використовував шляхетський герб Рогоза).

1532 – за деякими версіями, одержав ступінь бакалавра Ягеллонського університету (Краків) – у "промоційній книзі" уні-

верситету є відповідний запис 1532 року стосовно особи на ім'я Joannes Feodorowicz Moschus.

1550-ті рр. – диякон церкви Миколи Гостунського в Московському Кремлі. Можливо, працював у першій московській друкарні, що анонімно випустила 7 видань у 1550-х рр.

З квітня 1563 по березень 1564 р. разом із Петром Мстиславцем працював над підготовкою тексту, литтям шрифту й виготовленням гравюр для видання "Апостола". Сукупність художніх прийомів оформлення тексту, розроблена І. Федоровим, вплинула на все наступне східнослов'янське друкарство. У післямові до "Апостола" 1564 р. безпосереднім ініціатором створення друкарні названий цар Іван IV Грозний.

До 1565 р. І. Федоров і Петро Мстиславць надрукували ще кілька літургійних церковнослов'янських книг.

Через якийсь час після того, як їхню друкарню спалили, обидва друкарі залишили Москву й осіли в Заблудові (північне Підляшшя, на межі українських і білоруських земель), мастку литовського гетьмана Григорія Ходкевича, згодом прихильника Івана IV Грозного як претендента на польський престол. Існує припущення, що друкарі втекли з Москви від переслідування, бо нова техніка створила конкуренцію московським переписувачам книг.

У Заблудові Іван Федоров змінив своє московське прізвище на Федорович.

У Заблудові 1569-1570 були надруковані Учительне Євангеліє і Псалтир з Часословцем. Обидві книги прикрашені заставками й ініціалами. Євангеліє – геральдичною композицією, а Псалтир – двома гравюрами. Передмови написані І. Федоровичем і Г. Ходкевичем.

1572 – переїхав до Львова (уже без Петра Мстиславця). Тут у 1573-1574 рр. у монастирі св. Онуфрія він "друковане занедбане обновил" (як сповіщав напис на його могилі у Львові) разом зі своїм сином Гринем Івановичем. У Заблудові працював над новим виданням "Апостола", прикрашеним заставками, ініціалами, кінцівками і трьома гравюрами. У післямові розповів про свою друкарську діяльність у Москві й Литві та про переїзд до Львова. Там же 1574 року видав перший східнослов'янський Буквар.

У Львові його звали "друкар москвитин" (Iwan Moschus), що могло вказувати як на його національність, так і на місце, звідки він прибув.

1575 – перейшов на службу до воєводи Київського, князя К. Острозького як управитель Дерманського монастиря.

1578 – перебрався в Острог, де заснував друкарню (спочатку надрукував новий Буквар з рівнобіжними греко-слов'янськими текстами).

1580 – видав Новий завіт і Псалтир й окремо покажчик до останнього.

1580–1581 – видав першу повну слов'янську Біблію за одним із списків Геннадієвої Біблії (т. зв. Острозька Біблія) з власною післямовою. Вийшли два накладу, у кожному – своя редакція тексту післямови видавця.

1581 – вийшло останнє видання І. Федоровича – "Хронологія" Андрія Римші (на 1 аркуші).

Розійшовшись із князем К. Острозьким, І. Федорович повернувся до Львова, але відновити друкарню вже не спромігся. Вона перейшла у власність Львівського Успенського Братства, пізніше Ставропігійського Інституту, який користувався орнаментами І. Федоровича аж до початку ХІХ ст.

Він сам написав передмову до Заблудовського Псалтиря, післямову до Апостола 1564 р., Львівського Апостола і Львівської Абетки. У літературному відношенні найбільший інтерес становить післямова до Львівського Апостола, де І. Федорович пише про те, що змусило його взятися за нелегку працю друкаря й продовжувати її в найважчих обставинах.

Першим опублікував найдавніші пам'ятники слов'янської літератури: болгарське "Сказаніє о письменах" Чорноризця Храбра (поч. Х ст.) у додатку до Острозької Азбуки й одне зі слів Кирила Туровського (в Учительному Євангелії).

Останні два роки життя провів у роз'їздах. Відомо, що 1583 року відвідав Краків і Відень, де показував імператорові Рудольфу І свій винахід – багатоствольну гармату зі змінними стволами.

Був похований у монастирі св. Онуфрія у Львові.

Іменем Івана Федорова довгий час називався Український поліграфічний інститут у Львові (тепер Українська академія дру-

карства). У Росії його іменем названо продовжуване видання, присвячене стародрукам – "Федоровські читання" (М., 1976 і далі). У Львові та Москві є пам'ятники Івану Федоровичу (Федорову). Від 1949 року іменем Федорова названо вулицю у Львові, де міститься колишня будівля Ставропігійського інституту і з 1944 року діє Ставропігійський професійний ліцей (до 1990 – ПТУ), що готує кваліфікованих робітників-поліграфістів.

Видання:

1. Апостол. Москва, друкувався з 17/IV 1563 по 1/III 1564, 6 нумерованих листів + 262 нумерованих (тут і далі мається на увазі нумерація кириличними буквами), формат сторінок не менше 285 x 193 мм, друк в два кольори, тираж близько 1000, збереглось не менше 47 екземплярів.

2 та 3. Часлословець. Москва, два тиража (7/VIII – 29/IX та 2/IX – 29/X 1565), 173 (в другому тиражі 172) нумерованих листа, формат не менше 166 x 118 мм, друк в два кольори, збереглось не менше 7 екземплярів.

4. Євангеліє учительне. Заблудів, 8/VII 1568–17/III 1569, 8 нумерованих + 399 нумерованих аркушів, формат не менше 310 x 194 мм, друк у два кольори, збереглося не менше 31 примірника.

5. Псалтир з часословцем. Заблудів, 26/IX 1569–23/III 1570, 18 нумерованих листів + 284 листи першого рахунку + 75 листів другого рахунку, формат (за сильно обрізаним екземпляром) не менше 168 x 130 мм, друк в два кольори. Дуже рідкісне видання: відомо всього три екземпляра, причому всі неповні. Вперше в кириличному книгодрукуванні набрані розграфлені таблиці. Є електронна версія.

6. Апостол. Львів, 25/II 1573–15/II 1574, 15 нумерованих + 264 нумерованих листи, формат не менше 300 x 195 мм, друк в два кольори, тираж 1000-1200, збереглося не менше 70 екземплярів. Передрук московського видання 1564 року з дещо гарнішим оформленням. Є електронна версія майже повного екземпляра.

7. Буквар. Львів, 1574, 40 нумерованих листів, полоса набору 127,5 x 63 мм, друк в два кольори, тираж був ймовірно 2000, але поки знайдено тільки один екземпляр (зберігається в бібліотеці Гарвардського університету).

8. Грецько-руська церковнослов'янська книга для читання. Острог, 1578, 8 нумерованих листів, полоса набору 127,5 x 64 мм, друк в один колір, вперше у Івана Федоровича набір в дві колонки (паралельно грецький та слов'янський текст), також відомий лише один екземпляр (зберігається в Державній бібліотеці міста Готи, східна Німеччина). Цей екземпляр переплетений разом з екземпляром Букваря 1578 року (див. нижче), через що часто їх вважають одною книгою, на яку посилаються як на Острозьку азбуку 1578 року. Є електронна версія цих двох видань.

9. Азбука (Читанка). Острог, 1578, 48 нумерованих листів, полоса набору 127,5 x 63 мм, друк в один колір, тираж був більшим, але збереглося лише два неповних екземпляри (про один вже говорилось, інший зберігається в Королівській бібліотеці Копенгагена). Повтор львівського букваря 1574 року з доданням "Словом о буквах" Черноризця Храбра. Є електронна версія цієї книги та попередньої.

10. Новий заповіт до Псалтиря. Острог, 1580, 4 нумерованих + 480 нумерованих листів, формат не менше 152 x 87 мм, друк в два кольори, про тираж відомості відсутні, збереглося не менше 47 екземплярів.

11. Алфавітно-предметний Показчик до попереднього видання ("Книжка, собрание вещей..."). Острог, 1580, 1 нумерований + 52 нумерованих листи, полоса набору 122 x 55 мм, друк в один колір, збереглося не менше 13 екземплярів (часто підшиті до кінця попередньої книги, але явно друкувались окремо й оформлені як особливе видання).

12. Хронологія Андрія Римші ("Которого ся мсца што за старыхъ вековъ дѣло короткое описание"). Острог, 5/V 1581, двосторінкова листівка (текст розміщений на внутрішніх сторінках), полоса набору близько 175 x 65 мм. Єдиний відомий екземпляр зберігається в Державній публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина, Спб.

13. Біблія. Острог, 1581. 8 нумерованих + 276 + 180 + 30 + 56 + 78 нумерованих листів п'яти рахунків, формат не менше 309 x 202 мм, набір в дві колонки, в тому числі деякі на грецькій мові; друк переважно в один колір (кіновар тільки на титулі). Тираж до 1500, збереглося біля 400. Видання Біблії називають Королевою книг, лебединою піснею Івана Федоровича.

ГЕРАСИМ СМОТРИЦЬКИЙ (?-1594)

Письменник і педагог

Смотрицький Герасим Данилович (? – † 12 жовтня 1594) – письменник і педагог з дрібної шляхетської родини з Поділля. Був писарем у Кам'янець-Подільському старостві, 1576 запрошений князем Костянтином Острозьким до Острога, де став одним з передових діячів вченого острозького гуртка; з 1580 Смотрицький – перший ректор Острозької школи (академії).

Відомостей про нього залишилося дуже мало. Деякі біографічні дані залишив його син Мелетій у полемічному творі "Обгона Verificasiey", виданому Віленським братством у 1621 р. Зокрема він зазначає, що батько був дрібним шляхтичем, упродовж тривалого часу обіймав посаду писаря при Кам'янець-Подільському старостві. Близько 1576 р. його запросив князь К. Острозький для видання Біблії та для роботи в Острозькому колеґіумі.

Разом з іншими вченими, мовознавцями і літераторами він підготував до друку знамениту "Острозьку Біблію". Як зазначає М. Костомаров, це була перша друкована Біблія, що становила нову добу в українській літературі і взагалі в історії української освіти. Видання Острозької Біблії стало подією не лише в історії української культури, а й для слов'янства загалом. Острозька Біблія стала для українського народу важливим засобом виховання гуманності і милосердя. Заповіді з Біблії – "шануй батька й матір своїх", "полюби ближнього як самого себе", "не вбий, не вкради" – пробуджували у душах дорослих і дітей людяність, співчуття і залишалися законом життя до останніх днів перебування на землі.

Де Г. Смотрицький здобув освіту – невідомо. Сам він називає себе "простаком невченим" і в передмові до "Острозької Біблії" (1581 р.) зазначає, що "училища ніколи не бачив". Проте не викликає сумнівів, що автор "Ключа царства небесного" здобув початкову світу в домашніх учителів, що було типовим для шляхти XVI ст., а згодом опанував сучасну йому науку шляхом наполегливої самоосвіти. Холмський уніатський єпископ Я. Суша зазначає, що це була "людина найкращих звичаїв, а також видатної вченості:

зокрема він був добре обізнаний з творами грецькими й латинськими. а не тільки слов'янськими". Інші сучасники також свідчили, що Герасим Смотрицький був "умілим у науках грецьких, латинських і в мові слов'янській". Один з дослідників ХІХ ст. писав: "Достатньо проглянути декілька сторінок його "Ключа царства небесного", щоби впевнитися... що цей простак володіє запасом різних відомостей і під словом... приховується сильний розум з незаперечною логікою та уїдливою сатирою. Це був освічений чоловік свого часу, на якого повністю покладався Костянтин Костянтинович...". Високо цінуючи вченого, князь К. Острозький призначив його на посаду першого ректора Острозького колегіуму. Водночас Г. Смотрицький разом з І. Федоровим виконував відповідальну роботу, щоб видати Острозьку Біблію; був активним діячем гуртка вчених і літераторів, які працювали при Острозькому училищі.

Рік смерті просвітника точно не встановлений, хоча відомо, що з 1594 р. ректором колегіуму призначили Кирила Лукариса. Очевидно, тоді Г. Смотрицького вже не було.

Освітньо-педагогічні погляди та наукові уподобання Г. Смотрицького значною мірою ілюструє його діяльність на посаді ректора Острозького колегіуму від початку його створення. Сам процес організації такого унікального навчального закладу нерозривно пов'язаний із цією непересічною особистістю.

На першу писемну згадку про Острозький колегіум натрапляємо в передмові І. Федорова до первістка Острозької друкарні – "Букваря" 1578 р. Друкар писав, що князь К. Острозький "влаштував дім на справу книг друкованих. До того ж ще дім і дітям для навчання в своєму батьківському й славному граді Острозі... І вибрав мужів у божественному писанні вишуканих, у грецькій мові і в латинській, також і в руській. І приставив їх до... училища". Як ректор Г. Смотрицький, безумовно, впливав на процес добору викладацьких кадрів. Це були Василь Суразький, відомий своїми полемічними творами та диспутами з єзуїтами, керівник друкарні після І. Федорова; видатні вчені того часу греки Діонісій Палеолог, Кирило Лукаріс та Никифор Кантакузин, який раніше викладав у Падуанському університеті й був його ректором; Ян Лятос, доктор філософії та медицини Краківського університету;

білоруський поет Андрій Римша; Кіпріан, який навчався у Венеції та Падуї і здійснив переклад "Бесід Іоанна Златоуста"; Христофор Філалет; Іов Княгиницький; брати Дем'ян і Гнат Наливайки та ін. Видатний освітній діяч Захарія Копистенський так писав про острозьких мислителів: "Промовці Демосфенові рівні... і доктори славні, в грецькій, слов'янській і латинській мовах освічені... і математики і астрологи..."

Г. Смотрицькому в Острозі, як через півстоліття П. Могилі в Києві, вдалося організувати навчальний процес за найкращими зразками європейських академій. Програма колегіуму поєднувала елементарну, середню та основні елементи вищої освіти. Вона ґрунтувалася на вивченні "семи вільних наук", вводилися також основи філософії. Високого рівня досягло вивчення музики й хорового співу. Звідси по Україні й Білорусі поширився так званий "острозький наспів". Як зазначав один із сучасників, у цій школі навчалася "руська молодь як шляхетського, так і плебейського походження". Польський поет Симон Пекалід називав її "тримовним лицем", в якому вивчали "благородні мистецтва". Тут, за його словами, оселилися музи й сам Аполлон, що вінчав юнаків-спудеїв лаврами з Нового Гелікона. Цікавим є той факт, що навіть прихильники і провідники католицтва називали Острозьку школу колегіумом. Звеличуючи католицькі університети, один з них, стверджував, що в Острозькій школі можна побачити таке, чого "ні в Польщі, ні в Литві... ні на Русі не знайдеш". На думку відомого вченого І. Голеніщева-Кутузова, Острозька школа була предтечею академії у Києві та Москві.

У стінах колегіуму здобули освіту відомі діячі української освіти й культури, серед яких ціла плеяда майбутніх учителів: Гаврило Дорофєєвич – викладач грецької мови Львівської братської школи; Іов Княгиницький – засновник Манявського скиту, сподвижник І. Вишенського; Іов Борецький – перший ректор Київської братської школи; сини Г. Смотрицького – Мелетій, автор славнозвісної "Граматики словенської" і другий ректор Київської братської школи, а також Степан – острозький протопоп; брат Дем'яна Наливайка Северин, який потім, будучи на службі в князя К. Острозького, брав участь у багатьох військових походах, а пізніше очолив повстанський загін. Є свідчення, що тут навчався й

майбутній гетьман реєстрового козацтва Петро Конашевич-Сагайдачний. Саме в Острозі він написав знамените "Послання про унію", яке литовський канцлер, католик за віросповіданням Лев Сапіга назвав "предорогоцінним твором". Про навчання гетьмана в Острозі писав Касіян Сакович у "Вірші" на погреб Сагайдачного 1622 р.:

Йшов потім до Острога, для наук учтивих,
Котрі там квітнули за благочестивих
Княжат, котрі ся в науках кохали,
На школи маєтностей багато фундували...

З діяльністю Г. Смотрицького в колегіумі, який він перетворив на "Острозькі Афіни", пов'язане перше видання 1568 р. у Віленській друкарні Мамоничів слов'янської граматики. Вона була надрукована за рукописом, узятим в Острозі. Використовуючи твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта, неоплатоників, тогочасних європейських мислителів, очолюваний Смотрицьким Острозький гурток поширював гуманістичні погляди на природу та людину, сам просвітник закликав людей до активної діяльності, до набуття знань. Є припущення, що структуру школи та її навчальні програми було покладено в основу статуту Львівської братської школи.

Г. Смотрицький відомий як зачинатель нової літератури освітнього характеру, що стала на захист православної церкви, національних інтересів українського народу. Вже в передмові до Біблії, виданої І. Федоровим в Острозі в 1581 р., вчений, звертаючись до "благовірного й православного всякого чину, віку та сану читача", виступив з поважною відповіддю на книгу єзуїта П. Скарги "Про єдність Церкви Божої". Свій твір Скарга присвятив князеві К. Острозькому, сподіваючись, що красномовно подана в ньому ідея церковної унії з Римом знайде прихильність у видатного оборонця православної церкви в Речі Посполитій. Він звертався до православних українців і білорусів, перелічував помилки їхньої віри, твердив, що слов'янська мова непридатна для науки і навчання нею призведе до численних помилок. Г. Смотрицький аргументовано спростував висновки Скарги, наполягаючи на необхідності розвитку української освіти й науки на основі рідної мови. Передмова завершується "двоstrунним согласієм" – похваль-

ними віршами на честь князя К. Острозького. Автор прирівнював його до Володимира Великого (від якого князі Острозькі вели свій родовід) та Ярослава Мудрого за діяльність, спрямовану на зміцнення політичного й культурного становища українських земель. Вірші просвітника започаткували геральдичну поезію у східних слов'ян.

Уславився Г. Смотрицький і як письменник-полеміст, автор виданої в Острозі в 1587 р. праці "Ключ царства небесного", що являла собою відповідь на книжку відомого католицького освітнього діяча В. Гербеста "Висновки віри церкви Римської". Книжка ця була спрямована проти української культури й православної церкви. Українці Речі Посполитої, на думку Гербеста, "не мають ні пам'яті, щоб уміти "Отче наш"..., ані розуму, щоби бачити спасенні речі, ані доброї волі, щоб добре жити". "Ключ царства небесного" складається з присвяти князю Олександрові Костянтиновичу Острозькому (єдиному в сім'ї, хто залишився православним), звернення автора до народу і двох полемічних трактатів: власне "Ключа царства небесного" і "Календаря римського нового", в яких викладено основний зміст твору.

У зверненні до народу полеміст змалював картину національно-релігійної боротьби у свою епоху. Він не приховував власного невдоволення позицією тієї частини української шляхти, яка ополячувалася та окатоличувалася. Водночас Г. Смотрицький кидав докір верхівці православного духовенства, нездатній протистояти натискові католицизму через неосвіченість і гонитву за матеріальними благами. Саме відсутність добре організованої й високоосвіченої духовної верстви зумовила, на його думку, таку ситуацію в країні, за якої ідейні важелі суспільства опинились у руках єзуїтів: "Що ж робити, коли самі не дбаєте, простакам дивуватись". Обурений тим, що Гербест для православних не лишив місця ні в Бога, ні в людей, Г. Смотрицький стверджував, що православна церква лишилася непорочна, чого не можна сказати про деякі періоди історії латинства.

У присвяті Олександрові Острозькому автор закликав княжича збагачувати свої знання й духовний світ, удосконалювати розум, прожити життя з користю для громадських інтересів. Молодий князь, на думку просвітника, повинен розумно скерувати

"вище спряжену колісницю" своєї діяльності на утвердження національних цінностей та інтересів, бути твердим у своїй вірі, успадкованій "від родичів правовірних".

У цих словах відчуваються розуміння письменником власного авторитету в домі Острозьких, відсутність намагання улестити вельможну особу, розкриваються мудрість, щирість і простота публіциста, який умів цінувати свою гідність і знав громадську вартість друкованого слова. Водночас присвята княжичеві характеризує освітньо-педагогічні погляди Г. Смотрицького. На відміну від І. Вишенського, вчений виступав прибічником вивчення європейської культури та науки. Проте він радив підходити до цих досягнень з позицій вітчизняних традицій і потреб. За мету Г. Смотрицький ставить не лише навчати молодь наукам, а й зробити цей процес усвідомленим. Головну ж роль у цьому має відігравати рідна мова, вважав просвітник.

У трактаті "Ключ царства небесного" автор, спираючись на Святе Письмо, обґрунтував право православної церкви на самостійний розвиток. Він зазначав, що за допомогою унії православних хочуть привести "не в братство і рівну почесть, але в підданство й послухання", а тому вимагав від оборонців православ'я активних дій. Цей трактат завершується картиною скрутного життя українського народу.

В останньому розділі "Календаря римського нового" Г. Смотрицький цілком по-народному оцінює реформу із заміни юліанського календаря. 5 жовтня 1582 р. римський папа Григорій XIII спеціальною буллою оголосив про запровадження виправленого, так званого григоріанського календаря. Король Стефан Баторій наказав ввести його на всій території Речі Посполитої. Незважаючи на те, що новий календар був достатньо обґрунтований авторитетними аргументами астрономічної науки і, без сумніву, з усіх поглядів був кращий, точніший, ніж старий, українсько-білоруська людність відмовлялася його дотримуватися. Про причини цього явища просвітник писав: "Людина бідна, вбога. Що з праці рук своїх і в поті чола мусить їсти хліб свій та з тієї ж праці й поту повинна себе задовольнити і панові давати... віддавати належне Богові. У дні свят... пан велить чоловікові робити. Боїться чоловік Бога, боїться і пана, тож мусить Більшому

відмовити, а меншому служити... Панське свято прийде, він радий би своє убозтво роботою хоч трохи залагодити, але не сміє, – мусить облишати. А за цими бідами часом не тільки панського нового свята не пам'ятає, але й свого старого забуває, в чому і Богу, і панові винний буває... і того календарного поправця часом з лиха не проклинає" Запровадження нового календаря, писав Г. Смотрицький, не лише спричинило безліч труднощів у церковному житті, але призвело до багатьох непорозумінь у всіх царинах життя й побуту, завдало прикрощів, особливо трудящому людові. Основна ж причина неприйняття православними календаря полягала в тому, що в ньому вбачали ще одну спробу денационалізації. Сила й майстерність Г. Смотрицького як сатирика виявлені в цій частині книжки особливо рельєфно й повно. Його судження прості, яскраві, дохідливі. Він подав низку соковитих побутових замальовок і зіставлень, в яких без богословської фразеології було відображено ставлення народу до нового календаря. Полеміст звертався безпосередньо до широких мас, тому свідомо унікав книжного академізму, абстрактних богословських суджень і висновків. Він надавав своєму творові белетристичного характеру з підкресленим відтінком політичного гострослів'я й дотепного жартівництва; широко використовував народні дотепи, приповідки.

На велику літературну цінність трактату свого часу справедливо звернув увагу І. Франко, зазначивши, що "цей твір полемічний в обороні юліанського календаря, мовою зближений до народної, цінний задля багатства побутових рисів, зв'язаних із боротьбою православних за календар".

У полемічних творах Г. Смотрицький часто використовував ідеї та аргументацію своїх попередників, послання й трактати, які поширювались у рукописах. Якщо про обізнаність вченого з доробком ідеологів європейської Реформації можемо тільки здогадуватися, то про те, що він знав твори Максима Грека, є всі підстави стверджувати.

Письменник досить чітко для свого часу сформулював виховні завдання літератури: по-перше, "коротко й правдиво відповісти" опонентові, а по-друге, "своїх у вірі зміцнити". Він зауважив потяг до знань не лише серед чоловіків, а й серед жінок: "Не

тільки чоловіки, але й білі голови (жінки. – *Авт.*) хтять відати глибини письма...". Саме в писемності Смотрицький вбачав найважливіший засіб поширення знань: "Книга потаємні думки людські робить явними і доступними для всіх"; "Що серце з думкою таємно викувало, те перо з рукою явно вказало". Мислитель пропагував необхідність розширення мережі шкіл і поширення грамотності серед народу. Великого значення він надавав вихованню в сучасників і особливо молодих поколінь почуття патріотизму. З гордістю згадував героїчних предків, які принесли своїй батьківщині "велику славу і дивні справи".

Діяльність Герасима Смотрицького відіграла велику позитивну роль у розвитку освіти й педагогічної думки. Той факт, що він протягом більш як 15 років був ректором Острозького колегіуму, намагався організувати навчально-виховний процес за зразками європейських університетів, брав участь у роботі Острозької друкарні, не полишаючи водночас літературно-полемічної творчості, сприяло розвиткові педагогічної теорії і практики.

Праці:

Библиа сиреч книги Ветхого и Нового Завета, по языку словенскому / Передм. Г. Смотрицького. – Острог, 1581.

Смотрицький Г. Ключ царства небесного. – Острог, 1587.

Смотрицький Г. Календар римски новы. – Острог, 1587.

ГАННА ГОЙСЬКА (?–1617)

Волинський меценат

Великою добродійністю на терені Волинської землі відзначалася відома княгиня Ганна Гойська.

Ганна Гойська (Анна Тихонівна Єрофеева-Козинська) (?–1617) – дружина луцького судді Василя Гойського, меценатка, фундаторка Почаївського монастиря, у якому заснувала друкарню.

Ганна Гойська походила зі старовинного дворянського роду Козинських (дід її Грінко Мжачич Козинський в 1494 році обіймав посаду Луцького хорунжого, а батько Тихон Грінкович був Овруцьким державцем). Шляхтичка відрізнялася міцним та неза-

лежним характером. Василь Богданович Гойський, чоловік Ганни, земський Луцький суддя, був богобоязливою православною людиною. Він помер приблизно у 1557 році. Ганна залишилась одна, дітей не мала і прожила вдовою довгий час. Вона стала багатою поміщицею і володіла Почаєвом, селами Орля і Козин поблизу нього. Сама шляхтичка жила в Орлі, де був досить великий кам'яний замок, оточений озером. У 1675 році під час польсько-турецької війни татари зруйнували в Орлі замок Гойських, залишивши тільки замчище. Ганна Гойська, як і її чоловік, була глибоко віруючою людиною, відвідувала Почаївську Успенську церкву і вирішила відновити монастир, який вже існував давно, проте запустів через набіги татар, і сприяти його розвитку. Відновлення та фундація монастиря пов'язані з іконою Чудотворного Образу Божої Матері.

У 1559 році грецький митрополит Неофіт, подорожуючи Волинню, спинився на перепочинок в замку поміщиці Ганни Гойської, скориставшись її запрошенням. Метою його поїздки був збір коштів на церковні потреби. Тут митрополит пробув кілька днів, а коли від'їжджав, залишив у подарунок Ганні Ікону Божої Матері, привезену з Костантинополя. Певно, Ганна Гойська дала багату пожертву і митрополит її благословив іконою. Андрій Хойнацький твердить, що митрополит Неофіт був не греком, а слов'янином: "Ми думаємо, що Неофіт був слов'янином, південнослов'янського походження, а греком він названий по Вірі". Про це свідчать і надписи на іконі слов'янськими літерами.

Подаровану Ікону Божої Матері Ганна Гойська розмістила у домашній каплиці, де вона пробула 38 років (1559-1597). Слуги Ганни неодноразово повідомляли її, що періодично від Ікони ллється сильне саяво. Вона не вірила до того часу, коли не побачила це на власні очі. Такою, сяючою, одного разу їй і наснилась ця Ікона. Потім ті, хто молився біля Чудотворного Образу Божої Матері, почали зцілятися. До Ганни завітав її рідний брат Пилип Козинський, який був сліпим від народження. Почувши про чудодійну силу ікони, він почав молитися біля неї і кажуть, що сталося чудо: Пилип прозрів. Це переконало Ганну Гойську, що вдома тримати таку Ікону вона не може і перенесла чудотворну Ікону в Почаївську монашу церкву. А для того, щоб було кому

опікуватись іконою, вирішила відновити в Почаєві монастир. У 1597 році відбулось урочисте перенесення ікони з маєтку до Успенської Почаївської Церкви.

На ці врочистості зібралось багато людей та було запрошено Луцького єпископа, священників, ченців. Після цього Ганна Гойська 14 листопада 1597 р. зробила фундушевий запис на Почаївський монастир, за яким подарувала монастирю великі земельні маєтки та обіцяла щорічно з почаївського маєтку Гойських підносити дари монастирю. На монастир було передано:

"1. Десять волоків орної землі (волок – це 20 десятин), 2. Ліс і сінокос при монастирі, на схід від нього, по дорозі до Крем'янця, 3. Десять кіп литовських грошей щорічно (копа – три карбованці), 4. Шість родин селян на подаровані землі для управи її, і 6. Десятина зо всякого збіжжя свого Почаївського маєтку. Шести родинам селян, приділених до землі, дано по одному волоку, цебто по 20 десятин на родину. Снопова десятина давала озимого 300 кіп, а ярового 600 кіп річно".

В свою чергу поставила умови, щоб у монастирі було 10 осіб: 8 монахів та 2 дяки-причетники. Разом з тим, Ганна заповідала збереження православної віри в монастирі, що було дуже важливим в умовах Берестейської унії.

"А Ігумен мусить бути чоловік Християнської Віри Східньої Церкви, Святих Правил нашого Грецького Ісповідання ... Судити незгоду в монастирі має Владика не іншого Ісповідання, а тільки Грецького, Східньої Церкви... А на кожного, хто порушить у чому цю мою волю на некористь цього монастиря, нехай буде на нього анатема і всяке неблагословення з прокляттям".

Цим самим, Ганна Гойська дала монастиреві міцну матеріальну основу, тобто стала його фундаторкою. Не виключається, що радником Ганни був князь К. Острозький.

Ця фундація Гойської була немов відповіддю на унію, що була проголошена в 1596 році. Ганна Гойська сама знайшла для Почаївського монастиря відомого тоді монаха, ігумена Дубенського Іова Залізо. В той час Дубно з монастирем (Чесно-Хрестною Пустинею) належало до володінь князя Костянтина Острозького. Маючи князя своїм приятелем, Гойська попросила його відпустити Іова до Почаєва, звичайно, порадившись про те з Іовом.

Після смерті першої фундаторки Почаївського монастиря – Анни Гойської, за її родинною лінією все майно Гойських дісталось магнатові Андрієві Фірлєєві, який перейшов із православ'я до протестантської церкви. Андрій Фірлей вирішив повернути назад маєтності, які заповідала Ганна монастирю. Він неодноразово вчиняв насильства над обителлю та ченцями у ній. У монастирі не було води і монахи підвозили воду з джерела від села Старий Почаїв. Фірлей дав наказ своїм гайдукам не давати монахам можливості підвозити воду, розбиваючи бочки. Тоді отець Іов разом з монахами викопали іншу криницю. Це розлютило Фірлея і він вчинив черговий напад на монастир, піддавши нарузі чудотворну ікону Божої Матері, забравши її до Козина. Його безчинства тривали 25 років, поки отцю Іову не вдалось через судові позови припинити ці безчинства і змусити Андрія повернути назад до Почаївського монастиря Образ Божої Матері. Це сталося у 1647 році, коли польські судді були налякані козацьким повстанням під проводом Богдана Хмельницького і поступилися.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ
(*між 1545-50, Судова Вишня – †після 1620)
Педагог, філософ, просвітник

Процес становлення і розвитку національної освіти на Волині безпосередньо був пов'язаний з просвітницькою і педагогічною діяльністю Івана Вишенського.

Починаючи з другої половини XVI ст. становище українського населення під владою Польщі погіршилось. Єзуїт Петро Скарга визнавав, що "нема країни, де б піддані і землероби були так пригноблені, як у нас". Боротьба проти примусової колонізації викликала культурно-просвітній рух, важливими проявами якого стали національномовне шкільництво й полемічна література. У Львові, Луцьку, Києві та інших містах створювалися братські школи, які протистояли процесам денаціоналізації. В багатьох випадках засновники цих шкіл намагались організувати викладання в них на одному рівні зі школами польсько-католицькими, щоб українські учні нічим не поступалися перед вихованцями

останніх. Латинська мова посідала одне з найважливіших місць. Обов'язковими вправами учнів було створення та проголошення "орацій" (промов), участь у шкільних спектаклях тощо. Таким чином учнів розумово тренували, а це відповідало вимогам часу.

Деякі представники українського культурно-освітнього руху розглядали польсько-латинську культуру й освіту як ворожі й виступали за збереження традиційних культурно-освітніх інституцій. Оскільки православ'я розглядалось у той час як символ національного буття, не випадковою є поява на культурному тлі такої постаті, як Іван Вишенський.

З творів письменника випливає, що в молоді роки він деякий час жив у Луцьку і, можливо, в Острозі. І. Франко висловлював припущення, що в освіті І. Вишенському допомагав князь Костянтин Острозький, який звернув увагу на здібності юнака й залишив його при дворі. Втім, про ґрунтовну освіту І. Вишенського, тим більше про його навчання в Острозькій колегії – одному з найкращих навчальних закладів тогочасної України – говорити немає підстав. Напевно, вона обмежувалася церковною школою. Засуджуючи у своїх пізніших творах філософію, граматику, риторику та інші науки, полеміст визнавав, що сам цих наук не вивчав.

Згодом І. Вишенський постригся в ченці й жив упродовж певного часу в Уневському монастирі. Що саме спонукало його одягти чернечу рясу – невідомо. Напевно, сталася якась особлива подія, яка підштовхнула його на шлях аскетизму. У 80-ті роки XVI ст. І. Вишенський з невідомих причин залишив батьківщину й вирушив на Афон (Македонія – тепер область Греції) – найбільший у ті часи центр православного чернецтва. Імовірно, що він уже тоді переймався настроями, які потім яскраво відбилися в його "Писанні до всіх взагалі в Лядській землі живучих". Отож помандрувавши по святих місцях, він став ченцем Загребського монастиря.

Переїзд І. Вишенського на Афон не означав його відриву від суспільно-політичного руху свого часу. Він уважно стежив за ходом подій на батьківщині, листувався з Львівським братством, підтримував зв'язок з українськими культурно-освітніми діячами. Тут, на Афоні, і розпочав свою літературно-полемічну діяльність – одночасно з першим поколінням українських полемістів Г. Смолицьким, братами Стефаном та Лаврентієм Зизаніями та ін.

На початку XVII ст. (приблизно 1604-1605 рр.) І. Вишенський ненадовго приїхав в Україну. Основною метою відвідин був Львів, де на нього чекали члени братства. Втім, не зійшовшись з ними в поглядах, він прожив у Львові всього кілька місяців і повернувся на Афон.

Під кінець життя полеміст замкнувся в печері. Помер він на Афоні, напевно у 20-х роках XVII ст. Про те, як І. Вишенський закінчив своє життя, немає достовірних відомостей. На початку 1630-х років в одному з приватних листів про нього згадувалось як уже про покійного.

Суспільно-політичні погляди І. Вишенського віддзеркалювали настрої тієї частини українського православного люду, яка розчарувалася в можливості поліпшення життя в Речі Посполитій, ліквідації соціального та національно-релігійного гноблення. З перших кроків своєї літературної діяльності письменник щодо всього укладу життя, громадського ладу Речі Посполитої посів позицію оборонця політичних, економічних і релігійних прав українського народу. Вже в "Писанні до всіх взагалі в Лядській землі живучих" (початок 1590-х років) він запитував: "Де ж нині в Лядській землі віра, де надія, де любов, де правда і справедливість суду?.. Все смертоносний гріх, все пеклом, адом й геєною вічною смердить..." Докори на адресу "всіх в Лядській землі живучих" переросли у звинувачувальний акт на адресу шляхти, католицької церкви, православних духовних владик, людей знатного походження взагалі. До І. Вишенського ще ніхто не виголошував таких різких слів про верхівку православного духовенства. Гостротою вражають відгуки його про короля. Жоден із сучасних йому публіцистів не наважився б висловлюватися так, як це робив І. Вишенський.

Особливо різко полеміст виступав проти панівної в Речі Посполитій католицької церкви, в якій він вбачав найбільшу небезпеку для національно-культурного розвитку українського народу. У "Сповідненні короткому про латинські спокуси" (кінець 1580-х років) І. Вишенський звинувачував її "в брехні поганській, гордості, владі, багатстві й любові світу цього". Причиною таких звинувачень є те, що саме католицька церква, на думку автора, спонукала світські власті Речі Посполитої до різноманітних утисків

українського народу. Цю думку письменник пізніше не раз повторював у своїх творах. Власне теологічних аргументів проти католицизму він не наводив, оскільки не мав відповідної теоретичної підготовки. І. Франко з цього приводу писав: "Івана Вишенського зачисляють звичайно до полемістів, що боронили православ'я проти заходів латинства та унії. Се вірно, але тільки в часті. Властивої полемічної аргументації в його писаннях не так багато, як би веліла догадуватися назва полеміста, та й то властиві догматичні дискусії у нього не оригінальні, а взяті переважно з сучасних руських або польських полемічних творів. Головна сила полеміки Вишенського, яка дуже часто переходить у сатиру, лежить у його глибокім розумінню етичної сторони спору між латинниками й православними, а головна сила його таланту в ілюструванні релігійних віроучень та суспільно-політичних відносин драстичними прикладами, подробицями та порівняннями, взятими з дійсного життя".

1596-1616 рр. виявилися найпліднішими у творчості І. Вишенського. Письменник був глибоко вражений подіями 1596 р. Берестейська унія викликала в нього обурення, і він написав низку творів на захист православ'я.

Першим таким твором стало "Послання до князя Василя Острозького" (1598-1599). У ньому гостро засуджувалася книжка Петра Скарги "Sinod brzeski", в якій єзуїт твердив про занепад православ'я й захищав унію. Використовуючи форму народних голосінь-примовлянь, І. Вишенський надав своїй розповіді різкого сатиричного спрямування.

Другим твором письменника цього періоду є "Порада, як себе очистити церква Христова", яка була ніби частиною "Послання", але становила окремий трактат. Різкій критиці в ньому піддано православне духовенство, яке прийняло унію. Виступаючи проти церковної верхівки, І. Вишенський допускав навіть "безпастирську церкву" за аналогією з раннім християнством. Ці погляди – приклад того, що проповідь вільної безпастирської церкви, яка захоплювала діячів Реформації, стала надбанням не лише Західної Європи, але й України. Автор рішуче висловлювався проти великої власності, нажитої хитрістю й неправдою, проте не заперечував дрібної власності, набутої "від благословення Божого". В

"Пораді" звучала ідея природної рівності всіх людей, з якої випливає й соціальна рівність.

У 1598 р. Вишенський написав один з найяскравіших своїх творів "Послання до утікших від православної віри єпископів", яке стало відповіддю на трактат Іпатія Потія "Оборона згоди", що мав на меті захист унії. Оцінюючи "Послання", І. Франко писав: "Ніколи ще до того часу сильні миру цього, світські чи духовні, не чули від простого українця таких гордих, рішучих і потрясаючи сильних слів... І тут треба було чимало відваги моральної, щоб кинути могучим ієрархам і цілій пануючій системі польській прямо в очі таким огненним посланієм. Нехай і так, що з огляду теологічної аргументації воно подекуди просто наївне – не в тім його сила, не в тім його тривка літературна й історична вартість, а в тім високім підйомі моральної сили, котрою тремтить кожне слово...".

Цікаві матеріали для характеристики соціально-філософських поглядів І. Вишенського наводяться у творі "Викриття диявола-миродержця" (1599-1600). В його основу покладено євангельське оповідання про те, як Христос постився в пустелі і як диявол спокушав його всілякими благами й розкошами земного життя. Але цю оповідь І. Вишенський переробив по-своєму, наповнивши її новим змістом, і створив памфлет, у якому дав сатиричну картину життя тогочасної Польщі. На його погляд, уся історія світу є історією боротьби за владу над ним, а, отже, і над людством "диявола-миродержця". Бог, поваливши диявола з небес за гордість, дозволив йому володіти світом. Не позбавив його цієї влади і Христос. Диявол намагався поширити її на всіх людей і це йому, на жаль, вдалося. Наочний приклад того – "князі й пани" в Польській державі. Щоб панувати над людьми, диявол спокушає їх власністю. На думку І. Вишенського, власність – це "ярмо", яке породжує тільки "смуток і біду". Кожен справжній віруючий, наслідуючи Христову заповідь, повинен залишити все, чим володів досі, і шукати особистого спасіння, перебуваючи в лоні православної церкви.

Письменник не вірив у можливість боротьби зі світовим злом, у перемогу над силами зла. "Убогій Русі", "останку народу руського" лишається тільки одне: відмовитись від усіх радощів

життя, піти від світу цього "в пустиню" і тим самим продемонструвати своє неприйняття навколишнього світу.

Характеризуючи релігійно-філософські погляди І. Вишенського, І. Франко писав: "Основна чеснота християнська по поняттях нашого автора є не любов, як се твердять нинішні християни під впливом широкого розвитку етики гуманістичної, але смиреніє і простота. Не любити повинен праведник світ і людей, але ненавидіти в них все, що не відноситься до спасіння вічного, ненавидіти природу, багатство, красоту, штуку (мистецтво. – *Авт.*), приємності життя, власне тіло, бо все се є не що інше, як тільки покуси, як форми, під котрими криються духи лукаві... уловляючи праведника в свої сіті... Інтересно, що в часі, коли наш автор виголошував такі думки, на заході Європи під впливом ренесансу навіть в кругах церковних перемиг уже погляд якраз противний... що в природі є часть божества... що чоловік не повинен її ненавидіти і від неї відвертатися, але з набожним трепетом заглиблюватися в її тайники і вичитувати в ній великі, вічні закони, богом покладені".

Як уже зазначалося, в 1604-1605 рр. І. Вишенський побував в Україні. Свої спостереження і враження він виклав у "Посланні до стариці Домнікії" (1605). Цей твір було написано у відповідь на лист Юрія Рогатинця, що стояв на чолі Львівського братства, але оскільки останній тоді хворів, то послання й адресоване до "стариці Домнікії".

Загальний тон "Послання" гостро полемічний. Твір свідчить про розрив І. Вишенського з керівництвом Львівського братства. Ю. Рогатинець звернувся до письменника із закликом залишити схиму й узяти діяльну участь у братському русі, бо "пустеля одному клопче спасіння. Проповідь же багатьом". Вишенський був цим обурений і відмовився від співпраці. Різкій критиці письменник піддав як заможне життя керівництва Львівського братства, так і інші сторони його діяльності, зокрема намагання знайти компроміс із владою. Критикував він і характер навчання в братській школі.

За життя І. Вишенського його твори практично не друкувалися, а впродовж тривалого часу розповсюджувались у рукописах. Із шістнадцяти відомих нині дописів лише одне послання

"Від святої Афонської гори скитствующих" було опубліковане в так званій "Острозькій книжиці" (1598). Пізніше, готуючи написане до друку, письменник оформив свою "Книжку", куди ввійшло десять його творів. Але ця книжка свого часу не була надрукована, як і більш пізні.

Публікацію й аналіз творів І. Вишенського здійснювали історики, літературознавці, письменники ХІХ – початку ХХ ст., зокрема М. Костомаров, Г. Житецький, І. Франко. Найціннішими серед них є праці І. Франка, насамперед монографія "Іван Вишенський і його твори" (Львів, 1895), а також поема "Іван Вишенський" (1900) – одна з найкращих у його поетичній спадщині. Поет створив свій образ Вишенського, проїнятий теплим ліризмом і якоюсь мірою автобіографічний.

Варто підкреслити, що популярність І. Вишенського, зумовлена соціально-політичною ситуацією кінця ХVІ – початку ХVІІ ст., мала місце лише серед певних верств, які були різко опозиційно налаштовані щодо панівних порядків. У шляхетських і навіть братських колах його сприймали як занадто аскетичного, прямолінійного й безкомпромісного, тим більше, що деякі дописи належали до таких, поширення яких каралося законом. Невипадково ім'я письменника-полеміста не згадувалося в пам'ятках тогочасної української літератури, навіть у творах українських просвітників ХVІІ ст. Як зазначав у зв'язку з цим І. Франко, в той час "явилися нові писателі, більш учені, пишучі більше до смаку публіці, і вона швидко забула про старого аскета, котрий... мав той невивідний звичай заглядати на дно совісті і до всього прикладати мірку високих ідеалів первісного християнства" [219].

Неприйняття І. Вишенським політичних і церковних інституцій, усього укладу життя в Речі Посполитій привело його до гострої критики тогочасної шкільної освіти. Насамперед полеміст виступив проти програми єзуїтських колегіумів, популярних у шляхетських колах, зокрема й українських. "Вільні науки", які становили основу навчання в цих школах, він оголосив "бредней", "плотським мудрованієм", "принадою художества поганського". Щодо граматики, то відніс її до "поганських хитрощів", "коварств тщеславних, диявола вместних". Проте така характеристика стосувалася передусім граматики латинської, в якій письменник

вбачав шлях до окатоличення українських дітей. Аналогічно риторично він розглядав лише як "празднословницю велеричную", діалектику, тобто логіку, називав "лживою і сварливою" наукою, що навчає лише одного – "з білого чорне, а з чорного біле перетворювати"; філософія здавалася йому брехливою вигадкою "поганських учителів – Аристотелів, Платонів і інших тим подібних машкарників і комедійників". На противагу всім цим наукам радив вивчати Часослов, Псалтир та інші прості за змістом православні книжки, які одні тільки "будують простоту і смирення" й забезпечують спасіння душі.

З цього видно, що, захищаючи простий український люд, І. Вишенський у багатьох випадках залишався далеким від потреб сучасного йому життя. Виступивши проти "семи вільних наук", він різко розійшовся з братствами й практично всіма тогочасними українськими просвітниками. Заперечував також народні свята й пов'язану з ними народну поезію – колядування й щедрування, купальські пісні, літні розваги молоді, ігри тощо, які є, на його думку, "квасом поганським" і які необхідно ліквідувати: "Коляди з міст і сіл ученням (християнським. – *Авт.*) виженить... Щедрий вечір з міст і сіл в болота заженить, нехай з дияволом сидить... Купала на Хрестителя утопить й вогняне скакання отсічить".

Характеризуючи погляди І. Вишенського на тогочасну освіту, І. Франко писав: "Західноєвропейська освіта, школа, наука і штука являються для нього синонімом зіпсуття, невіри, деморалізації і фальшивості. Наш автор різкими словами засуджує Платона і Аристотеля, машкари і комедії, риторичку і граматичку, хоч і сам не раз признається, що всіх тих мудрощів не вчився і не знає. Та проте він признавав і вважав позиточним для православ'я такі здобутки західної культури, як братства церковні, штуку друкарську, книги популярні, пісні церковні, проповідь на народнім язичі" [219].

Відомий педагог, філософ, просвітник відстоював рівне право всіх людей на освіту, критикував систему освіти в єзуїтських колегіумах, які були розповсюджені в той час в Україні і в Білорусії. То були школи для дітей української еліти. Тут вони вивчали гуманітарні дисципліни і це схвалював просвітник. Але в цих учбових закладах учні набували світських манер, вчили

латинську мову, риторику та діалектику, проти чого виступав Іван Вишенський. Найбільше його пригнічувало те, що навчання в єзуїтських колегіумах проводилося латинською мовою, що українських дітей було позбавлено рідної мови, культури і традицій, що їх перетворювали на католиків, на слуг та проповідників католицизму.

Відомо, що з метою виховання переконаних фанатичних католиків, які були б здатні на рішучі дії в ім'я захисту католицизму, єзуїти використовували такий вид "наочності" у навчанні і вихованні, як присутність учнів на прилюдних страхах еретиків, учасників народних повстань. Іван Вишенський неодноразово засуджував єзуїтів за такий метод навчання, критикував і висміював їх за показний лоск та пишність організації навчального процесу, коли часто-густо використовувалися театралізовані диспути, вистави, святкові процесії з хоровим співом, гучними передзвонами. Це, на його думку, сприяло вихованню лицемірів, набундючених панків, котрі зневажливо ставилися до простих людей і, звичайно, українців; брехунів і нероб, здатних зраджувати інтереси свого народу. Ось чому Вишенський не міг прийняти систему навчання Арістотеля і Платона, яка лежала в основі єзуїтських колегіумів і саме тому називав їх "поганими дидаскалами".

Прибічник традицій народної культури, І. Вишенський виступав за школу, де навчання велося б рідною мовою. В його працях засуджуються не тільки схоластичні методи навчання, а й розкриваються переваги навчання як засобу боротьби з римо-католицькою пропагандою. Цінним є те, що майже в усіх його працях даються конкретні методичні поради стосовно організації навчання читання, усвідомлення прочитаного, засвоєння матеріалу, що вивчається. Саме ці його думки знайшли відображення в практиці роботи братських шкіл в Україні. Значне місце в системі виховання і навчання І. Вишенський відводив самоосвіті і самоудосконаленню, бо в цьому вбачав щастя людини. Іваном Вишенським написані поради тим, хто прагне самостійно здобути знання. В передмові "К тому, хто будет читать это писание на едине..." він радить шукати в творах "не хитростей сплетений слов эллинской науки, а след существа правды, в ней же затворена вечная жизнь – ощутти и познай это" [59].

Певною мірою погляди І. Вишенського на проблеми освіти змінилися після його відвідин України в 1604-1605 рр. Світські й духовні кола Польської держави критикували православ'я, спираючись на величезний доробок західної культури, твори античних і сучасних письменників тощо. Культурно-освітні діячі православного світу від грецьких патріархів до українських просвітників також ставали на захист православ'я, використовуючи знання з теології, філософії, риторики, латинської мови, що було необхідною умовою ефективної боротьби проти денаціоналізації. Зрозумів це й Вишенський, зазначаючи, що не виступає проти шкіл чи освіти взагалі, а турбується за долю православ'я.

У "Посланні до стариці Домнікії" автор писав: "Приглянься, госпоже, що пользують їх (учнів. – *Авт.*) чорнилом хитрощів, а не Духа Святого словесами, освічені шкільні казнодії, котрі, з латинської ересі собі спосіб ухвативши, зараз школи бають, проповідують і учать, а полірованого і помірнього життя не хочуть і той слід, зображений святими на відправі шкільної науки, відкинули... Але бим я радив нашим фундаторам благочестя у Львові: по-перше, церковного наслідування, славослов'я і благочестя узаконити, дітей научити, а також потвердивши сумніви віри благочестивими догматами, лише тоді до зовнішніх хитрощів для відомості не боронити торкатися. Я бо не хулю граматичне учення і ключ до пізнання складів і речей, яко ж ниці думають і подібне до такого глаголять: "Як сам не вчився, того ради й нам заздрить і възбраняє..." Але о соромоті учнів я глаголю: щоб не відпали від благочестя..." [219].

Отже, І. Вишенський у цей період своєї суспільної діяльності не заперечував шкільної освіти як такої, допускав навіть "зовнішні хитрощі", під якими мав на увазі передусім риторіку. Цікавими з просвітньої точки зору є погляди письменника на організацію навчання простих людей. "Поперед усього, – писав він у невеличкій інструкції, яка відкриває збірку його творів і яку наводить у своєму дослідженні І. Франко, – нехай буде прочитатель тямущий, у читанню біглий і бистрозорий. Нехай не повторюється і не зупиняється на одній речі по два або по три рази, але в міру, рівно нехай поступає слово за словом за стежкою того, що написано. Нехай на зап'ятих (протинках) зупиняється трохи, на точках

більше, а пройшовши дві, або три, або кілька може захопити точок, а особливо, де би кінчився зміст речення, там нехай духом відпочиває, віддихає і постоє, а то для того, аби простим і неписьменним слухачам ясне і зрозуміле було значення того, що написано. По-друге, зібравши до купи братію православних до школи рано, по проспання ночі, поки ще світовий шум, тривога і турбота не наляже на здорову і свіжу думку і не перетягне її до земних клопотів, і доки ще живіт не навантажений стравами, тоді треба читати. По-третє: не обтяжувати слуху німічних людей довшим читанням, але власне 30 або трохи більше карток прочитати і на тім скінчити, а заложивши закладку, проси слухачів на другий поранок на такий самий празник і бенкет духовний, і так поранок за поранком проходячи, аж доки не скінчиш усієї книжки".

Здобувши освіту, напевно, в церковній школі, І. Вишенський виніс звідти уявлення про те, що церковнослов'янська мова – єдина, яка може протистояти латинізації, вірив майже в містичну силу й святість її: "Скакую вам тайну великую, – писав він у трактаті про очищення церкви, – яко діавол толикую зависть имеет на словенський язык, же ледве жив от гнева: рад бы его до тщеты погубил... А то для того діавол на словенський язык борбу тую маєт, занеже єсть плодоноснейший от всех языков и богу любимейший, понеже без поганських хитростей и руководств, се же єсть граматик, риторик, діалектик и прочих коварств тщеславных... простым прилежным чтением, без всякого ухищрения к богу приводит..." [219].

І. Вишенський висував принцип непорушності слов'янської мови в письмі і проповідях. "Латинський смрад пісень з церкви виженіть, – радив автор на початку "Поради як да очиститься церква Христова", – простою ж нашою піснею руською поючи Бога дякуйте". Полеміст виступав також проти перекладу Євангелія, Апостола та інших богослужебних книг народною мовою: "Євангелія й Апостола у церкві під час служби простою мовою не вивертайте... Книги церковні всі й статуті слов'янською мовою друкуйте". З погляду навчання такий підхід не можна вважати раціональним. Водночас позалітургійного вживання народної мови письменник не заперечував: "...по службі, щоб люди краще

зрозуміли, попросту толкуйте і викладайте". Сам він писав "просто", без претензій на професійне "хитрословіє". Риторичні прийоми в нього нечисленні й не слугують меті орнаментальної прикраси мови, "риторського ухищення". Вони – насамперед засіб обґрунтування думок, полеміки, агітації. Аналізуючи мову творів і Вишенського, І. Франко писав: "Щоб виразити свою думку по змозі ясно і пластично, Вишенський підбирає слова і форми народні, оживлюючи ними сіре тло церковно-словенщини, та в потребі він прихоплює чимало й полонізмів... та коли й се все йому не вистачає, він творить собі нові слова, сипле ними як із рукава і являється в нашій літературі першим "ковачем нових слів" [219].

Значення Івана Вишенського для української культури й освіти двоїсте. Піддаючи гострій критиці загальноприйнятій в тодішній школі систему наук, полеміст став на явно консервативні позиції й різко розійшовся з братствами й практично всіма діячами українського відродження XVI-XVII ст. Разом з тим він порушував питання соціальної рівності, гуманізму, різко засуджував різні форми економічного, національного й духовного гноблення. Найкращі твори письменника своїм демократичним змістом, високим патріотичним звучанням і життєвою правдивістю сприяли подальшому розвитку української літератури, підносили її на вищий ідейно-художній рівень. Він був "першим южноруським публіцистом у великім стилі... і завше займати буде почесне місце в южноруській літературі, а тим більше почесне, яко один із батьків народної южноруської літератури", – так оцінив творчість І. Вишенського І. Франко, підкреслюючи, що його полемічний стиль завдяки своїй палкості і пластичності став вищим за релігійні догмати й заступив Вишенського-фанатика, а підніс Вишенського-гуманіста, захисника скривджених, який понад усе ставив високі етичні обов'язки людини перед Богом і перед іншими людьми.

Праці:

Вишенский И. Сочинения / Подготовка текста, статьи и комментарии И.П.Еремина. – М.; Л., 1955.

Вишенський І. Твори / Вступ. ст., упорядкув., підготов. текстів та приміт. І. П.Єрмоїна. – К., 1959.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ (1578-1633)

Церковний діяч, просвітник, письменник, полеміст, філософ

Ім'я Максима (в чернецтві Мелетія) Смотрицького назавжди записано на золотих сторінках історії освіти й педагогічної думки України. Його життєвий шлях тісно пов'язаний з найвизначнішими центрами української культури XVII ст. – Острогом і Києвом.

Народився Мелетій Смотрицький у с. Смотрич (тепер смт Дунаєвського району Хмельницької області) у сім'ї Герасима Смотрицького – письменника й педагога, першого ректора славнозвісної Острозької академії. Початкову освіту здобув удома, під керівництвом батька, продовжував навчання в Острозькій академії та Віленському єзуїтському колегіумі. Пізніше слухав лекції у Вроцлавському, Ляйпцизькому, Нюрнберзькому та Віттенберзькому університетах, здобув ступінь доктора медицини. В цей час захоплювався поезією Ф. Петрарки й навіть перекладав його сонети польською мовою.

Після повернення на Батьківщину Максим Смотрицький, блискучий знавець латинської, грецької, польської та церковнослов'янської мов, історії і творів європейських гуманістів, цілком присвятив себе науковій, педагогічній та літературній діяльності. Вчителював у братській школі у Вільно, де 1617 р. прийняв постриг у Святодухівському монастирі під іменем Мелетій. Свої літературно-полемічні твори спрямовував на захист національної культури, церкви, традицій, мови. Щоб зробити їх доступними для всього населення Речі Посполитої, він звернувся до польської мови.

В 1610 р. у Вільно вийшли друком його знаменитий "Тренос, або Лямент єдиної вселенської апостольської східної церкви...", згодом – "Катехізіс" та "Паранезис" ("Благання"). У першому творі автор у формі плачу-голосіння удовиці – православної церкви гостро засудив православних владик, котрі зреклися батьківських культурних традицій; православне духовенство, зрадивши духовний ідеал, дбає тільки про матеріальні блага й забуває про освіту народу; католицьку церкву, яка теж примножує власні

багатства, прикриваючись ідеєю єдності церков. Промовистим є той факт, що Смотрицький використав твори італійських гуманістів, зокрема "Листи без адреси" Петрарки. "Тренос..." був надзвичайно популярний у православному середовищі того часу. Сам автор пізніше писав, що його сучасники вважали цю книжку рівною творам Іоанна Златоуста й були готові за неї пролити кров. Видання творів Смотрицького викликало обурення серед католиків та уніатів, котрі навіть домоглися тимчасового закриття друкарні Віленського православного братства, де друкувалися його твори. За таких умов учений переїздить в Україну, до Києва.

Живучи протягом кількох років у Києві (напевно, в 1615-1618 рр.), Мелетій Смотрицький брав активну участь у розбудові Київської братської школи. Він допомагав її першому ректорові Іову Борецькому, потім сам очолював школу. Висунення його на посаду ректора стало свідченням високого авторитету в колах освіченої патріотичної української громадськості. Саме під керівництвом перших трьох ректорів – І. Борецького, М. Смотрицького та К. Саковича цей навчальний заклад перетворився на один з найкращих в Україні.

Вершиною науково-педагогічної діяльності Смотрицького стало написання й видання в 1619 р. "Грамматики" церковнослов'янської мови. Звернення до церковнослов'янської, а не до живої розмовної української пояснювалося тим, що вчені-єзуїти доводили неспроможність побудови освіти будь-якою іншою мовою, окрім латини. Так, відомий діяч-єзуїт Петро Скарга основною причиною занепаду освіти на українських та білоруських землях вважав саме церковнослов'янську мову, "що не мала ні правил, ні граматик". Він стверджував, що "не було ще і не буде жодної академії чи колегіуму, де б теологію, філософію та інші вільні науки вивчали і розуміли на іншій (тобто не латинській. – *Авт.*) мові". З іншого боку, відомий публіцист – афонський монах І. Вишенський виступав проти науково розробленої слов'янської граматики як прояву латинства: "Словенський язык... плодоноснейший от всех языков и богу любимший: понеж без поганських хитростей и руководств, се ж ест кграматик, рыторык, диалектик и прочих коварств тщеславных, диавола вместных..." Пізніше таке заперечення наук як "еллінських борзостей" використовувати-

меться консервативною частиною суспільства в боротьбі проти освітніх реформ.

Відповідаючи на подібні закиди, М. Смотрицький зазначав у передмові до своєї "Граматики", що з найдавніших часів в Україні зазвичай навчали дітей спочатку азбуки, потім Часослова й Псалтиря, після чого читали "Апостол" і вивчали арифметику. У зверненні "До вчителів шкільних", поміщеному в "Граматиці", він писав, що знання граматики грецької та латинської мов приносить велику користь, але для того, щоб дітям можна було читати лекції слов'янською мовою, необхідно вивчати також її граматику. Вчений звертався до вчителів із закликом дбати про те, щоб "дозорові, опіці і промислові їхньому довірені дітки... літ своїх і часу... надаремно не тратили". Добре знання граматики навчить їх і "читати по-словенськи, і писати роздільно" (відповідно до правил. – *Авт.*) і "чтимое вирозумівати легко". Діти, розпочавши вивчення алфавіту, повинні з ранніх років звикати до відмінювання. Потім, засвоївши Часослов і Псалтир, розпочнуть вивчати граматику.

При написанні "Граматики" М. Смотрицький творчо опрацював і використав відповідну літературу, зокрема, грецьку граматику Арсенія Елласонського "Адельфотес". Але якщо тогочасні автори граматик нових європейських мов користувалися давно визначеною латинською термінологією, Смотрицький був значною мірою творцем слов'янської граматичної термінології. Він розробляв питання орфографії, орієнтуючись на старослов'янську як правому, на якій будувалися мови слов'янських народів, і це зробило книжку надзвичайно популярною у слов'янському світі. До наших днів збереглося багато основних її понять (орфографія, синтаксис, етимологія, назви частин мови, роди, відмінки і т. п.).

"Грамматика" М. Смотрицького, хоча й спиралася на європейську граматичну традицію, в тому числі на досягнення конкретних граматик грецької та латинської мов, проте засобами викладу була незалежна від них. Вона написана для читача, який не знає іншої писемної мови та іншої граматики. Як у змістовому, так і в термінологічному відношеннях є автономною й самодостатньою, увібрала в себе найважливіші досягнення європейської граматичної думки й водночас зберегла істотні зв'язки із семисотрічною філологічною традицією південного та східного слов'янства. В

цілому праця має структуру, аналогічну "Книзі про вісім частин слова" – підручника з латинської мови, добре відомого в Україні, який, своєю чергою, базувався на класичній латинській граматиці Доната, за якою навчалися в усій Європі.

Аналіз праці М. Смотрицького дає змогу охарактеризувати зміст навчання літературної мови в Україні в XVII ст. На відміну від попередніх граматик, цей підручник складається з чотирьох частин: орфографії, етимології, синтаксису й просодії, – тобто побудований за зразком латинських граматик.

Орфографія подає класифікацію звуків, написання слів, використання знаків пунктуації, великих літер, відомості про склади, про наголос тощо.

Морфологічний розділ (етимологія) є найбільш повним. М. Смотрицький дає характеристику різним частинам мови: іменнику, дієслову, займеннику, прислівнику, вигуку, прийменнику, сполучнику. Він уводить сім відмінків, характерних для слов'янських мов; виокремлює відміни для іменників і відмінювання дієслів. Новим є місцевий відмінок. Типи відмінювання, на які вказав учений, без змін перейшли до "Російської граматики" М. Ломоносова. Надзвичайно уважно поставився автор до показу механізмів морфології. В багатьох випадках він врахував практично всі мовні явища, що супроводжують і ускладнюють створення форм.

Уперше в східнослов'янській традиції в праці з'являється третя частина граматики – синтаксис. Автор учить спостерігати за смисловими паралелями схожих конструкцій, помічати лексичну багатозначність, розуміти різницю синонімічних зворотів. Він показував закономірності організації речення, формулював правила порядку слів.

Четверта частина – просодія – присвячена основним поняттям мистецтва віршування. Показово, що в тогочасній греко-слов'янській книжності вміння писати вірші розглядалося не стільки як обдарованість, скільки як філологічна вишколеність. Віршування було предметом навчання, який завершував граматичний клас. У "Граматиці" здійснено спробу знайти слов'янські аналоги античному віршові й розробити відповідну теоретичну модель. Характерно, що початкові вітчизняні поетичні кроки в цьому напрямі були здійснені лише в першій половині XVIII ст.

М. Смотрицький глибше, ніж його попередники, розкрив і пояснив зміст граматичних категорій. Він розвинув граматичну термінологію, що значною мірою збереглася й донині, науково оформив граматичну систему церковнослов'янської мови. Водночас у "Граматиці" помітні риси, притаманні живій українській мові. За всієї своєї змістовності й дослідницької заглибленості праця мала конкретне навчальне спрямування, що відбилось у її структурно-композиційних особливостях і способах доведення лінгвістичної інформації. З метою полегшення сприйняття матеріалу учнями використовуються й деякі народно-літературні форми. Як уже зазначалось, у передмові подано рекомендації для вчителів, а також "лексис" – словник.

"Граматика" М. Смотрицького неодноразово перевидавалася в Україні, Білорусі, а згодом і в Росії, Болгарії та Румунії. На неї спирався М. Ломоносов і називав її "вратами ученості". Про вплив "Граматики" українського вченого на "московську" орфографію та літературу писав відомий російський дослідник, професор Архангельський: "Смотрицькому... значною мірою належить наша граматична термінологія, котра частково залишилася, незважаючи на спроби Ломоносова змінити її". Порівняння "Граматики" із сучасними їй граматиками нових європейських мов, аналіз її змісту, характеристика лінгводидактичних принципів свідчать про те, що вона є видатною пам'яткою науки та освіти українського народу.

Великий інтерес становлять власне педагогічні погляди М. Смотрицького, що можуть бути реконструйовані за його працями.

На відміну від відомого полеміста Івана Вишенського та його послідовників, які вважали, що латинські "школи і науки – прірва і вічна погибель", М. Смотрицький виступав прихильником вивчення європейської культури, найширшого залучення молоді до всебічної освіти на основі європейських зразків. Проте він радив підходити до інокультурних досягнень з позицій вітчизняних традицій і потреб. Як уже зазначалося, у своїх творах учений використовував напрацювання європейських гуманістів. Це мало велике педагогічне значення, бо таким чином у вітчизняну педагогіку проникали ідеї гуманістичного виховання, співзвучні принципам, що панували в братських школах. Як і інші українські просвітники того часу, М. Смотрицький звертав увагу на патріо-

тичне виховання молоді. Він різко засуджував безбатченків, байдужих до рідного народу й Батьківщини, тих, хто зрікся народних звичаїв, традицій, мови й культури. Звинувачував батьків, які не прищепили дітям патріотизму, підносячи цим самим роль сім'ї у вихованні: "Біда вам, батьки, які, синами бути не навчившись, батьківським титулом діток моїх зводите! Біда вам, батьки, які своє домашнє потомство не виховали добре, і Божим синам із себе приклади злого життя подаєте!".

У вже згадуваній праці "Тренос" М. Смотрицький підкреслював, що Україна та її церква втратили значну кількість "руських" (тобто українських) іменитих княжих родів, котрі були "всьому світу доброю славою відомі" й чії нащадки ополячилися. Автор називав Слуцьких, Збараських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторійських, Пронських, Масальських, Лукомських, Ружинських, Соломерицьких, Головчинських, Крашинських, Горських, Соколинських та ін. Від імені православної церкви він з тугою запитував, де ті "славні, сильні, в усьому світі відомі мужністю та доблестю" Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапєги, Дорогостайські, Хмелецькі, Войки, Воловині, Зеновичі, Тишкевичі, Паци, Скумини, Корсаки, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кирєї, Загоровські, Мелешки, Боговитіни, Павловичі, Сосновські... Цей перелік втрат елітних верств українського етносу справді вражає. Явище такого роду докорінно вплинуло на функціонування всіх соціальних інституцій суспільства: управління, військо, культуру, духовність тощо. Отці-єзуїти, як досвідчені практики, продуманою системою безкоштовного навчання, витонченим мистецтвом виховання молоді генерачії української шляхти протягом трьох десятиріч різко змінили ситуацію й перевиховали українське дворянство в потрібному їм дусі. Саме тому шлях до порятунку української людності М. Смотрицький вбачав у якнайширшому розвитку освіти, заснованої на рідній мові і традиційних духовних цінностях. Втрата національної еліти об'єктивно породжувала потребу у формуванні нових інституцій для забезпечення життєдіяльності мас. Тому не випадково відбувалося становлення братств, у діяльності яких активну участь брав учений. Козацтво перетворилося в організовану військову силу, яка також підтримувала національну освіту.

Будучи архімандритом Дерманського монастиря, Смотрицький не розлучався із думкою про примирення уніатів і православних. Свідомий своєї відповідальності перед сучасними і майбутніми поколіннями Смотрицький-патріот віддавна мріяв про припинення братовбивчої боротьби серед українців. Він бачив, як боротьба між уніатами і православними гальмує національний і культурний розвиток України, як внаслідок цієї боротьби набиралися сили й могутності вороги України – поляки.

Бажаючи втілити свій задум примирення у життя, Смотрицький пише "Апологію подорожі до східних країв", яка була вороже сприйнята православним світом за гостру критику, а сам автор під тиском змушений був відмовитися від твору. Та наступні полемічні праці Мелетія Смотрицького, написані у Дермані і звернені до православних, переконують про потребу унії з Римом. Так у своєму "Паранезісі" Смотрицький образливо закидає православним: "Наш руський (український і білоруський) народ тоді приступить до унії, коли схлопіє, себто коли забракне йому шляхти". А у наступній праці "Екзетезіс" зазначає, що "українці не мають трьох проповідників, а хваляться, що мають їх тисячі. Занепали школи, звелось церковне півуставне і скорописне письмо. В Царгороді бувають митрополити, які не вміють писати. Кричать, що унія лиха. І недавно кричали, що лиха проповідь і таке інше, що це все ляцьке, а тепер уживають цього й воно добре". Не дивно, що книжка з таким змістом, писана добірною польською мовою, здобула Смотрицькому в Римі назву польського Ціцерона.

В останнє десятиріччя свого життя М. Смотрицький обіймав посади архімандрита Віленського братського монастиря та архієпископа Полоцького. Ревний захисник православної віри, він різко виступив проти полоцького уніатського архієпископа Йосафата Кунцевича, котрий закривав храми, відмовляв православним у благословенні на шлюб, переслідував православне духовенство, чим викликав загальну ненависть населення й був убитий. Вважаючи себе винуватцем такої розправи, М. Смотрицький виїхав до Царгорода, потім відвідав Рим. Повернувшись на Батьківщину, прийняв унію й написав українською мовою "Апологію моєї мандрівки до країв східних", де показав, що в православній церкві наявні помилки, в богослужінні немає однастайності, а в богослужбові книжки вкralися неточності. Принагідно варто зазначити,

що на ці ж факти пізніше зверне увагу Петро Могила. Митрополит Іов Борецький у 1628 р. скликав із цього приводу церковний собор у Києві. На соборі вчений заявив, що мав на меті викрити помилки в православному богослужінні, як і зловживання духовенства й публічно знищив усе, написане ним проти Східної церкви. Але всім було зрозуміло, що світогляд М. Смотрицького змінився. Ці зміни були зумовлені тим, що після повернення на Батьківщину він помітив різке загострення православно-уніатських стосунків в українському суспільстві, які набули характеру "домової війни", тобто того, чого найбільше не бажав просвітитель. Адже навіть у своїх антиуніатських творах він неодноразово закликав українців до взаємостерпимості й злагоди в суспільстві, об'єднання в боротьбі із зовнішньою загрозою від агресивних сусідів. До того ж за 30 років, що минули після Берестейської церковної унії, уніатська (греко-католицька) церква довела своє право на існування, досягла певних успіхів, особливо в освітній справі. І тоді, переживши тяжку душевну драму, 60-річний учений відійшов від боротьби. Він знову прийняв унію, став предстоятелем Дерманського уніатського монастиря на Волині. Розбудовував монастир, збагачував монастирську бібліотеку багатьма цікавими книжками.

Написання "Граматики", розробка методики викладання слов'янської мови, а також низки важливих педагогічних проблем поставили просвітника в один ряд з такими великими мислителями, як Нестор Літописець, митрополит Іларіон, Петро Могила, Феофан Прокопович та інші діячі української культури світового рівня. Він є яскравим представником українського Відродження. І сьогодні не втратили актуальності слова Смотрицького: "Будь прикладом вірних у мові, в поводженні, в любові, вірі, чистоті. Прагни мудрості, а не золота. Очисти серце від іржі недбальства, відкинь камінь лінощів, омий очі розуму твого" [219, с.79-84].

Останнім твором Мелетія Смотрицького був "Екзетесіс", написаний спеціально до Львівського собору, призначеного на осінь 1629 р. для розгляду питання про можливість об'єднання ворогуючих конфесій. Собор не вдався, оскільки вищі православні ієрархи його просто проігнорували. Зламаний невдачею Смотрицький, повернувшись зі Львова, жив безвиїзною у Дерманському монастирі. Помер 27 грудня 1633 р. Похований у монастирській соборній церкві.

АННА АЛОЇЗА ХОДКЕВИЧ

Меценат

Серед ревностних католичок виявилось чимало впливових жінок, діди чи батьки яких колись стояли на сторожі віри православної. Одна з них – Анна Алоїза Ходкевич – онука Костянтина Василя Острозького. Володіла Острогом, відзначалася завзятою нетерпимістю до віри батьків.

Користуючись моральним принципом єзуїтів: "Ціль освячує способи" доклала немало зусиль, аби зменшити на Волині вплив православної церкви і поширити католицьку. У 1624 році завдяки їй відкрився єзуїтський костьол зі школою в Острозі. У 1651 році вона збудувала католицький костьол у Новограді-Волинському, у 1634-1636 роках передала у відання єзуїтів Троїцьку церкву, зведену ще колись самим К. Острозьким, і, за легендою, навіть перенесла до костьолу кістки свого знаменитого православного діда.

ОЛЕКСАНДР ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ

Меценат, просвітник

Розвиток культурно-освітніх традицій на Волині певною мірою був пов'язаний з родинним мастком князів Четвертинських – нащадків князя Олександра Святополковича [91]. Зокрема, у 1437 році князь Олександр Четвертинський заснував у селі Четвертня Преображенський монастир, де й розмістили пізніше свою друкарню Павло Домжив-Люткович-Телиця і Сильвестр. Тут вони почали складати Псалтир, який вийшов у світ 27 липня 1625 року на 244 листах [89].

АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ КУРБСЬКИЙ

Просвітник, перекладач

Активним учасником національно-освітнього руху на Волині був російський емігрант Андрій Михайлович Курбський, який в містечку Миляновичі, біля Ковеля, заснував при своєму дворі школу, підтримував зв'язки з видатними людьми того часу. Він був автором кількох праць: "Історія великого княжества москов-

ськаго в дѣлах, яже слышахомъ очима нашим" (без місця і дати видання); "Новый Маргарит" Івана Золотоустого (збірка повчань); "Діалектика" Дамаскіна (Вільно, 1586); "Богословіє", памфлетів та статей [37].

Крім школи, А. М. Курбський у своєму маєтку організував гурток освічених людей, сам "уже в седилах" вивчив латинську мову і займався перекладом богословських творів. Учасниками гуртка Курбського були перекладені "Парадокси" Цицерона, уривок "Про силогізм" із "Діалектики" І. Спангенберга.

У своїй роботі [58] Є. Н. Дзюба підкреслює, що А. Курбський був представником духовної освіти. Головними предметами пізнання він вважав "Священное писание", богословські твори, в яких аналізує, розкриває християнські догми. Надаючи перевагу духовному просвітництву, А. Курбський вважав необхідним також вивчення "зовнішніх наук", особливо мов, філософії, риторики, астрономії. Значення цих наук він розкрив у своїх передмовах до творів візантійських богословів Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскіна. Курбський закликав своїх співвітчизників вчитися, радив шукати необхідних вчителів за кордоном. Особливо він закликав до вивчення античної філософії, розглядав її як складову частину греко-слов'янської культурної традиції. Не маючи достатньої освіченості, стверджував Курбський, не можна "понять книг учителей наших", оскільки вони "мудре и прекрасне под мерами и чины грамотическими и риторскими философским обычаем писали" [4]. Негативне ставлення Курбського до "латинської науки" пов'язано переважно з його невизнанням ідейної спрямованості викладання у католицьких єзуїтських школах, які служили окатоличенню українців і білорусів.

ГУГО КОЛЛОНТАЙ

(1750-1812)

Польський політик, просвітник

Гуго Коллонтай (пол. Hugo Kollątaj) гербу Котвіца (*1 квітня 1750, Дедеркали – 1812, Варшава) – коронний підканцлер з 1791, Великий литовський референдар з 1786, польський політик, просвітник.

Серед визначних діячів, вихідців із Волині, помітно виділяється постать видатного польського прогресивного діяча, письменника, публіциста і вченого Гуго Коллонтая. За найактивнішою участю Коллонтая була створена фактично нова світська шкільна система, в склад якої входили: церковно-приходські школи (елементарний ступінь), нижчі і вищі міські школи (середній ступінь), а також дві академії, які іменувалися в проєкті Головними школами (вищий ступінь). Викладаючи у Кременецькому ліцеї, Коллонтай пише свої положення до Статуту волинських шкіл, складає проєкти упорядження гімназійних наук у Кременці: для семінарії, для вчителів парафіяльних шкіл, інституту гувернанток, а також проєкт для повітових і парафіяльних шкіл.

Вроджений шляхтич. Початкову освіту здобував у Піньчуві, згодом навчався у Краківській Академії, доктор філософії (1768). В 1770-1774 продовжив освіту у Відні й Римі, здобув ступені доктора права і теології, висвячений на священника.

Повернувшись до Речі Посполитої, обійняв посаду краківського каноніка. Був душпастирем у Піньчуві та Кжижановіцах-Дольних (де написав проєкт Конституції 3 травня). Брав участь в роботі Товариства з шкільних підручників і Комісії Національної Освіти, став автором плану розбудови національного шкільництва. В 1777-1780 реформував Краківську Академію, запровадивши викладання природничих наук і польської літератури та забезпечивши можливість здобуття освіти студентам, містянам з походження. Реформа торкнулася також господарських справ Академії. Таким чином, Коллонтай подбав про поживний ґрунт для зростання нових прогресивних ідей. У 1782-1786 виконував функції ректора.

В часи Чотирирічного Сейму був одним з найактивніших діячів Патріотичної партії (пол. Stronnictwo Patriotyczne).

В політичній роботі "До Станіслава Малаховського[...] кілька листів Аноніма" виклав план реформування держави, втілений у Конституції 3 травня.

Перебравшись у 1778 році до Варшави, згуртував довкола себе товариство видатних публіцистів, так звану коллонтаївську кузню, в якій, зокрема, брали участь Францішек Ксаверій Дмоховський і Францішек Салезій Єзерський. Один з авторів Конституції 3 травня.

Після ухвалення Конституції обійняв посаду коронного підканцлера (1791). Один із засновників Організації Приятелів Урядової Конституції. У 1786 нагороджений Орденом Св. Станіслава. У 1791 став кавалером Ордену Білого Орла.

В часи польсько-російської війни, на зборах 23 липня 1792 підтримав рішення короля Станіслава Августа Понятовського щодо приєднання до Торговицької конфедерації, а після встановлення нового уряду, від 1792 року, знаходився у Дрездені.

Був організатором і учасником повстання під проводом Т. Костюшка, входив до складу Верховної Національної Ради, опікувався фінансами. Відзначався радикалізмом у своїх суспільних і політичних поглядах. Напередодні поразки повстання під проводом Т. Костюшка 4 листопада 1794 Гуго Коллонтай таємно покидає Варшаву і подається на еміграцію.

6 грудня 1794 заарештований австрійськими властями в Радимні, дорогою до Венеції. Запроторений до в'язниці у Перемішлі, де перебував до 1802 року.

З 1802 року Гуго Коллонтай перебуває на Волині, де спільно з Тадеушем Чацьким прислужився до створення Кременецького ліцею.

В 1807 заарештований російськими властями у своєму дворі в Заславі і засланий до Москви. Причиною арешту стали симпатії Гуго Коллонтая до політики французького імператора Наполеона, зокрема листи.

Як публіцист цікавився передусім наукою, освітою і педагогікою.

Останні роки життя провів у Варшавському герцогстві. Помер самотнім і збіднілим, після важкої хвороби. Похований у Варшаві на цвинтарі Повонзках, але урна з серцем перевезена до костельу в Вишневій (в тій місцевості знаходився двір його брата Рафала Коллонтая).

Автор багатьох публіцистичних творів, зокрема:

- *Listy Anonima* (1788-89);
- *Prawo polityczne narodu polskiego* (1790);
- *O ustanowieniu i upadku Konstytucji 3 Maja*;
- *Uwagi nad tą częścią ziemi polskiej, która od Traktatu Tylżyckiego zwać począto Księstwem Warszawskim* (1808);

- Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III;
- Porządek filozoficzno-moralny (1810);
- Naukowe podstawy polityki;
- Miasta i mieszczanie;
- Rozbiór krytyczny zasad historii o początkach rodu ludzkiego, czyli racjonalistycznie pojęty wstęp do historii (1810).

ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ (1765-1813)

Польський активний діяч у галузі освіти

Найбільш широку діяльність в ділянці шкільництва на Волині в кінці XVIII – початку XIX століття розгорнув Тадеуш Чацький, "як головний візитатор шкіл київської, волинської й подільської губерній" [112]. Це було початком педагогічної діяльності Тадеуша Чацького. З часу вступу Чацького на посаду візитатора училищ історія його життя з'єдналась з історією свого краю.

Тадéуш Чацький (пол. Tadeusz Czacki; *28 серпня, 1765, місто Порицьк, нині село Павлівка Іваничівського району Волинської області – †8 лютого, 1813, місто Дубно, нині Рівненської області; похований у склепі в родинному селі) – польський освітній і економічний діяч, історик.

У XVIII столітті головними учбовими закладами були Київська і Віленська Духовні академії. В останній повністю панували єзуїти. Володіючи значними капіталами, єзуїти користувалися величезним довір'ям в суспільстві і в уряді, усунули від освітянської діяльності всі інші католицькі ордени.

Захопивши монополію на навчання і виховання, єзуїти впровадили одне богослов'я, а вивчення філософії не йшло далі середньовічної схоластики, викладання давніх і нових літератур було в занепаді. Відповідно таким же змістом були наповнені і підручники – далекі від життя.

На початок XIX століття справа освіти на Правобережній Україні потребувала нагального реформування. Цю, досить поважну і відповідальну справу очолює відомий польський діяч Тадеуш

Чацький, який майже весь свій час проводив, переїжджаючи з Волині на Поділля, Київщину для ревізії і обладнання шкіл. За кілька місяців він, об'їхавши багатьох дворян, зібрав два мільйони польських злотих на потреби освіти [12].

За пожертвувані польською шляхтою й духовенством гроші він переорганізував або позасновував середні школи у Володимирі, Дубровиці, Житомирі, Клевані, Луцьку, Любарі, Межирічі, Овручі та поза Волиню – в Барі, Бердичеві, Вінниці. У Київській, Волинській, Подільській губерніях він заснував 126 приходських училищ.

Найперша згадка про зміст задуманих ним змін у системі навчання відноситься до 7 вересня 1803 року – дня проведення конференції у місті Кременці, де виступив з конкретними пропозиціями Т. Чацький. Зокрема, він запропонував відкрити три гімназії, в яких мали викладати мови, літературу, фізику, механіку, природознавство, ботаніку, садівництво і рільництво, хімію, хірургію. При кожній школі, починаючи з парафіяльних, повинні бути земельні ділянки. Для підготовки вчителів народних шкіл планувалося відкриття конвікту. При кожній гімназії – школа гувернанток.

Але особливим предметом турбот Т. Чацького стала Кременецька гімназія, яку він зробив зразковим навчально-виховним закладом. Це була його гордість і слава. Після закінчення першого навчального року, 15 червня 1806 року, підводячи його підсумок, Чацький, звертаючись до архієпископа Цецишевського, сказав: "...благослови это училище! Наши покорные сердца Творец примет в жертву через твои святые руки. Это твое дело, которым ты ныне утешаешься. Будь уверен, что мы желаем этому училищу существовать только до тех пор, пока оно будет украшаться религией и добродетелью. Пусть оно превратится в развалины, ежели запянает себя преступлением" [108].

Діяльність Т. Чацького на ниві освіти дістала неоднозначну оцінку в історії. Історики, які представляли офіційну думку російських урядових кіл – В. Пероговський, П. Батюшков, М. Владимирський-Буданов зазначали, що прихованою метою шкіл, відкритих Чацьким, була полонізація і окатоличення місцевого православного населення, і що мета ця виявилася лише під час польського повстання 1830 року.

Російський історик П. М. Батюшков вважає, що діяльність польських діячів була небезпечною і спрямованою на ополячення населення в південно-західній Росії. Адама Чарторийського і Тадеуша Чацького він називає ворогами російського населення.

Іншу оцінку діяльності польських просвітників дає відомий український історик Дмитро Дорошенко. На його думку "Шкільна справа під проводом куратора округи, князя Адама Чарторийського, а особливо його талановитого помічника Тадеуша Чацького, дідача з Київщини, великого польського патріота, почала дуже гарно розвиватися в чисто польському національному дусі. Чацький зумів подвинути польське громадянство на щедрі жертви на користь шкільництва, і весь край укрився густою сіткою середніх шкіл, а для вищої освіти був заснований у Кременці на Волині лицей із прекрасною бібліотекою й різними допоміжними установами" [62].

На думку Барановського, діяльність Т. Чацького принесла багато зла для всієї Західної Русі саме йому та його вихованцям країна має завдячувати смутами 1863-1864 років.

Більш об'єктивне бачення ролі Чацького, як фундатора освіти, знаходимо у В. Шульгіна, який подаючи дані про кількість шкіл і учнів у них до реформ Чацького і по його смерті, визнає вагомий внесок Чацького в поширенні освіти [254].

Один із сучасних російських істориків Генріх Магнер підкреслює, що в умовах самодержавно-кріпосницького ладу Тадеуш Чацький демократизував освіту, зробив її в принципі доступною для всіх аж до 1831 року, коли з приводу польського повстання за наказом Миколи I в південно-західних губерніях було закрито 248 навчальних закладів. На думку Г. Магнера, відомий польський діяч дотримувався прогресивного погляду щодо навчання дітей рідною мовою. Проте слід зазначити, що хоч Чацький і був прихильником погляду, що дітей треба навчати рідною мовою, але в Кременецькій гімназії пануючою була польська.

Під час візитаторства Чацького викладання в навчальних закладах велося і польською, і російською мовами, в сільських школах – тією, яку краще знали діти (залежно від віросповідання). Тому можливість будь-яких конфліктів на національному та релігійному ґрунті виключалася.

В своїй промові при відкритті Київської гімназії у 1812 році Тадеуш виступив проти "нещасних незгод", закликав скинути тягар минулого і, звертаючись до вчителів, сказав: "Налагоджуйте між учнями відносини щирої приязні... Старайтеся ставити і оздоблювали олтар згоди і єдності" [120].

Відвідавши у 1846 році Кременець, Тарас Шевченко в повісті "Варнак", написаній російською мовою, устами свого героя, колишнього кріпака з берегів Случі, сказав так: "Мир праху твому, благородний Чацький! Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека, как нам Христос его любитъ заповедал!" [250].

Таким чином, завдяки таланту і працьовитості Чацького з початку XIX століття на Правобережній Україні значно зросла кількість шкіл і кількість учнів у них, була змінена сама система навчання. Навчальні заклади зайнялися світським вихованням в поєднанні з певною спеціалізацією у навчальному процесі. Завдяки Тадеушу Чацькому були забезпечені нормальні фінансові умови функціонування шкіл. Закритий Кременецький ліцей пізніше став матеріальною основою Київського університету, в якому у 1834 році із двадцяти професорів працювало шістнадцять кременецьких, а в 1835 – із двадцяти семи професорів – двадцять кременецьких [254].

АДАМ ЧАРТОРИЙСЬКИЙ (1770-1861)

Польсько-литовський шляхтич, політичний діяч, князь

Значний період в становленні і розвитку освіти на Волині пов'язаний з діяльністю відомих польських діячів, а саме: А. Чарторийського, Т. Чацького і Г. Коллонтая, зусиллями яких була створена нова система освіти, яка засвідчувала нові позитивні зрушення в галузі освіти.

У 1803 році в Росії було засновано Міністерство народної освіти, до складу якого входило шість шкільних округів. Куратором Віленського шкільного округу був призначений Адам Чарторийський, який перебуваючи на цій посаді, заснував Віленський польський університет і при ньому семінарію, де отримувало освіту латинське і уніатське духовенство.

Під час польського повстання 1830-31 – голова тимчасового повстанського уряду, який намагався відновити Польщу в старих кордонах.

Після придушення польського повстання під керівництвом Т. Костюшка (1794) перебував як заручник при дворі Катерини II. Пізніше деякий час жив в Англії, став прихильником конституційного устрою. Зблизився зі спадкоємцем російського престолу, майбутнім імператором Олександром I. Намагався добитися об'єднання всіх територій колишньої Польщі, поділених між Росією, Австрією та Пруссією, шляхом династичної унії Польського королівства з Російською імперією. Представляв інтереси частини великого дворянства, яке намагалося пристосувати кріпосні умови до умов капіталістичного розвитку. Брав участь у Віденському Конгресі 1814-15, де був радником царя Олександра I з польського питання. Створення Королівства (Царства) Польського відповідало політичним планам Чарторийського. З 1815 – сенатор Королівства Польського.

Постійні порушення царським урядом польської конституції та наростання реакції спричинили перехід Чарторийського до табору ліберальної опозиції. Під час Польського повстання 1830-31 очолював Національний уряд, який виступав за відновлення Польської держави у кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Франції, де жив у Парижі.

В еміграції очолював консервативно-аристократичний табір. Розвивав програму відновлення незалежної Польщі за підтримки західноєвропейських держав. До боротьби проти Російської імперії намагався залучити і українців. Серед близьких співробітників Чарторийського були вихідці з України – Ф. Духінський і М. Чайковський. Щодо українського питання політичні плани Чарторийського передбачали створення у Наддніпрянській Україні козацької держави, яка б перебувала у федеративних зв'язках з Польщею; Галичина мала перебувати у складі Польської держави.

ФРИДЕРИК ЛЮБОМИРСЬКИЙ *Волинський меценат*

Серед усіх гімназій Волинської губернії XIX століття помітно виділялась Рівненська гімназія 1839 року заснування, виникнення і розвиток якої тісно пов'язаний з діяльністю князів Любомирських.

У 1775 році місто Рівне з трьома іншими містами і 76-ма селами дістались Й. Любомирському. У 1817 році князь Й. Любомирський помирає, залишивши після себе двох синів Генріха, Фридерика і дочку Олену. У 1822 році сини поділились батьківськими маєтками. Князю Фридерику дістались міста Рівне і Олександрія. Завдяки його клопотанням у 1839 році у місто Рівне була переведена із Клевая гімназія, заснована спочатку в Луцьку. Для неї було побудовано великий камінний будинок на кошти самого князя Фридерика, який для цієї мети виділив до 200 тисяч злотих; давню оранжерею князь передав Міністерству народної освіти для розміщення там вчителів гімназії. У 1838 році князь Фридерик помирає, залишивши після себе двох синів – Казимира і Владислава. Зокрема, князь Казимир Любомирський був відомим артистом, композитором і поетом. У нього збиралась часто вся аристократія Волині. Певний період часу він був попечителем Рівненської гімназії, яка у 1870 році була переіменована в семи-класне реальне училище [223].

Справжні представники епохи Просвітництва, Любомирські захоплювалися передовими ідеями свого часу, визначальним моментом якого була необмежена віра у перетворюючі можливості освіти і книги. Саме за їх безпосередньою участю в Рівному поживалося культурне життя, засновано було у XVIII столітті бібліотеку.

МИКОЛА ІВАНОВИЧ КОСТОМАРОВ
(1817-1885)

Історик, поет, мислитель, громадський діяч

Особливий інтерес до історії Волині, її культурних і освітніх традицій проявляв відомий український історик М. І. Костомаров, який у 1844-1845 роках працював викладачем Рівненської гімназії.

Микола Іванович Костомаров народився 4 травня 1817 р. в с. Юрасівка Острогозького повіту на Воронежчині. Його батько – дідич-росіянин, а мати – селянка-кріпачка.

Після закінчення в 1833 р. гімназії Микола став студентом історико-філологічного факультету Харківського університету. Тоді там працювали такі визначні вчені, як математик Т. Ф. Осиповський, один з основоположників фізичної хімії М. М. Бекетов, історик М. С. Лунін. Історію викладав відомий поет П. П. Гулак-Артемівський. Професор історії М. С. Лунін став найбільшим авторитетом для юного Костомарова й визначив його шлях у науці: історія українського народу. Саме тоді сформувалося його "українство", розвинулися щира зацікавленість і любов до української культури, історії, мови. За твердженням П. П. Толочка, можна говорити про генетичні корені цієї любові: "Вірогідно, що ця любов до всього українського, що проявилась в харківський період під впливом українського оточення і, напевно, не без участі українських генів матері, і стала підставою для деяких сучасників називати М. І. Костомарова "сином Малоросії".

У Харкові Микола Іванович відкрив для себе світ української народної пісні, коли до рук потрапило видання М. М. Максимовича, датоване 1827 р. "Мене вразила і захопила, – пригадував він в автобіографії, – краса малоросійської народної поезії; я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені і про який я, на жаль, нічого не знав".

Пізнати український народ, його історію, культуру допомагало спілкування з видатним ученим-славістом І. І. Срезневським, письменником-реалістом, автором відомої комедії "Сватання на Гончарівці" Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, поетом і фольклористом А. Л. Метлинським, читання повістей М. В. Гоголя.

"Любов до українського слова все більше й більше захоплювала мене; мені було досадно, що така прекрасна мова залишається без всякої літературної обробки і, над те, піддається зовсім незаслужено презирству", – зізнавався пізніше вчений.

Літні канікули студент Микола Костомаров присвячував мандрівкам по селах Харківщини, під час яких брав участь у сільських посиденьках, гостював на весіллі, вів розмови в шинках, вивчаючи українську мову та фольклор. Результатом етнографічних студій цього часу стала його стаття "Замечания о праздниках в Малороссии (посвящается любителям старины)". У 1843 р. з'явилася ще одна розвідка – "О цикле весенних песен в южно-русской поэзии".

Поринувши в українство, Микола Іванович у літературній творчості також перейшов на українську мову. У 1838 р. написав історичну трагедію "Сава Чалий", згодом видав кілька віршованих збірок.

До початку 1840-х років належить і підготовка першої магістерської дисертації М. І. Костомарова на тему "Про причини і характер унії в Західній Росії", яку він подав до захисту весною 1841 р. Працю впродовж тривалого часу розглядали спочатку в Харкові, а потім у столиці. Врешті-решт відшукали в ній антиклерикальні мотиви, мало не замах на церкву; міністр освіти Росії граф Уваров видав розпорядження знищити дисертацію. Навіть на ті часи це був небачений факт. Суворі чиновники добилися результату, протилежного задуманому. "Крамольною" дисертацією зацікавилися читачі, а оскільки всіх примірників знищити не вдалося (із 100 спалили 65, решта розійшлася по особистих бібліотеках), то прочитало її чимало людей.

Після знищення дисертації молодому вченому було дозволено писати нову роботу на ступінь магістра історії – "Про історичне значення російської народної поезії", яку він захистив у січні 1844 р. Одержавши ступінь магістра, він вирішив прилучитися до викладацької діяльності і прийняв запропоновану посаду старшого вчителя історичних наук у Рівненській гімназії.

7 жовтня 1844 р. М. І. Костомаров виїхав з Харкова. По дорозі до Рівного він зупинився в Києві, де познайомився з М. В. Юзефовичем, П. О. Кулішем, М. О. Максимовичем. Особливо близько

за ці кілька днів зійшовся з П. О. Кулішем завдяки спільним інтересам. Вони обоє цікавилися історичними джерелами, захоплювалися старовиною київських церков, ставилися з великою любов'ю до народної пісні.

29 жовтня Микола Іванович прибув до Рівного, де обійняв посаду вчителя історії в місцевій гімназії. Це й стало початком його педагогічної діяльності. Робота в полонізованій частині української землі не була легкою, але молодий учитель швидко завоював прихильність колег і директора гімназії. Суто педагогічної праці було багато, про що він і пише в листах: "дела пропасть, так что носа некогда обтереть: 15 лекций в неделю".

Український історик досить педантично ставився до виконання своїх професійних обов'язків. Бездоганно володіючи матеріалом, він був вимогливим учителем, і в кінці навчального року, під час іспитів абсолютна більшість учнів виявляла бездоганні знання з історії.

За гімназійною працею у відомого вченого на дозвілля лишалось небагато часу. Микола Іванович проводив його переважно вдома, за письмовим столом, віддаючись студіюванню історичних праць. Схильний до усамітнення за характером, він до того ж не мав широкого товариства, мало з ким міг зійтися в поглядах та інтересах.

Серед близьких Костомарову людей у Рівному було кілька його колег – учитель латини, випускник Київського університету, етнограф, родич П. Куліша Петро Чуйкевич, у виконанні якого історик любив слухати народні українські пісні; учитель математики Кирило Яновський, який згодом написав спогади про М. І. Костомарова; учитель географії, волиняк із роду Євген Малавський. Більшість же учителів приймала Костомарова насторожено. Інтелектуально обмежені, консервативні, вони ревниво ставилися до розумного педагога, здібного дослідника. Доходило до курйозів: коли вчитель історії попросив учнів привезти після канікул фольклорні записи, його звинуватили в тому, що він нібито бере "хабарі піснями". "Мене не зовсім щось люблять, – писав у листі вчений, – називають диваком і навіть невігласом за те, що я не слухаю їхніх музичних вечорів, а приводжу часто лірників співати мені про українську битву з турками" [189].

Окремо варто сказати про мандрівки М. Костомарова Волинським краєм. Про них ми знаходимо докладні розповіді в листах до К. Сементовського, свого часу опублікованих Володимиром Міяковським, та в "Автобіографії". Як тільки з'являлася можливість звільнитися на кілька днів від гімназійних клопотів, відомий історик намагався побувати у Дерманському монастирі, у Гощі, Пересопниці, Межирічі, Кременці, Почаєві, Вишневіці, Дубні, Вербі та інших містах Волині.

Вивчаючи Волинь, Микола Костомаров називав її найісторичнішою і найглибшою українською стороною. Звичайно, неповторний історичний колорит руїн давніх твердинь та палаців, героїчні й бунтарські народні пісні чарували історика. Але серед колег він не знаходив підтримки у своїх захопленнях, і це його розчаровувало. Костомаров прагнув обопільного розуміння, а залишався у своїх інтересах самотнім. Це й спричинило по суті від'їзд Миколи Івановича. Його заяву про переведення до Києва задовольнили, і після підсумкових іспитів учений залишив провінційне Рівне. Це було десь наприкінці червня чи на початку липня 1845 року, хоча за документами кінець служби М. І. Костомарова у Рівненській гімназії означено датою 4 серпня 1845 року. Цікаво, що тоді ж, у серпні на місце Костомарова учителем історичних наук було призначено його приятеля і товариша Пантелеймона Куліша.

І все ж таки попри все Микола Костомаров устиг зробити в Рівному досить багато. У звіті про наукову діяльність за 1844 рік він згадував, що займався написанням історії війн українських козаків із поляками в часи Богдана Хмельницького, а також підготовкою до видання одного з козацьких літописів (йдеться очевидно, про літопис Самійла Величка). Наукова доповідь Миколи Івановича з історії була виголошена на урочистому акті з приводу завершення навчального року в Рівненській гімназії 20 червня 1845 року.

Микола Іванович прагнув зацікавити учнів своїм предметом, розширити їхні знання й виховати смак до пошукової діяльності. Крім загальних рефератів для цілого класу, пропонував практичні вправи з історії та складніші роботи, які потребували ширшого ознайомлення з питаннями.

Його авторитет як висококваліфікованого фахівця своєї справи зростав. В одному із звітів інспектора, який ревізував у 1844 р.

Рівненську гімназію, викладач Микола Костомаров був названий серед найкращих. Про високий авторитет викладача історії свідчить і той факт, що в 1845 р. йому доручили виголосити промову на урочистому зібранні Рівненської гімназії.

Першу подорож на Волинь М. Костомаров здійснив 1844 року, коли отримав запрошення на посаду вчителя, історії гімназії у Рівному. Його шлях проліг через Корець, де він оглянув руїни замку, монастир, церкву, а в Острозі надивився на Богоявленську церкву, круглу вежу, князівський палац. Через деякий час він побував у славнозвісній Дермані, а також у Межирічі, Пересопниці, Гощі, Крім пам'яток історії, архітектури, молодий вчений цікавився життям простого люду. І всюди його вражала страшна картина підневільного життя селян-кріпаків. Про це він писав другу К. Сементовському: "Каторга була б кращою для них. Не кажучи вже про те, що бідний руський селянин працює на поміщика замість визначених трьох днів цілий тиждень... А ставлення до них таке, що перевершує будь-яке уявлення про утиски і сповнює жахом...".

Друга подорож по Волині тривала весною 1845 року на Великдень разом з учителем гімназії Е. Маловським. Того разу шлях мандрівки з Рівного проліг до Дубна, де вони провели цілий день. М. Костомаров захопився палацом і замком князів Острозьких, іншими пам'ятками давнього міста. Дає детальний опис замку. "Він складається, – пише вчений, – з двору, досить романтичного вигляду... Проїжджаючи через греблю, я не міг не згадати 3000 виснажених козаків, яких, переслідуючи з-під Берестечка, поварварськи перебив Вишневецький. Нині Дубно належить князеві Генріху Любомирському".

Із Дубна до Крем'янця Микола Костомаров їхав через Вербу. Тут він почув, що поблизу Верби є курган, в якому, за народними переказами, похований Шолудивий Буняка – народний месник часів Хмельниччини. Цей переказ вчений подає у згаданому листі.

До Крем'янця мандрівник в'їжджав з північного боку, де протікає тихоплинна Іква, через так званий "королівський міст". Перед Костомаровим відкрилась прекрасна панорама міста, оточеного звідусіль невеликими горами. Ось читаємо: "Крем'янець лежить, оточений високими горами, а тому його не видно, поки

в'їдеш до міста. Зліва над передмістям височить велетенська гора, названа Черчою (Чернча гора) від того, що тут знаходився колись православний монастир, від якого не залишилось й сліду. З цього ж боку просто напроти центра стоїть фантастично прекрасна Бона із залишками давнього замку на вершині". Далі дає він опис Замкової гори, руїн фортеці, яка протягом віків була неприступна. Ось як описує вчений долю замку: "...руйнування було під час війни з Хмельницьким знаменитим Кривоносом, який шість тижнів стояв у Крем'янці і тримав в облозі замок. Факт цей для мене був новим і не знаю, звідки взято його; казали, немовби з актів Крем'янецького повітового суду". Далі подає опис тих об'єктів, які предстали перед ним. Звертає увагу на величезну вежу із в'їзною брамою, товстезні мури, якими обнесена вся гора, а також на залишки глибокого колодязя на замковому подвір'ї. На західній, найбільш неприступній частині гори, М. Костомаров оглянув три підземні кімнати, над якими була вежа. Вражений побаченням, автор листа занотує: "Прекрасний вид з Бони на місто і на гори, що розкинулись на протилежному боці, з-за яких привітно виглядає Почаївська Лавра". А ще переповідав він про ті величезні скарби, які нібито є у глибокому підземеллі.

Занотує й те, що за даними Галицько-Волинського літопису ні Батий, ні його наступники ще у XIII ст. не могли здобути цієї неприступної фортеці, аж поки сам князь Василько на вимогу татар не ліквідував її.

Із пам'яток архітектури міста на М. Костомарова справили незабутнє враження споруди колегіуму, колись ліцею, Миколаївського собору, ботанічний сад.

Далі шлях вів до Почаєва. Цей відтинок дороги мандрівник описує так: "Дорога пролягла на надзвичайно мальовничій місцевості: обабіч виднілися пагорби, порослі гаями з найрізноманітнішими химерними обрисами; то були відроги Карпатських гір, що заходили з Галичини. Було так гарно, що ми майже всю дорогу не їхали, а йшли пішки".

Нарешті Почаїв. М. Костомаров дає детальний опис будівель Лаври: архієрейського будинку, храмів, особливо Успенського, житлового корпусу, каплички, дзвіниці, готелю тощо. Чимало місця відводить діянням преподобного Іова Заліза, дає опис церкви Іова,

печери. Зацікавлює подача вченим історичного минулого монастиря, початки якого, за переказами, губляться ще у XIII ст. Привабила М. Костомарова одна із святинь Почаївської Лаври – чудотворна Ікона Богоматері XVI ст. Із важливих історичних подій, пов'язаних з монастирем, вказує на облогу турками Почаєва 1675 року. Монастир врятувала з'ява Богоматері, яка відвернула біду. Подає він широко відому пісню, в якій оспівана битва з турками 1675 року: "Ой зійшла зоря вечорова та й над Почаєвом стала".

Викликає зацікавлення подана М. Костомаровим історія заснування головного храму Почаївської Лаври – Успенського собору XVIII ст.

З Почаєва шлях М. Костомарова проліг до Вишнівця – гнізда давнього князівського роду Корибутів-Вишневецьких. Особливе враження на нього справив князівський палац початку XVIII ст. Серед мистецьких цінностей палацу його увагу привернули галерея портретів князівської родини від легендарного Байди-Вишневецького, портрети польських королів, Марини Мнішек і Лжедмитрія I, гетьмана Богдана Хмельницького, старовинні меблі, колекція зброї, а також велика бібліотека. На той час палацом володів граф Георгій Мнішек, у розмові із якими М. Костомаров довідався, що у Крем'янці живе Радзимінський, в якого є велика рукописна праця про часи Хмельниччини. На жаль, повернувшись до Крем'янця, вченому не пощастило познайомитись з цією працею. Але тут купує зо два десятки аркушів поштового паперу, на якому було репродуковано поштівку "Вид Крем'янця з південно-східного боку". На цих аркушах він писав свої листи, спогади про подорож.

У Крем'янці історик довідується, що 1705 року до Білокриницького замку на запрошення княгині Дольської (тітки польського короля Станіслава Лещинського) приїжджав на переговори гетьман України Іван Мазепа щодо зв'язків із шведським королем Карлом XII.

Від'їжджаючи із Крем'янця, М. Костомаров завітав на Вірлю, де колись стояв замок графині Анни Гойської (XVI ст.), фунда-торки Почаївського монастиря.

У Берестечку Микола Іванович оглянув залишки замку Козинських, каплицю Теклі, архітектурні споруди. Та найбільше його цікавило поле Берестецької битви 1651 року. За спогадами

хроністів, розповідями місцевих селян, вчений, провівши кілька днів на полі, складає детальний опис-план битви: на схему наносить місця розташувань польських і козацьких полків, татарської кінноти, острів Журавлиху, місце переправи тощо.

За час подорожі М. Костомаров збирав українські народні пісні, перекази, інші матеріали, які використав у ряді праць, насамперед у монографії "Богдан Хмельницький", а в "Автобіографії" зробив запис. "Я поїхав звідти з великою пакою народних пісень, записаних легенд і оповідей; частина з них була зібрана мною, а решта – моїми учнями, яких я захоплював, і вони під час поїздки до рідних на канікули збирали і передавали мені пам'ятки минулого народу". І як результат активної збиральницької праці, 1859 року вчений видає "Народные песни, собранные в Западной части Волынской губернии в 1844 году".

Мандрівки на Волинь 1844-1845 років справили незабутнє враження і залишили в пам'яті Миколи Івановича незгладний слід. Ці враження він виклав не тільки в листах, спогадах, автобіографії, а й ряді історичних досліджень.

Однак життя в провінційному місті не задовольняло Миколу Івановича. "Я готов служить хоть десять лет, – писав він у листі, – даже постоянно в должности учителя: эта должность мне нравится, но ей Богу не в Ровно, где может быть, и хорошо тому, кто любит есть убийственные польские потравы и пить водку, ее же изобилие велико, но только не мне, держащему диету. Право, хочется пиши для "ума" и для души, а здесь ни книг, ни людей нужных" [219].

М. Костомаров мріяв про Київ. 28 липня 1845 р. його було призначено на посаду вчителя 1-ї Київської гімназії, де він працював упродовж 1845-1846 рр., які пізніше згадуватиме як найщасливіші роки свого життя. Крім того, він також працював у жіночому пансіоні й посилено готувався до науково-викладацької роботи на університетській кафедрі – це була його давня мрія. Серед вихованок пансіону припала до серця молодому вчителеві Аліна Крагельська; в 1847 р. вона стала його нареченою.

М. І. Костомаров від'їжджав із Волині з великим багажем народних пісень і записаних легенд та оповідей, які здебільшого були використані ним в пізніших працях. На особливу увагу

заслугове збірка "Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году" (1859). Вона містить понад двісті пісень, головно історичних. До кожної із них Костомаров додав історико-етнографічний коментар.

Волинські враження лишилися назавжди в пам'яті Миколи Костомарова, про що засвідчує його "Автобіографія", писана вже на схилі літ. Немало сторінок цього цікавого твору присвячено періоду учителювання М. Костомарова в Рівному. Ще один цікавий документ того часу заслугове на увагу – то листи з Рівного. Вони адресовані етнографові К. Сементовському. У чотирьох досить докладних листах є багато інформації і спостережень, які стосуються духовної спадщини Волині.

Після від'їзду М. Костомарова з Рівного він невдовзі стає професором Київського університету, одним із організаторів Кирило-Мефодіївського братства. Як і Шевченкові та іншим кирило-мефодіївцям, йому довелося пройти страдницьким шляхом репресій і слави, утисків і визнань. Цей шлях почався, власне, від арешту навесні 1847 року. Услід за арештом братчиків з канцелярії Київського навчального округу до Рівненської гімназії надійшов циркуляр, яким вимагалось вилучити й заборонити твори недавніх учителів цього закладу М. Костомарова та П. Куліша. Та все ж Микола Костомаров устиг залишити по собі вдячну пам'ять на Волині, досягти визначних заслуг перед цією "найісторичнішою і найглибшою українською країною" [189].

Як письменник М. І. Костомаров виступив іще в 1839 р. під псевдонімом Ієремія Галка зі збіркою поезій "Українські баляди". Пізніше з'явилася проза українською мовою: "Сорок років" (1840), казка "Охота" (1843), "Казка про дівчину семилітку" (1860), повісті: "Син" (1859), "Кудеяр" (1875), "Черниговка" (1881) та ін. У змісті його наукових, фольклорних і художніх творів велика увага приділяється проблемам українського шкільництва, що дає змогу простежити його погляди на навчання й виховання. Це насамперед:

- доступність освіти ("світло науки та мистецтва проникне своїми цілительними променями в хижу землероба");
- рівноправність усіх людей у здобутті освіти рідною мовою, щоб можна було "кожному з слов'янських народів дарувати власний розвиток";

- світський характер навчання та досконалість одержуваних знань.

Надзвичайно великого значення надавав Микола Костомаров історії народу для самого народу, для його просвіти, формування національної свідомості, прагнення до свободи. Так само, як і сучасники, він був переконаний у необхідності освіти для широких верств населення, причому рідною мовою.

В останні роки свого життя М. І. Костомаров втратив зір. Страшенно мучився не так через хворобу, як через бездіяльність. Лікарі заборонили працювати. Друзі порадили диктувати для літературного запису спогади. Так народилася "Автобіографія".

До останніх днів він залишався активним, невгамовним. Уже зовсім немічний вибирався на художню виставку в Петербурзі (особливо йому подобалися історичні полотна), до театру – на свою улюблену оперу "Життя за царя" М. І. Глінки.

Помер учений 7 квітня 1885 р., трохи не доживши до свого 68-ліття.

ОМЕЛЯН ДВЕРНИЦЬКИЙ (1838-1906)

Громадсько-педагогічний діяч

Аналізуючи громадсько-педагогічну діяльність культурно-освітніх діячів православних братств Волині, серед визначених постатей особливе місце посідає Омелян Дверницький – голова Володимир-Волинського Свято-Володимирського братства. Народився Омелян Дверницький у 1838 році на Волині в польській родині. Спочатку навчання у Луцькому дворянському училищі, згодом – у першій Київській гімназії. У 1879 році був призначений мировим суддею Володимир-Волинського округу Волинської губернії, згодом – обраний головою з'їзду мирових суддів округу.

Постать майбутнього науковця є феноменальною, оскільки вихований на основі католицьких віросповідних засад, О. Дверницький згодом став активним діячем православного братського руху на Волині. Будучи людиною освіченою і водночас відданою справі поширення прогресивних просвітницьких ідей православ'я, О. Дверницький брав активну участь у громадській, культурно-освітній діяльності на Волині. До цього його спонукала необі-

наність місцевого населення з історією міста і краю, з історичними національно-релігійними традиціями. Саме на це науковець звертає особливу увагу і скеровує у дослідницьке русло напрямом діяльності Свято-Володимирського братства. В процесі проведення краєзнавчих досліджень особисто брав участь в археологічних експедиціях та залучав до такої діяльності членів братства.

Будучи ініціатором заснування при Свято-Володимирівському братстві давньосховища, Омелян Дверницький висвітлював історію православних пам'яток Володимира-Волинського та його околиць. За підтримки владики Модеста та з ініціативи Дверницького був виданий наказ про організацію пошукових робіт церковних пам'яток минувшини, які потім передали у фонд братського давньосховища. Окрім того, під час читань лекцій та проведення бесід на народних читаннях (які, до речі, проводилися окремо для старшого покоління і окремо для молоді) вчений висвітлював важливість збору та охорони пам'яток минувшини, заохочував до цієї важливої справи слухачів, – за рахунок чого здійснювалося цілеспрямоване виховання поваги до історії рідного краю, до шанування його національних релігійних традицій.

З метою надання фінансової допомоги братству на здійснення краєзнавчих та пошукових робіт, О. Дверницьким на користь братської каси було видано низку нарисів з історії й археології древньої Волині. У 1889 році з-під руки краєзнавця вийшла ілюстрована книга про православні пам'ятки міста "Нариси церков давнього Володимира". Дослідження відкривало серію видань, які передбачалося випускати для ознайомлення населення з православними пам'ятками Волині. У цьому виданні, як було зазначено у "Волинських Єпархіальних Відомостях", вміщено велику кількість матеріалу, використаного автором з першоджерел і вміло згрупованого; у висновках своїх і передбаченнях автор дуже обережний; автор не обмежився лише простим викладом фактів і наведенням цитат з документів, а вільно і вміло оперував значним історико-документальним матеріалом, попередньо піддаючи його ґрунтовному аналізу.

О. Дверницький брав участь у підготовці на основі збірок давньосховища Свято-Володимирського братства альбому "Пам'ятки Волині", що вийшов у 1892 році [224].

АПОЛЛОНІЙ ДОРОФІЙОВИЧ СЕНДУЛЬСЬКИЙ (1830-1882)

Церковно-громадський, освітній діяч

У проведенні архівно-пошукових робіт та виданні статей краєзнавчого характеру відзначився член Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства – Аполлоній Дорофійович Сендульський. Постаць священика Аполлонія була відомою серед активних діячів православних братств, дослідників Волинського краю. Аполлоній Дорофійович Сендульський (1830 р.н., с. Садки Кременецького повіту Волинської губернії – 7 січня 1882 р., с. Сивки Острозького повіту Волинської губернії) – православний священик, церковно-громадський і освітній діяч на Волині, краєзнавець, дослідник. Закінчив Волинську духовну семінарію у Кременці (1854 р.). Був обраний членом правління Волинської духовної семінарії в Кременці і головою з'їздів духовенства Волинської єпархії (1871, 1878 рр.). З часу заснування Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства – його активний діяч. А. Сендульський – один з ініціаторів дослідження та вшанування діяльності князя Федора Острозького на Волині, автор нарису про відомого просвітника Волинського краю та проекту церковної служби на його честь, організатор будівництва храму преподобного Федора, князя Острозького в с.Сивки, його перший настоятель. Аполлоній Дорофійович – автор багатьох історико-краєзнавчих нарисів, надрукованих у "Волинських Єпархіальних Відомостях", про історію просвітництва, про історію розвитку міст і селищ, пам'яток культури, які свого часу належали Острозьким. Зокрема, досить ґрунтовно (за відомими на той час літературними джерелами) в праці Сендульського "Місто Остріг" висвітлено діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії, її друкарні та значення таких просвітницьких центрів для вивчення історії культурно-освітніх традицій краю.

Надалі наукова праця А. Сендульського була спрямована на дослідження історії міст і сіл Волині. З-під пера дослідника регулярно з'являються і виходять друком на сторінках "Волинських Єпархіальних Відомостей" ряд історико-краєзнавчих нарисів, присвячених як повітовим містам – Кременцю, Луцьку, Острогу,

Ізяславу, Дубно, Овручу, Рівному, так і меншим містечкам і селам Волині – Шумську, Вишневцю, Коростеню, Полонному, Ляхівцям, Клевані, Олиці, Пересопниці, Корцю, Степані та ін. Окрім того, у працях Аполлона Дорофійовича ґрунтовно висвітлена історія створення та розвитку окремих монастирів Волинської губернії.

Зразковий стан парафії, досягнутий багаторічною працею, будівництво в ній одного з найкращих на Волині сільських храмів, постійна благодійно-доброчинна робота, активна діяльність у Кременецькому Богоявленському Свято-Миколаївському братстві і, звичайно, краєзнавчі дослідження зробили о. Аполлонія помітною постаттю серед діячів братського руху. Простий сільський священик, що не мав вищої духовної академічної освіти, ані протоієрейського сану, п'ять років виконував обов'язки члена Правління Волинської духовної семінарії, був делегатом єпархіальних з'їздів духовенства Волині 1871 і 1878 рр., на яких був обраний головою. Незалежна думка просвітника, щира турбота про розвиток освіти в єпархії, особливо жіночої, про додаткові асигнування з боку влади і добровільні пожертвування меценатів на шкільну справу зробили А. Сендунського одним з провідних релігійно-громадських діячів культурно-освітнього процесу Волинської губернії.

Цінність його нарисів полягає в тому, що ними започатковані ґрунтовна розробка історії міст і сіл, парафій, подальшого вивчення Волині загалом, фундамент волинознавства. Для творчості А. Сендунського притаманні риси об'єктивності викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю Сендунський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він змушений писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самотності укладу на Волині українського населення, його духовної і матеріальної культури.

Крім історичних нарисів, Сендунський залишив праці "З спостережень сільського священика", "Автобіографія", власноручно ведений ним впродовж 28 років літопис своєї парафії у с.Сивки, рукописи з історії містечок Лабуні, Степані й ін., окремі з яких публікувалися в 80-90-х роках XIX ст. у "Киевской старине".

Про нього писав журнал "Киевская старина" 1882 року: "Отець Аполлоній Сендульський був у вищій мірі визначною особою. В ньому щасливо з'єдналися прекрасна людина, освічений священник-пастир, непересічний діяч-адміністратор і найвидатніший місцевий учений-історик". Сюди можна додати, що він усе життя знаходився в гущі народу, сповна розділив долю волинського села і своєю працею на тлі пастирства, освіти і краєзнавства виступив як діяч українського національного відродження другої половини XIX ст.

Проте найбільше талант просвітника виявився у Сендульського на ниві дослідження історії Волині і краєзнавства. На початку 60-х років Сендульський відгукнувся на заклик Волинського єпархіального начальства до написання історико-статистичних описів міст і сіл краю з метою протистояння католицизму. Збираючи матеріали, Сендульський зацікавився археологією, старожитностями, пошуками істини в історії Волині і при створенні праць вийшов за встановлені межі. Першою його друкованою працею став нарис "Історія села Сивок", яку Сендульський опублікував у "Волынских епархиальных ведомостях" 1868 року. Краєзнавче дослідження вразило тодішніх читачів глибиною використання першоджерел, розробки головних етапів від найдавнішого часу в контексті історії Волині, описом побуту, народних традицій, звичаїв та обрядів, свят його мешканців, правдивим зображенням безпросвітнього і нужденного життя селян. Схвально відгукнулись на цей нарис, підтримали почин автора і заприятелювали з А. Сендульським тоді уже визнані дослідники Волині та її населених місць А. Братчинков, Х. Корнаковський, Л. Крушинський, В. Перогівський, С. Барановський, професор Волинської духовної семінарії А. Хойнацький. Окрилений успіхом та підтримкою краєзнавців, А. Сендульський підготував і обнародував протягом 1868-1882 років на шпальтах "Волынских епархиальных ведомостей" понад 40 історично-статистичних описів та історичних нарисів про парафії, церкви і, головним чином, міста і села Волинської губернії. З-поміж них не втратили своєї актуальності для нинішніх науковців його історичні дослідження Луцька, Рівного, Овруча, Дубна, Кременця, Берестечка, Боромеля, Чарторийська, Пересопниці, Корця, Вишгорода, а також населених місць Південно-Східної Волині, що сьогодні-

ні входять до складу північних районів Хмельницької області: Ізяслава, Шепетівки, Полонного, Ямполя, Тихомля, Поляхової, Городища й інших.

7 січня 1882 року Аполлоній Сендульський помер у Сивках. Соратник по дослідженню Волині Олександр Тарнавський помістив некролог у журналі "Киевская старина", в якому про Сендульського писав як про "скромного і невідомого, але гідного світлої пам'яті місцевого діяча в галузі історії". Тільки наприкінці ХХ століття палкий патріот Волинської землі А. Сендульський повернений із забуття і зайняв належне місце у вітчизняній історіографії [224].

ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ ЧЕТИРКІН (1840-1902)

Просвітницько-громадський діяч

Досить вагомий внесок у просвітницько-громадську діяльність Волині зробив Федір Васильович Четиркін (1840-1902 рр.). Родом з Вітебської губернії, син диякона, після завершення навчання у С.-Петербурзькій духовній академії у 1867 році був призначений у Волинську духовну семінарію на посаду викладача державної історії та грецької мови, а після захисту дисертації "Синкретизм в епоху Середньовіччя" йому було присвоєно ступінь магістра богослов'я. Далі Федір Васильович виконував обов'язки службовця в "державному контролі" у Петербурзі.

Як на Волині, так і в Петербурзі брав активну участь у науково-дослідницькій роботі, зокрема, його цікавили історико-культурні процеси Волинського краю. Ф. Четиркін є автором ґрунтовного дослідження діяльності древнього Луцького Хрестовоздвиженського братства, яке у 1871 р. було надруковано у "Волинських Єпархіальних Відомостях". Також перу дослідника належить праця з дослідження історії Волинської духовної семінарії.

За активне сприяння у просвітницькій роботі Луцького Хрестовоздвиженського братства та надання досить суттєвої і професійної допомоги Ф. Четиркіна було зараховано до дійсних членів Луцького братства.

Активно сприяв Федір Васильович організації народних недільних читань, що проводилися братчиками та представниками духовного кліру у своїх парафіях. Зокрема для цього науковець видав книжечки з підготовленим матеріалом для організації лекцій народних читань: "Св. Василій Великий", "Св. Григорій Богослов", "Св. Митрофан Воронежський", "Св. Почаєво-Успенська лавра" та ін. Найчастіше у підготовці для недільних лекцій Ф. Четиркін звертався до характеристики відомих православних просвітників та подвижників, використовуючи таку тематику з метою виховного впливу на основі морального прикладу відомих постатей.

Окрім "Волинських Єпархіальних Відомостей" Федір Васильович активно друкувався в "Руському паломнику", "Петербурзькій газеті" та в інших періодичних виданнях. Деякий час він був редактором журналу "Благовість". Результатом останнього його наукового дослідження стала книга "Минулі долі Петербурзького краю. Церковно-історичний нарис" [224].

ФЕДІР ВАСИЛЬОВИЧ ЛІБЕРОВСЬКИЙ *Культурно-освітній діяч*

Окрім представників духовного кліру, потужний потенціал просвітницько-громадського руху реалізували відомі світські особи краю. Зокрема, важливий внесок в організацію та здійснення культурно-освітньої діяльності православних братств зробили освітні діячі, серед яких Федір Васильович Ліберовський, викладач Волинського Свято-Миколаївського братства, один із засновників Почаєво-Успенського православного братства. Згідно з рекомендацією Ради Київської духовної академії і ухвалою правління Волинської духовної семінарії, у 1871 році Федір Васильович був призначений викладачем логіки, теорії словесності та історії російської літератури у Волинській духовній семінарії. На цій посаді він пропрацював майже 14 років до переведення його до Кам'янця-Подільського. Відповідно до резолюції архієпископа Агатангела у 1873 році Ф. Ліберовський був призначений членом ревізійного комітету з перевірки фінансових звітів Волинської семінарії та Кременецького духовного училища. У 1873 році на

загальних зборах Ради Волинської духовної семінарії він був обраний членом Педагогічної ради семінарії, а у 1875 році призначений секретарем Правління Волинської семінарії. За службу був нагороджений орденами: Св. Станіслава 3 ступеня (у 1877 році) та Св. Анни 3 ступеня (у 1883 р.).

З ініціативи Ф. Ліберського та за підтримки Почаєво-Успенського православного братства при семінарії було засновано у 1882 році "Попечительство про вихованців семінарії", яке мало на меті надати фінансову та матеріальну допомогу бідним вихованцям. Статут цього "Попечительства" був укладений самим Федором Васильовичем та затверджений міністром внутрішніх справ.

Також з ініціативи Ліберовського було засновано "Позико-зберігальну касу для службовців Волинської семінарії" з метою, по-перше, збереження грошових заощаджень, а по-друге – надання безвідсоткової позики членами каси.

Окрім того, Федір Васильович разом з ще одним членом Почаєво-Успенського братства та викладачем семінарії Д. Полянським зініціювали видання "Пам'ятної книги" для волинського духовенства, яка повинна була видаватися щороку у вигляді "Адрес-Календаря" Волинської єпархії.

Як викладач, Федір Васильович користувався повагою та любов'ю з боку своїх вихованців. Колеги також глибоко поважали його за правдивість, бездоганну чесність та прямоту характеру. Найкращою об'єктивною характеристикою викладацької діяльності Ліберовського може слугувати наступний відгук про нього ректора Волинської духовної семінарії (голови Кременецького Божоявленського Свято-Миколаївського братства) для представлення викладача до нагороди орденом Св. Станіслава 3 ступеня: "Федір Ліберовський, який викладає теорію словесності, історію російської літератури й логіку, з особливою любов'ю займається цими предметами і всіляко прагне спонукати до їх вивчення своїх учнів". Ректор також зазначав, що Федір Васильович, не обмежуючись проведенням класних занять з учнями і переглядом їх письмових вправ, організовував (з дозволу керівництва) літературні позакласні читання і таким чином заохочував в учнів бажання до читання.

Педагогічна та громадсько-політична діяльність Ф. Ліберовського на Волині тривала чотирнадцять років. В кінці 1885 року він переїхав до Кам'янця-Подільського, і за пропозицією обер-прокурора Синоду К. П. Победоносцева був призначений на посаду секретаря Подільської духовної консисторії, керував офіційним відділом "Подільських Єпархіальних Відомостей" [224].

АФАНАСІЙ АНДРІЙОВИЧ ТЕРЛЕЦЬКИЙ *Педагог-просвітник*

Постать Афанасія Андрійовича Терлецького серед активних членів братського руху була досить відомою і значимою. А. Терлецький – наглядач Кременецького чоловічого духовного училища, педагог, член Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського православного братства. Афанасій Андрійович – син священника Городищенського (Заславський повіт) жіночого монастиря. Після завершення у 1877 році курсу навчання у Волинській духовній семінарії, у тому ж році був призначений на посаду наглядача за учнями Кременецького духовного училища. Посаду наглядача поєднував з викладацькою роботою – з відкриттям у Кременці Волинського єпархіального жіночого училища (1881 р.) викладав "краснопис". Окрім цього, в листопаді 1893 року йому було надано дозвіл на викладання російської та слов'янської мови у 1-му класі чоловічого училища. Також активно допомагає у роботі "Опікунства за нужденними вихованцями". За свою активну просвітницьку роботу Афанасій Андрійович був нагороджений орденом Станіслава 3-го ступеня.

Оскільки учні духовного училища повинні були чітко дотримуватися морально-етичних християнських правил, то, за сприянням А. Терлецького було укладено "Інструкцію для духовних училищ Волинської єпархії", яка складалася з окремих розділів. Зокрема, у першому – було представлено "Обов'язки учнів релігійно-моральні". Ним були визначені у другому розділі "Обов'язки учнів у класі". Для того, щоб привчити учнів до "нормального, діяльного способу життя", їх зобов'язували до чіткого виконання режиму та шкільного розпорядку, і з цією метою були укладені у третьому розділі "Обов'язки учнів відносно добового режиму" (що

включали в себе шкільний розпорядок і відпочинок). В учнів духовного училища виховувалися позитивні риси характеру: шанобливість, покірливість, ввічливість, відвертість, правдивість, чесність. А от скритість, лицемірство, неправдивість, дволикість, як у словах, так і у вчинках учнів суворо переслідувалися – тому в четвертому розділі були визначені "Обов'язки учнів, що визначали їхнє ставлення один до одного і до оточуючих". У п'ятому розділі були укладені правила щодо зовнішнього вигляду учнів. Дотримання дисципліни та режиму А. Терлецький вважав однією з умов ефективної організації навчально-виховного процесу [224].

**ДМИТРО МИКОЛАЙОВИЧ БЛУДОВ,
АНТОНІНА ДМИТРІВНА БЛУДОВА**
Волинські меценати, просвітники

З історією Волинської губернії пов'язана також діяльність відомого державного діяча на ниві народної освіти, юстиції і дипломатії Дмитра Миколайовича Блудова.

Особливу турботу Д. М. Блудов проявляв у справі народної освіти. До останніх днів свого життя його не покидала думка про поліпшення стану освіти в південно-західному краї. Придивившись до ненормального становища виховної справи у західних окраїнах, де панувало на той час польське спрямування, граф Блудов особливо пройнявся думкою про заснування таких виховних закладів, де майбутні жінки церковнослужителів отримували б російське виховання.

В день своєї смерті він звернувся до своєї дочки із словами: "Сподіваюсь, що влаштуються такі училища; це останній план, остання думка і бажання. Дай Боже, щоб вони здійснилися і ти цьому допомогла" [12]. Воля і бажання батька стали для дочки святою справою.

У 1865 році в місті Острозі Волинської губернії графинею Антоніною Дмитрівною Блудовою було засноване православне Кирило-Мефодіївське братство. В Духів день 1867 року архієпископ Волинський і Житомирський Агафангел освятив будівлю під училище. А першого вересня того ж року в ньому були відкриті

навчальні класи. На кошти щедрих благодійників Братство поступово спорудило лікарню, притулок для інвалідів і школу грамотності. Мета Братства була релігійно-просвітницька, насаджування в ополячуваному краї християнського благочестя, розвиток в молодому руському поколінні переконання, що їхній рідний край завжди був руський, що Святим Христовим вченням він осяяний зі Сходу і Святе Письмо він отримав разом з іншими слов'янськими народами від Святого Кирила і Мефодія, просвітителів слов'ян. А провідником цієї лінії було засноване графинею А. Д. Блудовою "Жіноче вище графа Д. М. Блудова училище" [131].

У згаданій Братській гімназії вчилася багато волинських дівчат, доньок священиків і селянських, там же вчилися у свій час дружина і донька відомого на Волині священика із Мирогощі Дубенського повіту Федора Шумовського.

Народилася Антоніна Дмитрівна в Стокгольмі, а померла в Санкт-Петербурзі, похована на Новодівичому кладовищі в Москві. Нею закладені міцні основи справи виховання в м. Острозі Волинської губернії, де вона реалізувала культурно-просвітницькі та добродійні напрями своєї діяльності. Донька громадського діяча Д. М. Блудова, яка з юності виросла в середовищі письменників Карамзінського періоду", Антоніна Дмитрівна "в широкому середовищі царського двору створила собі статус центральної, яка перебуває у спілкуванні з діячами високого літературного рівня"; вона намагалася передати ті прогресивні просвітницькі ідеї, які пропагувала.

Графиня Блудова була не лише ініціаторкою організації просвітницько-громадської та благодійної роботи Кирило-Мефодіївського братства – вона особисто сама приймала безпосередню активну участь в її здійсненні. Про це свідчать спогади свідків досліджуваного періоду та її власні записи у щоденнику: "Слово у графині Антоніни Дмитрівни не розходилося з ділом, і вона дійсно передала створеним нею закладам все належне їй майно, не зупинившись навіть перед продажем своїх власних коштовностей. Справа зростала з кожним роком, і як результат – можливість для багатьох православних родин надати своїм дочкам хорошу освіту, не відходячи від православ'я і зміцнюючись у свідомому християнському напрямі".

Граф Блудов і його донька Антоніна щиро і тривалий час опікувалися Почаївським монастирем, своєю діяльністю сприяли

становленню і поширенню освіти на Волині. У 1868 році Антоніна Блудова написала працю "Спомини про Почаївську лавру", яка вийшла в Острозі у 1881 році. Крім цієї праці вона написала ще цілий ряд книг: "Известие об Острожском Свято-Кириллово-Мефодиевском братстве" (1866), "Сказание о преподобном Фёдоре, князе Острожском" (1871), "Для немногих. Пять месяцев на Волини. Острожская летопись 1867 г.", "Путешествие в Острог" (1868), а також публікації у журналах "Странник" і "Заря".

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПЕТРОВ (1840-1921)

Учений, професор словесності

Вагомий внесок в культурно-освітній розвиток Волині здійснив видатний український вчений, професор словесності, один із перших академіків Академії наук України (1919) Микола Іванович Петров.

Народився в родині дяка в с. Вознесенському Костромської губернії. Освіту отримав в духовному училищі, Костромській духовній семінарії, Київській духовній академії (1861-1865). По закінченні Академії викладав словесність у Волинській духовній семінарії. В 1868 р., одержавши ступінь магістра богослов'я, повернувся до Київської академії вже в якості викладача, продовжив наукову працю; з 1870 р. – доцент Київської духовної академії. У вересні 1871 р. обраний екстраординарним професором Академії, а в листопаді 1875 р. захистив дисертацію на звання доктора богослов'я. У вересні 1876 р. затверджений ординарним професором Київської духовної академії.

Він – автор кількох сотень наукових праць, переважна частина яких присвячені дослідженню історії української культури, літератури, фольклору, книгодрукуванню. Росіянин за походженням, видатним українським вченим-славістом М. І. Петров став в Україні, працюючи у різних наукових закладах. Відомо, що п'ять років (1865-1870) М. І. Петров плідно працював над вивченням рукописів, стародруків південно-західної Волині, працюючи викладачем словесності Волинської духовної семінарії [248]. Тут

двадцятип'ятирічний випускник академії, крім викладацької праці захоплювався дослідженням давніх рукописів та стародруків – книг, виданих у XVI-XVIII століттях, які зберігалися у фондах бібліотеки Волинської духовної семінарії, а також монастирських бібліотеках, насамперед у фондах Почаївської лаври. Привертала увагу молодого дослідника і "Грамматика или письменница языка словенского тшателин вкратце издана в Крем'янці року 1638", рідкісний примірник, який тоді знаходився у фондах семінарської бібліотеки в Кременці.

Після виходу періодичного друкованого видання "Волинські Єпархіальні Відомості" з'явилися можливості для висвітлення просвітницького, культурно-освітнього, релігійно-церковного життя Волині. Своєрідним координатором роботи комітету протягом перших років виходу "Волинських Єпархіальних Відомостей" був редактор часопису М. Петров (1840-1921 рр.), який практично з початку заснування Кременецького Богоявленського Свято-Миколаївського братства був його дійсним членом, а також почесним членом Єпархіального Почаєво-Богородичного православного братства.

У Кременці М. Петров ґрунтовно вивчив і опрацював архів Братського Богоявленського монастиря, Острозького колегіуму, описав архів Почаївської лаври. Археографічна діяльність настільки захопила М. Петрова, що він разом з учнями семінарії здійснює неодноразові археографічні експедиції Волинню. Проводячи краснзавчу роботу, дослідник одночасно збирав відомості про історію церков і монастирів, конфесії і міжконфесійні протистояння, вивчав побут, звичаї, мову місцевого населення, досліджував історію становлення та розвитку культурно-освітніх традицій православ'я на Волині.

Виявлений М. Петровим історичний, етнографічний, мовознавчий матеріал згодом склав основу багатьох його праць. У 1867 році М. Петров був призначений редактором "Волинських Єпархіальних Відомостей". Уже в перших номерах цього видання він помістив підготовлену протягом 1865-1867 років працю "Короткі відомості про православні монастирі Волинської єпархії, нині неіснуючі". Дослідник висвітлював ці та інші сторінки минулого краю, дотримуючись демократичних поглядів, з повагою ставлячись до українського народу і його надбань. Витоки таких поглядів

сягають періоду навчання М. Петрова у Київській духовній академії. Тут він зазнав сприятливого впливу багатьох студентів-українців і передусім І. Левицького – майбутнього українського письменника Івана Нечуя. За свої погляди, ще працюючи у Кременці, М. Петров потрапив під нагляд поліції і вважався "українофілом".

Завдяки клопіткій праці М. Петрова мали змогу вийти у друк дослідницько-краєзнавчі матеріали, які були підготовлені місцевими священиками у сфері історико-статистичних описів парафій епархії. Ці матеріали успішно використовувалися під час вивчення курсу історії церкви рідного краю у Волинській духовній семінарії.

На основі глибокого вивчення минулого українського народу М. І. Петров написав декілька історико-етнографічних праць, які не втратили актуальності й донині і особливо широко використовувались при написанні багатотомної історії міст і сіл України ("Холмская Русь. Исторические судьбы русского Забужья" (у співавторстві з І. Малишевським), "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края", "Подолія. Историческое описание" (у співавторстві з М. Городецьким) та ряд інших.

Крім теологічних досліджень, які часто друкувалися у записках "Труды Киевской духовной академии", він пройнявся глибокою повагою до духовної спадщини українського народу, його культури, літератури і, що важливо, став на захист української мови, друкованого слова від переслідувань і заборони царськими сатрапами, насамперед проти валуєвщини, проти горезвісного емського указу 1876 року.

Особливе місце серед його творчого доробку займає книга "Волинь", автором якої, як стверджують деякі історики-краєзнавці, помилково називають П. М. Батюшкова. Відома книга "Волинь" висвітлює складну, часом трагічну історію краю від найдавніших часів до середини XIX століття. У ній подано 640 посилань на джерела, різноманітні збірники матеріалів, праці багатьох дослідників. У книзі розміщено майже 70 ілюстрацій, виконаних граверами на високому художньому рівні. Праця вийшла до 900-річчя хрещення Русі. У цій книзі знаходиться багатющий матеріал з історії міст і містечок Волині. Там подано характеристику волинських рукописів, стародруків, аналізується діяльність монастирів як осередків духовної культури українського народу упродовж віків.

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ТЕОДОРОВИЧ
(1856-1917)

*Видатний історик-краєзнавець Волині,
педагог, церковний діяч*

З дослідженням історії Волині, її культури і освіти тісно пов'язана діяльність видатного історика-краєзнавця кінця ХІХ століття, педагога, церковного діяча Миколи Івановича Теодоровича.

Народився М. І. Теодорович у 1856 році в сім'ї священника губернського міста Гродно. У 1879 році він закінчив Литовську духовну семінарію. Здобувши вищу церковну освіту в Санкт-Петербурзькій духовній академії, він був призначений 4 серпня 1883 року у Волинську духовну семінарію викладачем Святого Письма у званні кандидата з правом на магістра.

Відомий історик, педагог М. І. Теодорович належить до волинських краєзнавців другої половини ХІХ століття, що гуртувались в Кременці навколо Волинської духовної семінарії, Волинського історико-статистичного комітету, газети "Волынские епархиальные ведомости".

Зібраний ним фактологічний і джерелознавчий матеріал не втратив і сьогодні своєї цінності, а перша російськомовна фундаментальна енциклопедична п'ятитомна праця Миколи Теодоровича "Вольтынь. Историко-статистическое описание церквей и приходоу Вольтынской епархии. Почаев. 1888-1903" немає аналогів і сьогодні, а сама виступає потужним історико-краєзнавчим і освітнім джерелом.

Науковий доробок М. І. Теодоровича багатогранний і насичений публікаціями, розпорошеними по різних виданнях. Їх опрацювання і залучення до арсеналу сучасних краєзнавців значною мірою збагатить фактажем та озброїть цікавою методикою пошуково-дослідницької праці. Йому належать наступні праці:

1. Историко-статистические описания церквей и приходоу Вольтынской епархии: Т. 1, Житомирский, Новоград-Вольтынский, Овручский уезды, Почаев, 1888, 436 с.; т. 2, Ровенский, Острожский, Дубенский уезды, Почаев, 1890, 697 с.; т. 3, Кременецкий и Заславский уезды, Почаев, 1894, 696 с.; т. 4, Старокоустантиновский уезд (цей і 5-й томи мають дещо доповнену і більш відповідну змісту книги назву – "Вольтынь в описаниях городов,

местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях"), Почаев, 1899, 934 с.; т. 5, Ковельский уезд, Почаев, 1903, 560 с.

Складання "Історико-статистичних описів єпархій" було викликане розпорядженням Священного Синоду від 19 травня – 6 жовтня 1850 р. В різний час з'явилися описи Харківської, Чернігівської, Мінської та інших єпархій. Правління Волинської Семінарії на своїх зборах 27 листопада 1850 р. вирішило через складність і багатогранність завдання доручити складання церковно-історичного і статистичного опису Волинської єпархії 4 викладачам: професору церковної історії Уводському, учителю церковної історії К. Жуковичу, професору А. Добротворському і учителю А. Пурієвичу. Незабаром вони залишили Семінарію, робота зупинилась. Праця над складанням описів на Волині в той час була справою нелегкою: джерел і посібників було обмаль, низька виконавська дисципліна на місцях поєднувалась із постійною плінністю кадрів.

Кращі умови з'явилися із утворенням у вересні 1867 р. "Волинских Епархиальных Ведомостей" – офіційного органу єпархії, на сторінках якого опубліковано ряд краснавчих досліджень викладачів Семінарії – А. Хойнацького, М. Петрова, сільських священників – П. Гапановича, Д. Левицького, М. Шумовського, І. Жолтовського, особливо ж А. Сендульського і С. Барановського, а також Л. Рафальського, В. Пероговського, В. Ржевського та ін. З 56 історичних нарисів і описів різних сіл, містечок і міст Волинської губернії 39 належали перу А. Сендульського. Всього ж в єпархії в цей час було 1850 поселень.

В кінці 1883 р. викладачами Волинської Семінарії Ф. Ліберовським і Д. Полянським була зроблена невдала спроба видати "Памятную книжку для Волинского духовенства" у вигляді "Адрес-Календаря Волинской епархии". Ця їх думка в дещо розширеному і доповненому вигляді була досягнута пізніше чиновниками Волинської духовної Консисторії, які склали і видали в 1892 р. "Статистические сведения о приходах Волинской епархии" (593 с.) як додаток до книги "Девятисотлетие Православия на Волини, 992-1892 гг."

В квітні 1886 р. керівництво Семінарії запропонувало зайнятися складанням "Памятной книжки" Миколі Теодоровичу, йому передали коротенькі статистичні відомості від благочинних, що

іноді складали 2-3 рядки, проте відкрили повний доступ до клірових відомостей та архіву Консисторії. Знайомлячись із історією Волині, дослідник прийшов до думки скласти повне "Историко-статистическое описание Вольнской епархии". До коротких клірових даних він почав додавати короткі історичні тексти, складені на основі "Архива юго-западной России", "Описей актовых книг Киевского Центрального Архива", інших архівних даних, історичних творів і досліджень. Дослідник прагнув до цієї справи залучити місцевих священників. Однак не дивлячись на неодноразові звернення (на 1898 рік їх було опубліковано у "ВВВ" 15 разів), відгукнулось лише 135. Починаючи з 2-го тому значно розширилась джерельна база, додалися російські і польські джерела. Описи сіл із 2-3 рядочків в 1-му томі вирости до декількох сторінок в 2-му, особливо 3, 4 і 5-му томах.

Значно полегшилась справа після 1892 р., коли з нагоди 900-річчя Волинської епархії за розпорядженням єпархіального керівництва зобов'язувалось настоятелів церков складати "церковні літописи" згідно опублікованої досконало розробленої програми.

В 1896 р. літописи майже по всіх приходах були подані в Консисторію і, не дивлячись на інколи вкрай коротку інформацію, сприяли роботі. Останній 5-й том вийшов у 1903 році, коли дослідник уже 4 роки працював далеко від Кременця. Продовжувати роботу можливості не було.

"Историко-статистическое описание..." охоплює описи 1477 приходів і церков 10 волинських повітів. Присвячене воно "ревнителям православия русской народности на Волини" і здійснене на користь "Попечительства о воспитанниках Вольнской духовной Семинарии". В епіграф до праці винесено слова із Іпатієвського літопису: "Молю вы, братие, аще что писахъ, или недописахъ или переписахъ, исправляйте Бога для, а не кляните". Перший том відкривається рядом узагальнюючих нарисів: "Краткий очерк истории Волини" (с.5-28), "Епископы Вольнской епархии" (с.28-39), "Границы Вольнской епархии. Ее пространство, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округи и ее управление". Кожний повіт включає розширені нариси про повітове місто і старовинні містечка та описи церков і сіл по благочинних

округах. Окрім того в текстах або примітках поміщено довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів на латинській, польській мовах, або в перекладі. Серед них в 2-му томі: з історії друкарства на Волині, роди Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острожських, в 3-му Кременецький лицей і семінарія, родина Сангушків, в 5-му – Люстрація м. Ковеля 1663 р., про князів Велицьких, Ружицьких, Інвертар Всегощенської церкви, весільні і хрестинні пісні жителів с. Щедрогоща та інші.

2. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. В память девятисотлетнего юбилея Волынской епархии. С 9-ю гравюрами, отпечатанными в СПб" (додано статтю "Празднование 900-летнего юбилея Волынской епархии"). Почаев, 1893. – 518 с.

Окрім політичної історії міста в книзі поміщено короткі біографії всіх історично-відомих Волинських єпископів – православних і уніатських, зроблено описи всіх православних храмів і монастирів, латинських костелів, подано перелік Холмських і Луцьких православних, уніатських та римо-католицьких єпископів, історія Свято-Володимирського Братства та його давньохранилища із переліком реліквій, що в ньому зберігались (с.191-215), училища (с.215-220), давнього городища (с.220-221), замку і його ревізій 1545, 1552, 1765 і 1789 років (с.221-229), ворожих нападів на місто (с.229-230), сеймиків у Володимирі-Волинському (с.230-231) тощо.

Книгу було високо оцінено і рекомендовано для фундаментальних, учнівських та церковних бібліотек, а в Звіті Обер-Прокурора Святійшого Синоду по відомству Православного віросповідування за 1892-1893 рр. (вид. СПб., 1895), на стор. 553-554 відмічено: "из числа многих литературных трудов... следует отметить сочинение Н. Теодоровича...", оно, "как памятная книжка 900-летней жизни г. Владимира-Волынского и местной иерархии, по полноте сведений и объективности изложения, является вполне добросовестным трудом и заслуживает внимания".

У фондах Волинського краєзнавчого музею зберігається примірник книги із автографом автора "Шиприкевичу Стефану на память от б. наставника Ник. Теодоровича, 1 апр. 1899 г."

3. Город Кременец Волынской губернии. Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 70 с.

4. Город Заславль Волынской губернии. Исторический очерк. – Почаев, 1894. – 50 с

5. Город Старокостантинов Волынской губернии. Исторический очерк. – Почаев, 1899. – 89 с.

6. Волынская духовная Семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учения, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по 1900 г. С приложением портрета Митрополита Антония Рафальского и его писем священнику с. Нуйно Стефану Скульскому. – Почаев, 1901. – 1022 с.

- Три подлинных завещания дворян Федора и Евы Домашевских Почаевскому монастырю от 1649, 1659 и 1665 гг.;

- К истории Колодеженского монастыря, некогда существовавшего в Новоград-Волынском уезде Волынской губернии (его инвентарь и два документа);

- Грамота Сигизмунда I, короля польского, данная 20 мая 1527 года Кременецкому старосте Якову Мояттовичу, по просьбе владельца м. Почаева, Василия Богдановича Гойского;

- Дарственная запись дворянина Иерофея Васильевича Гойского жене своей Анне Тихоновне на три тьсячи коп грошей Литовских и на имения Почаев, Комнатку, Савчицы и др. от 22 ноября 1578 г. и подобная же запись сестры его Анастасии Васильевны Лосятинской от 10 октября 1585 г.;

- Декрет короля Стефана Батория по тяжбе владелицы Почаева и части Бережцов Анны Тихоновны Гойской с Иваном Некрашевичем-Бережецким и его братьями, владельцами другой части Бережцов, от 20 ноября 1585 г., а также разграничение Почаевского имения от Бережецкого 17 ноября 1592 г. и от Лосятинского имения 22 сентября 1594 г.;

- Дарственная запись Романа Гавриловича Гойского, старосты Владимирского, дворянам Федору и Еве Домашевским суммы 2500 золотых, обеспеченной на его имении – с. Устечке и нескольких подданных в с. Рыдомль Кременецкого уезда, от 1 июля 1632 г., и подтверждение этой записи его родною

сестрою Ириною Гавриловною, княгинею Соломерецкою, от 10 июня 1636 г.;

- Дарственная запись дворянина Федора Грицковича Домашевского, данная своей жене Еве на сумму в 12000 злотых польских, обеспеченную на сс. Колмов и Зборошов, от 28 марта 1638 года;

- Заставная запись каштеляна Волынского, князя Николая Чарторыйского, данная дворянам Адаму и жене его Констанции Клунским на имение сс. Рыдомль и Хотовицу в обеспечение долга 60 тысяч злотых польских, от 13 января 1645 года;

- Заставная запись князя Михаила-Юрия Чарторыйского, старосты кременецкого, данная дворянам Федору и Еве Домашевским на село Островец, в обеспечение долга в 7000 злотых польских, от 21 апреля 1648 г. и иск к нему Домашевских от 14 ноября 1651 г.

9. Апелляция к папе Льву XIII русского униатского священника м. Скалат (Львовской митрополии в Галиции) Иоанна Наумовича против великого отлучения его от церкви по обвинению в схизме 1883 г. – СПб, Синодальная Типография, 1883. (М. Теодорович виконав переклад з латинської мови на російську).

10. Архив князей Сангушек // ВЕВ. – 1891. – № 23. – С. 665-672.

11. Славянский праздник в Волынской духовной семинарии (6 апр. 1885 г.) // ВЕВ. – № 12.

12. 21 и 24 апреля 1885 г. в Волынской дух. Семинарии (о проводах б. Ректора Протоиерея А. Л. Хотовицкого. – Житомир: Типография Коровицкого, 1885. – 16 с.

13. Некрологи: Памяти преподавателя Волынской дух. Семинарии Андрея Федоровича Артемоновича // ВЕВ. – 1887. – № 16; Памяти помощника инспектора Волынской дух. семинарии Николая Юрьевича Ненадкевича // ВЕВ. – 1889. – № 20; Памяти быв. Ректора Волынской дух. Семинарии Протоиерея А. А. Хотовицкого // ВЕВ. – 1893. – № 4; Венок на могилу быв. преподавателя Волынской дух. Семинарии Федора Васильевича Либеровского // ВЕВ. – 1893. – апрель; Памяти быв. профессора Кременецкого Лицея Николая Осиповича Хлебовского // ВЕВ. – 1893; Памяти начальницы Волын. епарх. женского училища Софии Ивановны Поздняковой // ВЕВ. – 1892; Преосвященный Мефодий, епископ Острожский // ВЕВ. – 1898.

14. Преосвященный Антоний, быв. Епископ Острожский, а ныне Вологодский и Томский. Его прощание и отъезд из Волынской епархии в Вологодскую (1890-1894 г.) // ВЕВ. – 1894. – № 20.

15. Празднования Священного коронования Их Императорских Величеств в г. Кременце (14-16 мая 1896 г.) // ВЕВ. – 1896. – №17.

16. Стольный юбилей Волынской духовной Семинарии (28-29 сентября 1896 г.). Описание его, приветствия, адреса и телеграммы, 98 с. // ВЕВ. – №32-35.

17. Учение Тридентского Собора о первородном грехе и оправданий в связи с православным и протестантским учением о том же предмете. Историко-критический очерк в области сравнительного Богословия. – Почаев, 1886, в ВЕВ. – 1886. – № 1-15.

18. Исторический очерк дела о капитальной перестройке зданий Волынской духовной Семинарии – в связи с устройством при ней общежития для своекоштных воспитанников // ВЕВ. – 1884. – № 36; 1885. – № 1-3.

19. Толкование на соборное послание Св. Апостола Иакова. – Вильно, 1897. – 145 с. // Литовские епарх. ведом., 1897-98.

20. Учение Господа нашего Иисуса Христа о брачном разводе // Литов. епарх. ведом. – 1885 (февраль).

21. Учение Св. Апостола Павла об оправдании // Благовест. – 1887.

22. О том, что такое свобода христианская // Русский Паломник. – 1885.

23. Христианская любовь к самому себе и отличие ее от эгоизма // "Русский Паломник". – 1885.

24. Человек отовсюду окружен тайнами и загадками и есть сам для себя первая загадка // ВЕВ. – 1885. – № 17.

Микола Іванович Теодорович завдяки багаторічній праці над "Історико-статистическим описаниєм" значно виріс як краєзнавець-історик, сумлінний дослідник. Він завжди критично ставився до своєї праці: "Меня упрекают в недостатке критического элемента; но при внимательном чтении книги, такой элемент имеется там, где он нужен". Виважений підхід до документів і окремих фактів, їх порівняльний аналіз, доповнений своїми думками і спостереженнями, забезпечив щасливу долю його наукового доробку – він досяг поставленої мети: "Ближайшая

задача мого труда – ознакомить моих прямих читателів – сільських священників и псаломщиків с историческим прошлым того угла, где они живут. Если это мною достигнуто, то я с своей стороны больше ничего не желаю...".

Культурно-освітня, дослідницько-краєзнавча, громадсько-релігійна діяльність Миколи Івановича Теодоровича, як активного учасника братського руху, зробила значний вплив на розвиток освіти і культури Волинського краю.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
(ЛАРИСА ПЕТРІВНА КОСАЧ-КВІТКА)
(1871-1915)

Поетеса, громадська діячка

З Волинню – давньою слов'янською землею, тісно пов'язана життя і творча біографія великої поетеси Лесі Українки. Тут вона народилася, тут минали її дитячі та юнацькі роки. Змалку Леся дуже любила маминого вірша "Волинські спогади", де було сказано, що "Волинь незабутня, славетна країна", що вона "красує у пишній красі", що вона "з давен має українську вдачу", що "рідну мову в краях волинських всюди чути і те слово живуче – віки невмируще – скрізь на Волині панує" [87, с.143].

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) народилася 25 лютого 1871 р. у Новограді-Волинському. Мати її – письменниця Олена Пчілка – і батько – юрист – багато уваги приділяли гуманітарній освіті дітей, розвивали інтерес до літератури, вивчення мов, перекладацької роботи.

Серед близького оточення майбутньої поетеси були відомі культурні діячі: М. Драгоманов (її дядько по матері), М. Старицький, М. Лисенко. Все це сприяло ранньому входженню Лесі в літературу: в дев'ять років вона вже писала вірші, у тринадцять почала друкуватись. У 1884 р. у Львові в журналі "Зоря" було опубліковано два вірші ("Конвалія" і "Сафо"), під якими вперше з'явилося ім'я – Леся Українка.

Дитячі роки поетеси минали на Волині. Взимку Косачі жили в Луцьку, а літом – у с. Колодяжне. Серед факторів, які впливали

на формування таланту Лесі Українки, була музика. "Мені часом здається, – писала вона, – що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет, та тільки біда, що натура утяла мені кепський жарт". Цей "жарт" – початок туберкульозу, з яким вона боролась усе життя.

Саме на Волині розквітнув її незвичайний талант письменниці, співачки "досвітніх вогнів". Колодяжницький період – особливий у творчому становленні письменниці. Тут вона написала чимало поезій, які увійшли до золотого фонду не лише української, а й світової літератури. Вперше за підписом "Леся Українка" поезії "Конвалія", "Сафо" публікуються у львівському журналі "Зоря" (1884 р.) Того ж року разом з братом Михайлом Леся перекладає "Вечорниці" М. В. Гоголя. Тут народились полум'яні рядки поезії "Досвітні вогні". У Колодяжному, де часто збиралися найкращі представники української інтелігенції – М. П. Драгоманов, І. Я. Франко та інші, Леся Українка повністю поринула в "народну стихію", цікавилася народним побутом, звичаями, багатим пісенно-музичним фольклором. Пісенні записи, зроблені Лесею Українкою, увійшли до фольклорно-етнографічної праці "Купала на Волині" (1894 р.), до збірників "Дитячі ігри, пісні й казки з Ковельщини, Лущини і Зв'ягільщини на Волині" (1903 р.), "Народні мелодії. З голосу Лесі Українки" [167, с.30].

Особливе місце у творчій біографії Лесі Українки займає фольклор. Починаючи з дитячих вражень (поема в народному дусі "Русалка") і кінчаючи останньою казкою "Про велета", він органічно входить у поетичний світ письменниці. Вона записує з уст селян обряди, пісні, думи, балади, казки. Вже на початку 90-х рр. Леся Українка друкує в "Житі і слові" підбірку "Купала на Волині". Широтою інтересів відзначається рукописний зошит пісень із с. Колодяжне, куди ввійшли веснянки, колядки, весільні, родинно-побутові, жнивниські та ліричні пісні.

Вершина Лесиної творчості – це безсмертна "Лісова пісня", у якій вона згадує свої рідні волинські ліси, своє дитинство, чарівні образи української народної поезії і на матеріалі багатого українського фольклору створила один з найпоетичніших, найкращих творів не тільки української, а й світової літератури.

З великою мистецькою силою показала вона в "Лісовій пісні" конфлікт між високим ідеалом і прозаїчною дріб'язковою буденщиною, показала одвічну боротьбу людського духу за волю, стверджувала велику силу мистецтва, в якому народ втілює свою безсмертну душу, відтворила нездоланне прагнення людини до краси, відбила красу природи і людської душі, висловила свою віру в перемогу добра над злом, світла над темрявою, волі над гнітом, правди над кривдою.

Ще з раннього дитинства завдяки своїй матері Олені Пчілці Леся мала можливість читати, декламувати й поширювати серед волинських селян твори Шевченка.

Олена Пчілка в листі до О. Огоновського писала: "В дітей мені хотілося перелити свою душу і думки, – із певністю можу сказати, що мені це вдалося... Власне я "наважила" й завше окружала дітей такими обставинами, що українська мова була їм найближчою, щоб вони змалку пізнавали її як найбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому" [147, с.15].

Однією з улюблених книг Лесі Українки була Біблія. За дорученням свого дядька – видатного вченого і громадського діяча М. П. Драгоманова, а також із власної ініціативи Леся Українка переклала окремі уривки з Біблії, переклала популярні в той час праці французького вченого Моріса Верна "Біблія, або Старий Завіт", "Євангеліє" та "Історія і релігія жидів" [147, с.20].

Перший твір Лесі Українки на біблійний сюжет – це поема "Самсон", написана 1888 року, коли Лесі Українці минуло 17 років. Звертаючись до стародавньої історії єврейського народу, Леся Українка мала на увазі долю свого власного народу. В образах вавилонського полону єврейського народу Леся Українка змальовує тяжкі страждання українського народу в російському полоні, в умовах національного, соціального і політичного поневолення. В "тюрмі народів" заборонено було розвивати національну культуру, національну школу, театр, заборонено було друкувати своєю мовою книжки, газети, журнали.

Особливо Леся Українка цікавилась проблемами освіти рідного краю. У своєму оповіданні "Школа" вона зворушливо оповідає про важке життя і працю сільської учительки, змальовує убогість, занедбаність школи, голодних і обідраних сільських дітей. Її

обурювала вкрай низька якість шкільних підручників, дивував факт заборони прогресивних видань – "Родного слова" К. Д. Ушинського, читанки Й. І. Паульсона [167, с.43]. Леся Українка турбувалася про народну освіту, цінувала нелегку, але благородну працю вчителя. В нарисі "Школа" вона виступила проти злочинної політики царизму, спрямованої на обмеження бюджетних асигнувань для народних шкіл, на пониження становища учителя [5, с.75].

Леся стала не тільки поетом України, а й великим співцем всенародних змагань до волі, до правди моральної і соціальної. Вона знаходила теми для своєї поезії у вселюдському стражданні, стала борцем за гідність людини, за її духовну незалежність, за ідею волі.

ОЛЕКСАНДР ШУМСЬКИЙ (1890-1946)

Нарком освіти, прихильник національної системи освіти

Олександр Якович Шумський народився 2 грудня 1890 р. в селі Рудня Борова Житомирського повіту Волинської губернії (тепер Нова Борова Житомирської області) в бідній селянській сім'ї. Систематичної освіти здобути не вдалося, навчання доводилося чергувати з роботою або поєднувати з нею.

Так, після закінчення двокласної сільської школи (1906) він працював на лісопильних заводах Готесмана і Брехмана, з 1908 р. – помічником землеміра в комісії з меліорації.

Виїхавши 1911 р. до Москви, відвідував вечірнє науково-популярне відділення народного університету ім. Шанявського. Відчувши брак знань, покинув університет, але продовжував навчатися самотужки, що дало йому змогу екстерном скласти іспит на атестат зрілості (1915) і стати студентом Московського ветеринарного інституту. Проте вчитися в інституті не довелося, бо відразу був призваний до армії.

Долучившись до робітничого руху ще в юнацькому віці та пов'язавши свою долю з партіями соціалістичного спрямування (соціал-демократами і соціалістами-революціонерами), О. Я. Шумський проводив антиурядову пропаганду в Москві, а згодом і в части-

нах Південно-Західного фронту. Саме за це його було заарештовано (1916) й відправлено до діючої армії на Південно-Західний фронт.

Після Лютневої революції О. Я. Шумський обирався делегатом кількох з'їздів солдатських комітетів, був членом Київської губернської управи партії українських соціалістів-революціонерів (УПСР), як її представник входив до складу Центральної Ради, до складу комісії для розробки земельного закону і став одним із його авторів.

Згодом Олександр Якович – прихильник та один із лідерів лівої течії в УПСР, яка виступала за співробітництво з більшовиками. Він входив до групи членів Центральної Ради, яка підтримала Народний секретаріат і Раду Народних Комісарів у Петрограді та готувала розпуск Української Центральної Ради і передачу влади в Україні Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів. За це його разом з іншими учасниками заколоту 16 січня 1918 р. було заарештовано прямо у приміщенні Центральної Ради, й лише випадковість урятувала тоді від розстрілу.

З 23 лютого 1918 р. ліва течія УПСР починає видавати газету "Боротьба", через яку заявляє про розрив із попереднім курсом УПСР. Від назви своєї газети дістає назву й сама партія – Українська комуністична партія (боротьбистів). Олександр Шумський стає одним із тих лідерів боротьбистів, котрі виступали за зближення з більшовиками. Про це він пізніше згадує в автобіографії: "Не без гордості зазначу, що мені належала роль лідера тієї течії боротьбистів, яка прагнула до об'єднання з КП(б)У, і що мені випала честь очолювати спільний з більшовиками правобережний повстанський ревком проти Директорії (Ржищівське повстання). Невипадковим у своїй біографії вважаю і той факт, що після вигнання з Києва Директорії і угоди з ЦК КП(б)У про обмін представниками редакцій центральних органів преси, як кроку до об'єднання партій, моє прізвище, як представника боротьбистів, значилося в складі редакції газети "Комуніст", органу ЦК КП(б)У".

На липень-серпень 1919 р. припадає перший період роботи О. Я. Шумського в Народному комісаріаті освіти України. У березні 1920 р. Олександр Якович став членом КП(б)У. Його було обрано до Центрального Комітету, Політбюро та Оргбюро партії більшовиків, введено до складу Галицького бюро при ЦК КП(б)У. Згодом він

очолює відділ ЦК КП(б)У з роботи на селі й водночас за дорученням ЦК більшовицької партії приділяє багато уваги залученню до радянської і господарської роботи колишніх боротьбистів. У 1920-1924 рр. працює на керівних радянських і партійних постах.

29 вересня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про направлення О. Я. Шумського на роботу в освітню галузь. Постановою Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету й Ради Народних Комісарів УСРР 1 жовтня 1924 р. він був затверджений народним комісаром освіти. Попередником його на цій посаді був В. П. Затонський, котрим наприкінці 1922 р. партійне керівництво змінило Г. Ф. Гринька, звільненого за розробку й реалізацію оригінальної української концепції та моделі освіти, що суперечила програмі правлячої партії. І за іронією долі саме лінію Г. Ф. Гринька став активно проводити в життя О. Я. Шумський. Лінія на самостійність української освітньої політики збігалася з його особистими поглядами та переконаннями, бо, як він сам зазначав, "прийшов до комунізму з українського національного руху".

Велику допомогу Олександрю Яковичу надавав його заступник Я. П. Ряппо, який працював на цій посаді й у Г. Ф. Гринька та В. П. Затонського і був одним із авторів багатьох основоположних освітніх документів та співорганізатором української системи освіти.

Продовжуючи в освітній галузі процеси, розпочаті Г. Ф. Гриньком, новий нарком водночас приділяв увагу ліквідації недоліків української системи освіти (низький рівень загальноосвітньої підготовки у професійних школах, що призводило до відриву середньої ланки освіти від вищої; недостатня теоретична підготовка у вищих навчальних закладах та ін.). Під його керівництвом Наркомос України в другій половині 20-х років почав більше часу відводити на загальноосвітню підготовку в професійних школах і технікумах, переглянув свою концепцію діяльності останніх як головного ланцюга вищої школи, перетворивши найбільші з них на інститути – їм почала відводитися основна роль у підготовці фахівців з вищою освітою. Була також продовжена робота з удосконалення і модифікації професійної школи. Збільшення строку навчання сприяло значному поліпшенню загальноосвітньої підготовки, що дало змогу зробити професійну школу навчальним закладом, у якому успішно поєднувалася спеціальна освіта з загальною на рівні десятирічки.

Під впливом реалій життя і перевірки на практиці педагогічних положень, вироблених на початку 20-х років, О. Я. Шумський вносив до української системи освіти певні корективи. З часом він відмовився від ідеї Г. Ф. Гринька про ліквідацію школи як форми налагодження навчального, трудового та виховного процесів і заміну її дитячим будинком. Зважаючи на величезні матеріальні затрати, пов'язані з цим, та слабку організацію навчання в дитячих будинках, нарком вважав за потрібне поряд з їх збереженням (у повоєнний період вони відіграли свою позитивну роль у рятуванні дітей) розвивати та розширювати шкільну мережу. Він був свідомий того, що вихованці дитячого будинку перебувають у деякій ізоляції від навколишнього життя, і вважав за необхідне перебудувати метод навчання та виховання в будинках, пристосовуючи його якомога більше до методу шкільного.

Урешті-решт, безсумнівні переваги української системи освіти (ефективність, економічність, прагматизм, націленість на конкретні результати), започатковані Г. Ф. Гриньком і розвинуті О. Я. Шумським, після тривалих дискусій та концептуальних суперечок визнали і в Наркомосі Росії. Нарком освіти РСФРР А. В. Луначарський у жовтні 1927 р. в доповіді на X сесії ЦВК СРСР говорив про її досягнення, про впровадження десятирічки (семирічка плюс трирічна професійна школа), про оптимальне поєднання в українській профшколі спеціальної і загальноосвітньої підготовки. Він зауважував: "Ми самі наблизились останнім часом до українського типу і ось чому. Наша дев'ятирічка не дає людину, підготовлену до життя, а дає людину, підготовлену лише на шляху освіти. Що таке загальноосвічена людина? Це – дилетант і базікало. Якщо крім загальної освіти вона не одержала ще спеціальної освіти, то нікуди не годиться".

За час перебування на посаді наркома О. Я. Шумському неодноразово доводилося виступати організатором і учасником різного роду вчительських зібрань, де він акцентував увагу на актуальних питаннях розвитку освітньої галузі. Яскравим проявом такої роботи став I Всеукраїнський учительський з'їзд, що відбувся у січні 1925 р. і став, за визначенням наркома, "великим оглядом сил розбудженого до активного політичного життя й творчої праці учительства". На особливій ролі учительства в розвитку українсь-

кого суспільства на нових, радянських засадах він наголошував у статті "На третьому фронті" (1924): "Третій фронт" – це освіта, яка відіграє величезну роль у перебудові суспільства.

У цій статті автор говорив про завдання, що стоять перед освітньою галуззю. Першим він називав завдання соціального виховання дітей, другим – "всенародне навчання", тобто організацію для неохоплених навчанням підлітків спеціальних курсів з ліквідації неписьменності та надання певної професійної кваліфікації. Окремо нарком наголошував на роботі з дорослим населенням, яка дасть змогу просвітити його політично.

Олександр Якович порушував також проблему стосунків між школою та дитячим рухом. Саме ця проблема стояла в центрі його доповіді на IV Всесоюзній нараді наркомосів у жовтні 1924 р. та виступу на учительському з'їзді в січні 1925 р. Нарком говорив про відмінності у формах дитячого руху України та РСФФР, наголошував на необхідності зв'язку його зі школою.

Надаючи великого значення національній освіті, О. Я. Шумський вважав, що вона безпосередньо впливає на стабільність політичного життя, без розв'язання її проблем узагалі неможливий нормальний розвиток нації. У статті "Політична ситуація в Східній Галичині" (1924) автор звертає увагу читачів "на повне знищення українського національного життя і, в першу чергу, школи" в тій частині України, що волею історичної долі тривалий час перебувала під владою польської шляхти: "Українська школа в Галичині стоїть, без всякого перебільшення, під загрозою повного знищення. Газети переповнені фактами, що це підтвержують. Наведемо найголовніші з них: звільнення з посади головного інспектора українських гімназій д-ра Івана Копача і призначення на його місце вшехполяка, переведення українського учительського семінара гімназії на польську мову у Львові, безконечне звільнення з посад народніх учителів українців і призначення на їхні місця поляків, що без жодних церемоній виганяють українську мову із народніх шкіл і т.д. і т.и. Нищення українських шкіл провадиться як явними, так і потайними шляхами з приміненням шпіонажу для компромітації того чи іншого учителя. Так, наприклад: в Рогатинщині шкільний інспектор видав тайного циркуляра до всіх учителів поляків в повіті, щоб слідкували за приватним життям учителів українців і вишукували факти, які б могли служити мотивами до звільнення їх з посад".

Пройняті болем свідчення Олександра Яковича про стан української освіти в Східній Галичині давали уявлення його сучасникам про рівень гноблення українського народу польською шляхтою, про нехтування та зневажання національних інтересів українців.

Важливим складником діяльності О. Я. Шумського було редагування періодичної літератури. Після Г. Ф. Гринька він редагував громадсько-політичний і літературно-науковий журнал "Червоний шлях". За усталеною традицією, будучи наркомом освіти, водночас виконував обов'язки головного редактора органу Наркомосу – журналу "Радянська освіта".

Проте варто ще раз наголосити, що основні зусилля наркома були спрямовані на втілення в життя лінії партії щодо українізації, за допомогою якої більшовики прагнули вирішити національне питання, закріпити свій успіх у свідомості широких мас населення, посилити таким чином власні позиції в республіці. Зрозуміло, що освітня система мала відіграти у цьому процесі далеко не останню роль. Ідея українізації не була новою для освітньої галузі України. Але на початку третього десятиліття ХХ ст. вона суттєво відрізнялася від тієї, що була характерною для періоду 1917-1920 рр., своєю яскраво вираженою політичною забарвленістю.

Питання про українізацію розглядалися на різного роду партійних зібраннях. Одним із них був квітневий пленум ЦК КП(б)У 1925 р., в резолюції якого йшлося про українізацію партійного та професійного життя, а також радянських установ. Наркомос зобов'язали "виділити кадри для підготовки професури з українців, що закінчують вузи". Червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р. розглянув питання про підсумки українізації і констатував, що "початкову школу українізовано на 80 % (решта обслуговує нацменшини). Систематично йде вперед українізація середньої та вищої школи".

О.Я. Шумський відповідав за українізацію не лише освітніх закладів, що виявлялося у запровадженні в них викладання української мови, українознавчих дисциплін, краєзнавчої роботи, а й партійного та державного апаратів, сприяв розвитку української культури, нерідко захищаючи її талановитих представників і опікуючи їх.

Щиро повіривши в декларовані засади утворення СРСР, суверенність республіки в його складі, Олександр Якович спрямо-

уважав роботу органів Народного комісаріату освіти на послідовне здійснення українізації як найважливішої умови національного відродження України та на всебічне задоволення інтересів нацменшин. І хоча його дії в цьому напрямі дістали високу оцінку правлячої партії, проте невдовзі практично за цю саму діяльність його було звинувачено в буржуазному націоналізмі. Коли партія прийняла рішення поступово згорнути й ліквідувати українізацію, котру ще недавно проголошувала як провідний курс, націонал-комуністичні переконання наркома не знайшли розуміння й підтримки партійно-радянського керівництва, насамперед тодішнього генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. М. Кагановича, питання про заміну якого на цій високій партійній посаді О. Я. Шумський порушував перед Сталіним. У своєму листі до нього на початку 1926 р. відзначав поглиблення процесів українського національного відродження, переконуючи Генсека в тому, що для блага партії цей динамічний і масовий рух потрібно контролювати українським комуністам, таким як Г. Ф. Гринько та В. Я. Чубар, а не ставленикам Москви, яким був Л. М. Каганович. На пропозицію О. Я. Шумського, що була, по суті, пропозицією обирати політичних керівників України не в Москві, а на місці, Сталін відреагував негативно, суворо засудивши її.

Конфлікт із партійним керівництвом змусив Олександра Яковича подати заяву про звільнення з посади наркома освіти, яку Політбюро ЦК КП(б)У задовольнило в лютому 1927 р. А вже на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У 1927 р. йшлося про його націоналістичний ухил та відрядження з України в розпорядження ЦК ВКП(б). Йому інкримінувалися насильницька форсована українізація та недооцінка ролі КП(б)У в проведенні національної політики. Крім того, О. Я. Шумського звинуватили в розколі комуністичної партії Західної України (КПЗУ), з якою він активно співпрацював як член Виконкому III Комінтерну. Більшість членів ЦК КПЗУ виступили проти шельмування його та відрядження з України. Проте незабаром саме ця більшість під тиском Л. М. Кагановича була оголошена зрадниками, розкольниками та ворожою агентурою.

Живучи поза межами України, О. Я. Шумський продовжував працювати на освітянській ниві, поєднував цю роботу з діяльністю

у партійних та профспілкових органах. У 1927-1933 рр. він був ректором Ленінградського інституту народного господарства та Ленінградського політехнічного інституту, заступником завідувача агітаційно-масового відділу ЦК ВКП(б), головою ЦК профспілки працівників освіти, членом президії ВЦРПС, членом редколегії журналу "За коммунистическое просвещение". Проте від'їзд з України не вирішив питання стабілізації політичного становища Олександра Яковича. Якщо на початку гонінь він звинувачувався в націоналістичному ухилі, то зі встановленням тоталітарного режиму в державі його діяльність почали оцінювати більш суворо. У 1930 р. навіть з'явився офіційний політичний термін "шумськізм", що означав антипартійну націоналістичну діяльність.

13 травня 1933 р. О. Я. Шумського було заарештовано, а 5 вересня засуджено до десяти років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі. Цю міру покарання пізніше (1935) замінили на десятирічне заслання до Красноярська. Його звинувачували у причетності до Української військової організації (УВО) та вигаданої "контрреволюційної боротьбистської організації", яка начебто мала своїм завданням повалення радянської влади і створення незалежної "буржуазної" Української республіки. Висунуті проти нього звинувачення О. Я. Шумський рішуче відкидав.

Усі роки позбавлення волі він жодного разу не зрікся своїх поглядів, твердо впевнений у тому, що український народ має право на вільний національний розвиток. У листах із заслання до Сталіна та в написаній там монографії "Малороси", що так і не дійшла до масового читача, критикував систему міжнародних відносин у СРСР, протестував проти російської великодержавницької політики, возвеличення російського народу над іншими, в тому числі українським. Олександр Якович вважав, що політичний союз народів не можна будувати на "старшинстві" одного і приниженні іншого, тому що такі стосунки нівелюють їх рівноправність. Проте листи не доходили до адресата. Зневірившись у своїй реабілітації, 18 вересня 1946 р. О. Я. Шумський покінчив життя самогубством [219, 2, с.58-63].

Праці:

Шумський О. Я. Політична ситуація в Східній Галичині // Червоний шлях. – 1924. – № 1-2.

Шумський О. Я. На третьому фронті (До учительського з'їзду) // Шлях освіти. – 1924. – № 11-12.

ІВАН ОГІЄНКО (1882-1971)

Педагог, історик, професор, державний діяч, митрополит

Іван Іванович Огієнко народився 2 січня 1882 р. у містечку Брусиліві Радомишльського повіту Київської губернії (тепер м.Брусилів Житомирської обл.) в багатодітній родині незаможного селянина, походив із давнього козацького роду. Хлопець рано втратив батька (1885) і сповна зазнав злиднів. Тяжко працюючи, його мати зробила все для того, щоб син був грамотним. 1892 р. Іван почав навчатися у Брусилівській початковій народній школі, де виявив неабиякий хист і потяг до знань.

Школяр І. Огієнко часом наймитує, а ще як здібний і добре встигаючий учень потроху вчить грамоти менших сільських дітей. За це має невеличку платню, яку віддає матері, частину лишає собі на книжки. Вже в 13 років він стає передплатником петербурзького журналу "Сельський вестник".

У дитячі роки хлопчик долучається до церкви; прислужуючи в місцевому храмі, переймається вірою в Бога, яка з часом міцніла і глибшала, формуючи його християнське світосприйняття.

Успішно закінчивши початкову школу (1896), Іван Огієнко відразу вступає до військово-фельдшерської школи у Києві. Там навчання було безкоштовним, але зобов'язувало кожного випускника відпрацювати шість років у лікарні. Такий стан речей не відповідав уподобанням хлопця, але злиденне матеріальне становище не залишало можливостей для вибору. Тому по закінченні школи (1900) юнак три роки служить фельдшером у психіатричному відділенні київського шпиталю.

Завдяки своїй працьовитості та усвідомленню недосконалості обраного життєвого шляху І. І. Огієнко багато займається самоосвітою і екстерном складає іспити на атестат зрілості при Острозькій класичній гімназії (1903). Це дає йому право й можливість вступити до Київського університету Св. Володимира, але дозвіл на дострокове звільнення з військово-медичної служби він отримує за умови навчання на медичному факультеті, а не на історико-філологічному, як він бажав.

Опановуючи медицину, Огієнко-студент одночасно відвідує лекції провідних учених з історії та філології на омріяному факультеті

теті. Його особливо цікавить курс літератури давньої Русі, який викладав професор В. М. Перетц. Спілкування з ученим посилило активність клопотань Івана Огієнка про переведення на історико-філологічний факультет, що врешті провело до успіху. Своє навчання з омріяного фаху він блискуче завершує в 1909 р. з дипломом першого ступеня.

У студентські роки І.І.Огієнко зростає не тільки в науковому плані, а й у громадсько-політичному, поглиблюється його національна і громадянська свідомість. Він долучається до національно-визвольного руху, поділяючи погляди національно свідомої інтелігенції, яка виступила за поширення української ідеї в широких народних масах. У 1905 р. І. І. Огієнко пише низку статей українською мовою для київських видань "Громадська думка", "Рада". З 1907 – він співробітник, а з 1909 р. – дійсний член Українського наукового товариства, заснованого М. С. Грушевським. І. І. Огієнко був не лише дописувачем "Записок" цього товариства, а й його коректором, перекладачем, неофіційним редактором. Участь у роботі київської "Просвіти" ім. Т. Г. Шевченка (з 1908) створила молодій людині можливість спілкуватися з такими видатними діячами українського національного ренесансу, як Б. Д. Грінченко, П. Г. Житецький та ін.

Активна, національно забарвлена суспільна діяльність студента-філолога була не до вподоби адміністрації університету. Тому після закінчення І. І. Огієнком навчального закладу та успішного захисту дисертації (1909), незважаючи на рекомендації факультету, він не дістає від ректорату згоди на викладання в вузі. Молодий випускник був змушений учителювати в Київському комерційному училищі, давати приватні уроки. Водночас він стає слухачем Вищих педагогічних курсів. Після тривалих клопотань у 1911 р. його зараховують до штату університету професорським стипендіатом. Через скрутне матеріальне становище він поєднує стажування з учительською практикою в гімназіях, на літніх педагогічних курсах, а тому лише в 1915 р. одержує науковий ступінь магістра і виголошує дві публічні лекції на право викладання в університеті, як того вимагали правила.

Молодий приват-доцент сприймає лютневі події 1917 р. з надією на національне відродження Батьківщини. За власної

ініціативи вже в квітні того ж року він одним із перших серед викладачів університету переходить на викладання українською мовою, розпочинає читати курс "Історія української мови" і засновує історико-літературне товариство. У період визвольних змагань І. І. Огієнко долучається до роботи з формування системи національної освіти: бере активну участь в обговоренні і пошуках вирішення проблеми українізації вузів, у створенні лекційних курсів з українознавства. У цей період учений складає для початкової школи програму викладання української мови і підручник з української граматики для 1, 2, та 3-го року навчання (1918), укладає бібліографічний покажчик літератури для вивчення української мови, орфографічний словник української мови (1918), пише посібник для студентів, учителів і учнів старших класів середніх шкіл "Короткий курс української мови" (1918), складає "Таблиці до вивчення українського правопису". Ці методико-педагогічні видання були важливим внеском ученого у справу дерусифікації навчання в освітніх закладах України. Створюючи їх, І. І. Огієнко дбав про встановлення єдиного правопису і єдиної літературної української мови, про поширення українофільських ідей серед учительства.

Непересічні організаторські здібності вчений спрямовує на керівництво правописною комісією при Міністерстві освіти Української Народної Республіки, яка готувала "Проект правопису української мови", затверджений згодом Всеукраїнською академією наук. Йому належить також ініціатива створення в 1917 р. Українського народного університету – першого національного вузу. На урочистому відкритті цього закладу І. І. Огієнко виголосив доповідь "Українська культура", що була тезовим викладом розробленого ним лекційного курсу. Її текст згодом (1918) було видано мільйонним накладом з метою використання у просвітницькій діяльності серед широких народних мас. Головна думка доповіді зосереджена на глибокому переконанні вченого у надзвичайно важливій ролі рідної мови як основи духовного розвитку нації. Його тезу про те, що мову слід тлумачити як природне і культурно-історичне надбане віками добро і віддзеркалення буття народу, підтвердило саме життя: "Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова як певний орган культури, традиції. В мові наша стара й нова

культура, ознака нашого національного визнання... І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпорошиться поміж дужчим народом... От чому мова має таку велику увагу в національному рухові, ... бо німого попхаш, куди забажаш..." [219].

Ставши у 1918 р. професором, поряд з викладацькою роботою І. І. Огієнко багато сил віддавав організації в Києві Української педагогічної академії, де потім читав лекції з історії української мови. На жаль, їй судилося коротке життя.

Вагомим внеском Івана Івановича у процес розбудови системи вищої освіти в Україні була його організаційна діяльність, пов'язана із заснуванням, згідно з законом уряду гетьмана П. П. Скоропадського, у провінційному Кам'янці-Подільському університету. Спочатку він був призначений відповідальним за відкриття вузу, а згодом став його ректором (до 1920 р.). При університеті, що мав п'ять факультетів, у тому числі перший в Україні богословський, піклуванням ученого було створено велику книгозбірню, що налічувала понад 30 тисяч одиниць, архів, видавничу базу, облаштовано лабораторії. Основу університетської бібліотеки склали книжки зі власного зібрання вченого. Таким чином, із глибоким розумінням духовних потреб нації І. І. Огієнко закладав основи такої вузівської системи освіти, що забезпечувала б державу висококваліфікованими фахівцями-патріотами, сприяла б відродженню національної культури.

Активна, багатогранна діяльність ученого на освітянській ниві сприяла поширенню його авторитету й популярності серед діячів національного руху і зумовила призначення за часів Директорії УНР міністром народної освіти і мистецтв (січень-квітень 1919 р.). На цій посаді І. І. Огієнко продовжував втілювати задуми щодо розбудови вітчизняної освіти: за його підписом виходить низка законів і розпоряджень про запровадження обов'язкового загального навчання, про українізацію середніх шкіл, про відкриття нових українських гімназій, про підвищення платні шкільним учителям, про сприяння українським освітнім видавництвам. Його зусиллями у м. Києві була створена (січень 1919 р.) Головна книжкова палата.

Огієнко-міністр активно сприяв уведенню української літературної мови у практику освітніх закладів і державних установ. У квітні 1919 р. він почав утілювати в життя постанову Директорії про запровадження в республіці обов'язкового безкоштовного початкового навчання. Але жорстокий революційний час не дав змоги реалізувати заплановане.

Суспільно-історичні умови того періоду породжували в Україні політичну нестабільність, яка призводила до численних змін урядів. Але потужні організаторська енергія, ерудиція, відданість освітній справі і рідній землі вченого-мовознавця не залишалися без реалізації навіть за таких умов. У вересні 1919 р. уряд УНР додатково поклав на І. І. Огієнка ще й обов'язки міністра віросповідань. На цій посаді вчений використав свій досвід співробітництва з Церковною Радою у період підготовки в Києві Собору Української Православної Церкви (січень 1918 р.). Відтоді І. І. Огієнко – прибічник автокефалії української православної церкви, був причетний до всіх релігійних процесів, що відбувалися в Україні.

Прихід радянської влади зупинив різнобічні процеси розбудови української державності. Національний уряд і палкі прихильники самостійності України змушені були залишити Київ та інші міста й просуватися на Захід. Надзвичайно красномовним для усвідомлення величі особи громадського діяча й патріота І. І. Огієнка є той факт, що він майже рік (листопад 1919 р. – липень 1920 р.) був Головноуповноваженим уряду Директорії у Кам'янці-Подільському в той час, як усі члени Директорії і Ради Міністрів виїхали в еміграцію. Вчений залишився на посту не лише через урядове призначення, а й з власної волі, бо вважав, що весь уряд не повинен полишати країну, що таке рішення підірве авторитет УНР в очах народу. Завдяки позиції Івана Івановича українська державність не скінчилася у листопаді 1919 р., а проіснувала до середини літа 1920 р.: на території, вільній від більшовиків, продовжували функціонувати українські державні установи, банки, освітні заклади, виходили урядові газети. Багато уваги Головноуповноважений приділяв державному забезпеченню роботи шкіл, стимулював функціонування дитячих притулків, видання дитячого журналу.

Наприкінці 1920 р. розпочався період життя І. І. Огієнка з родиною у вигнанні: до 1926 р. – на етнічних українських землях

у складі Польщі (Тарнов, Львів), з 1926 р. – на теренах Польщі, Швейцарії, Канади. В еміграції Іван Іванович полишає політичну кар'єру (з осені 1922 р.) й зосереджується на вчительсько-викладацькій і науковій діяльності. Він проводить історико-бібліографічні дослідження українського друкарства XV-XVIII ст., вінцем яких стала фундаментальна монографія "Історія українського друкарства (XV–XVIII ст.)" (Львів, 1925). Вчений складає низку наочних таблиць для школи і самонавчання (1923), які мали на меті полегшити вивчення українського правопису, розділових знаків, складних речень, пише кілька підручників для початкового навчання з української мови: "Чистота і правильність української мови: Підручник для вивчення української літературної мови: популярний курс з історичним освітленням" (1925), "Рідне писання (Український правопис і основи літературної мови)" (1933), "Рідне слово. Початкова граматики української літературної мови: Морфологія і складня" (1937), видає "Історичний словник української мови" (1931).

Напружену наукову працю вчений поєднував з учительством у семінарії сестер-василянок у Львові (1922-1925), доки не одержав посади професора церковнослов'янської мови і палеографії православної відділу теологічного факультету Варшавського університету (1925-1932). Польський період життя вченого позначається творчою плідністю. Його історико-мовознавча двотомна монографія "Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський Апостол 1560-х р." (1930) дістала високу оцінку фахівців слов'янської філології, зокрема вчена рада чеського університету у м. Брно присудила йому науковий ступінь доктора філософії (1932).

Викладацька робота у Варшавському університеті була припинена в односторонньому порядку адміністрацією, яка не продовжила контракт з професором І. І. Огієнком. На те було кілька причин, одна з яких – відсутність польського громадянства. Щоб мати засоби до існування, вчений зголошується на пропозицію митрополита А. Шептицького перекласти українською мовою з оригіналів, написаних давньоєврейською і грецькою мовами, Святе Письмо і переїздить до Жовкви, неподалік від Львова. Тут протягом 1932-1939 рр. він видає лінгвістично-педагогічний щомісячник "Рідна мова", до якого додаються серії з окремих брошур, що в сукупності

складають справжню методичну і мовознавчу енциклопедію не лише для вчителів та учнів, а й для мовознавців-славістів.

Просвітницьку діяльність і поширення ідей ренесансу української самобутності, повноправності І. І. Огієнко продовжує також у редагованому ним журналі "Наша культура". Квінтесенцією поглядів діяча на важливість рідномовного навчання і на роль мови у самовизначенні українців стала праця "Наука про рідномовні обов'язки. Рідномовний катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, учнів і широкого громадянства" (1936), в якій автор висловився за мовне об'єднання нації, за соборність української літературної мови для усіх українських земель, бо "без добре виробленої мови нема всенародної свідомості, без такої свідомості нема нації, а без свідомої нації нема державності". Зазначаючи, що початкова школа відіграє найсуттєвішу роль у рідномовному навчанні, що освіта материнською мовою є основою усього національного життя, І. І. Огієнко наголошував: до суспільного, державного, морального життя "має приготувляти школа, а не спеціально рідна мова чи історія", а для цього слід створювати у школі відповідну атмосферу.

З початком Другої світової війни великі зміни відбуваються і в долі професора І. І. Огієнка. Важливою ділянкою його просвітницької роботи завжди було звернення до релігійного, духовного компоненту виховання і життя людини в цілому. Для вченого існував органічний зв'язок між національним самовизначенням і збереженням православної віри, який простежується у його філософському світобаченні. Тому обрання Івана Івановича головою Української церковної ради на терені Краківського генерал-губернаторства у тяжкий час випробувань є логічно зумовленим, адже просвітник постійно намагався консолідувати сили священнослужителів для об'єднання навколо православної церкви розсіяних на різних землях українців. На цій посаді професор вирішує прийняти духовний сан. Дуже скоро, восени 1940 р., І. І. Огієнка було висвячено в ченця Іларіона і через короткий термін інтронізовано єпископом Холмським і Підляським православної церкви. Згодом він – архієпископ, з березня 1944 р. – митрополит. Діяч багато зробив для піднесення релігійно-національного життя українців на польських землях. Під його орудою духовенство

викладало релігію українською мовою в усіх початкових навчальних закладах, підтримуючи віру у рідну мову як життєве право кожної людини і кожного народу. Завдяки релігійній виваженості поглядів митрополита йому вдавалося захищати співвітчизників не тільки перед поляками, а й перед німецькими окупантами.

У 1944 р. митрополит Іларіон змушений був емігрувати до Швейцарії, де недовго перебував у притулку для осіб похилого віку. І тут він не полишає суспільної діяльності, засновує видавництво "Наша культура", видає власні твори. У вересні 1947 р. І. І. Огієнко отримує запрошення від громади собору Св. Покрови у Вінніпезі (Канада) і назавжди полишає Європу.

Канадський період життя мислителя характеризується пошуками релігійного тлумачення поняття істини як морального ідеалу людини, боротьбою за чистоту догматів і канонів православної віри, організацією руху за сприяння землякам-емігрантам і жертвам війни, а також фундацією Українського народного університету (1948) та курсів українознавства при церквах, а головне – Богословського україномовного факультету при Колегії Св. Андрія, де митрополит тривалий час був лектором і деканом. У 1951 р. митрополита Іларіона було обрано першоієрархом Української Греко-Православної церкви в Канаді. Посідаючи церковний престол, він ніколи не переставав дбати про подальший розвиток української мови і культури, писати україно- і мовознавчі праці, яких у канадський період його життя з'явилося більш як 50, видавати й редагувати релігійно-культурологічні журнали "Наша культура" (1951-1953), "Віра й культура" (1953-1967). До його найзначніших філолого-педагогічних видань цього часу належать Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови" (1961), "Українська літературна мова" (1951), "Український літературний наголос: Мовознавча монографія" (1952), "Книга нашого буття на чужині" (1956), історико-біографічні розвідки з життя видатних українських діячів: князя Костянтина Острозького (1958), Димитрія Туптала (1960), праця "Навчаймо дітей своїх української мови!" (1961) та ін.

Помер Іван Іванович Огієнко 29 березня 1972 р. у шпиталі м. Вінніпег, похований на цвинтарі Св. Воскресіння того ж міста.

За своє довготривале життя І. І. Огієнко написав велику кількість праць із мовознавства, методики навчання української

мови і літератури, історії давньоруської, церковнослов'янської мов, історії України та її літератури, мови і церкви. Прекрасно володіючи методологією наукових досліджень і методикою викладання, І. І. Огієнко зміг виконати цей титанічний труд ще й завдяки надзвичайній працьовитості і працелюбству. Його багатогранна наукова і практична діяльність сприяла зростанню духовності українського народу, просвітництву, утвердженню національної самосвідомості, розвитку українознавчих студій.

Як істинний учений-філософ і свідомий патріот І. І. Огієнко ще на початку наукової діяльності зосередив свою творчу насагу на вирішенні проблем української мови, що нагально постали наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст., коли через сумнозвісні антиукраїнські укази уряду імперської Росії вживання мови і навчання нею в державних школах усіх рівнів вважалося злочином проти влади. Його історичний словник граматичної термінології, розробка питання про подвійне число в українській мові, аналіз української граматичної літератури були конкретним внеском у відродження й поширення літературного варіанта рідної мови в умовах царату, а низка підручників і посібників з усної і письмової граматики, створених за часів нетривалої державності України (1917-1920), стали значним мовознавчим доробком, який не втратив свого значення й донині. Навчальним книгам І. І. Огієнка притаманні високий науковий рівень розробки часткових і загальних мовознавчих проблем та доступна й цікава форма написання. Виклад матеріалу підштовхує учнів до самостійних логічних висновків, передбачає індивідуальну роботу.

У педагогічних працях І. І. Огієнка містяться корисні поради стосовно привчання школярів до роботи з книгою, правила виразного читання, зразки способів аналізу літературних творів, а також методичні рекомендації для підготовки уроків і виховних заходів. А в читанках порушуються найсуттєвіші питання морального життя людини, пропагуються загальнолюдські етичні цінності – совість, працелюбство, пошана до старших, патріотизм, товарицькість.

Основним положенням педагогічної концепції І. І. Огієнка була ідея впровадження в зміст освіти національного компонента як важливого складника для формування поколінь освічених і культурних патріотів. Він тлумачив національну культуру як тип

відкритої культури, що поєднує пізнання історичного досвіду рідного народу з усвідомленням його належності до загальнолюдського культурологічного процесу. Він – педагог універсального плану, що зробив вагомий внесок в теорію національного виховання, головними чинниками якого вважав сім'ю, мову, церкву, культуру. Розглядаючи мову як найсуттєвіший засіб виховання дітей, учений вважав її унікальним інструментом пізнання навколишнього світу. А найкраще зазвучати цей інструмент може завдяки рідній школі, яка є "найсильнішим джерелом вивчення і консервації своєї рідної мови взагалі, а літературної зокрема".

Відродженню материнської мови професор І. І. Огієнко служив усе своє життя. Його лінгвістична спадщина, глибока за змістом і вдивовижу багатоаспектна за тематикою, відіграла важливу роль у навчанні й вихованні українців, які жили поза межами рідної землі, вона збагатила світову славистику і сприяла поширенню українознавчих студій.

Серед найважливіших чинників морального виховання Огієнко-педагог називає виховання засобами історії, яка прищеплює дітям етичну звичку керуватися в житті не егоїстичними мотивами, а загальногромадськими і вселюдськими. Вчений був прихильником широкого впровадження у виховний процес фольклору, національних звичаїв, які поділяв на родинні, релігійні й загальнонародні. Він наголошував, що ідеї і засоби етнопедагогіки мають лягти в основу розвитку національної системи освіти і виховання.

Педагогічна спадщина І. І. Огієнка має великий виховний, методико-лінгвістичний і духовний потенціал. Його життя – це урок працелюбності, беззастережного служіння Батьківщині, науці, гуманізму й патріотизму.

Творчі надбання І. І. Огієнка лише в 90-ті роки ХХ ст. повернулися в Україну, коли в умовах незалежної державності стали можливими їхні популяризація і вивчення. Життєдіяльність і праці видатного вченого досліджували В. П. Ляхоцький, В. О. Пашенко, З. В. Тіменик, М. С. Тимошик та ін. Вивченню педагогічних поглядів видатного просвітника присвячені дисертаційні дослідження А. А. Марушкевич "Просвітницька діяльність і педагогічні погляди Івана Огієнка" (1995), Г. О. Опанасюк "Виховання гуманної особистості школяра в педагогічній спадщині І. І. Огієнка" (1996),

Т. Г. Роняк "Проблеми виховання учнівської молоді в спадщині І. Огієнка і творче використання її в сучасній школі України" (1997), І. О. Кубинської "Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині І. Огієнка" (2000), Л. Л. Ляхощької "Виховний потенціал рідної мови у творчій спадщині І. Огієнка" (2000).

Справа життя Івана Огієнка (1936-1955) – переклад Біблії, що до сьогодні є неперевершеним надбанням українського народу.

Як писав про нього доктор Ю. Мулик-Луцик: "Митрополит Іларіон був постаттю всеукраїнського, світового масштабу, мужем епохи, був постаттю, яких небагато є в історії українського народу. За неповними даними ним написано понад 1000 наукових праць і творів. Його духовна спадщина велика і цікава..." [190].

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ (1898-1983)

Історик, музеолог, археолог, етнограф, дослідник Волині

Волинь досить довго була поза увагою дослідників-краєзнавців. Вивчення волинської минувшини розпочалось лише в половині XIX ст. Волинське краєзнавство пов'язано з діяльністю Цинкаловського.

Народився О. Цинкаловський 9 січня 1898 року в місті Володимирі-Волинському Волинської губернії. Походить зі шляхетної родини. Його прабабуня по батькові – дитяча письменниця баронеса фон Вульф, бабуня – сестра милосердя, учасниця російсько-турецької війни, загинула на Балканах. Дід по матері, Павло Нітецький – учасник польського повстання, позбавлений дворянського титулу, користувався повагою жителів Володимира-Волинського, збирач старожитностей, від якого майбутній вчений і успадкував цікавість до краєзнавства.

Початкову освіту здобував у ковельській гімназії, згодом сім'я переїздить до Звягеля. Під час Першої світової війни евакуюється до Тамбова, продовжує навчання в казанській гімназії.

В часі Визвольних змагань повертається до України. Протягом 1917-1920 років в Дієвій армії УНР. Організатор українських шкіл на Кременеччині. Після поразки Визвольних змагань повертається

до Володимира-Волинського. Працює учителем в селі Осмиловичах. Активний діяч володимирської "Просвіти". Займається етнографічними та фольклорними студіями.

Протягом 1925-1929 студент православного богословського факультету Варшавського університету. Спеціалізується на церковній історії та християнській археології. Додатково відвідує лекції на гуманітарному факультеті, знайомиться з варшавськими музеями і архівами.

Широкій читацькій громадськості Волині Олександр Цинкаловський став відомий з 1928 року, коли він – студент Варшавського університету – за дорученням Археологічного музею розгорнув широкомасштабне дослідження історичних та археологічних пам'яток не лише лісостепової Волині, а й усього Полісся, навіть Підляшшя. Проведені ним розкопки дали багатий матеріал доби палеоліту, неоліту, раннього заліза. Зрозуміло, що про все знайдене він оповідає в журнальних статтях. В наукових колах з великою цікавістю зустріли доробок молодого дослідника. Ним зацікавилися в Науковому товаристві імені Т. Г. Шевченка, в Національному музеї та Митрополичому архіві Львова.

Та може найбільший відгук його дослідження мали у патріотично налаштованій молоді Волині, яка жаждала відродження козацької України, через розвій осередків "Просвіти" шукала знань про тривожну історію і багату культуру свого народу. Він, Цинкаловський, був одним із тих, хто знову розбудив у тисяч людей інтерес до краєзнавства.

О. Цинкаловський підтримує зв'язки з волинськими краєзнавцями Антоном і Олександром Коновалюками з села Білосток, Анатолієм Кревським з Торчина, Федором Леньо з села Боратин на Луччині.

За сприяння відомого польського археолога Влодзімежа Антоневича О. Цинкаловський влаштовується на роботу в Державному археологічному музеї у Варшаві. Делегований музеєм на Волинь, Полісся і Підляшшя для дослідження історичних пам'яток та археологічних знахідок, проведення невеликих археологічних розкопок. Співпрацює з Музеєм Наукового товариства імені Шевченка, Національним музеєм та Митрополичим архівом у Львові. Передає їм знайдені рідкісні українські пам'ятки, документи і

стародруки. Неодноразово зустрічається з митрополитом УГКЦ Андреем Шептицьким. Очолює археологічну експедицію при розкопках Зимненського городища.

По отриманні ступеня магістра стає членом наукових організацій: Польського археологічного товариства і Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

Автор наукових і науково-популярних публікацій на сторінках "Українського юнацтва", "Нашого світу", "Життя і знання", "Записок НТШ", польськомовного часопису "Wiadomości archeologiczne".

У 1936-1939 роках очолює Волинський музей при Кременецькому ліцеї.

Під час Другої світової війни повертається до Варшави і посідає становище керівника Волинського відділу Державного археологічного музею.

Утікаючи з палаючої Варшави, подається на Захід. Від 1952 року оселяється в Кракові, влаштовується на роботу в Дім книги. Займається археологією і публіцистикою. Стає співробітником Археологічного інституту Польської Академії наук. Не маючи можливості відвідувати Волинь, активніше досліджує Підляшшя. Ідентифікував літописне місто Червень. Співпрацює з Українським суспільно-культурним товариством. Друкується в українських діаспорних виданнях "Наше Слово", "Наша Культура", Українському календарі, Православному календарі, "Літописі Волині" тощо. Вже після смерті Олександра Цинкаловського, зусиллями Інституту дослідів Волині з'являється друком фундаментальний двотомний краєзнавчий словник "Стара Волинь і Волинське Полісся", над яким учений працював понад 30 років. Словник вмістив гасла про 1442 населених пункти Волині і Полісся.

Протягом життя Олександра Цинкаловського відрізняла виняткова чесність, як у професійній діяльності, під час розкопок він не привласнив жодної цінності, так і у ставленні до себе та оточуючих його людей. Він боляче спостерігав занепад рідної культури, нищення історичних пам'яток, власною працею намагався зарадити цьому. У листі до сестри Олени Грабарчук учений писав: "Ніхто тим не цікавиться, нікому серце не болить, яка доля все те спіткає, що з того залишиться, а що навіки загине, як не одна пам'ятка наша загинула, а наші люди будуть їсти, спати, мовчати".

Крім археологічних досліджень, Олександр Цинкаловський писав про найдавніші події з історії України, про Червенські міста – Холм, княжі міста Дорогичин, Перемишль. Не оминав у своїх студіях вчений і теми мистецтва – він був одним із перших, хто пов'язував життя і творчість видатного українського іконописця початку XVIII ст. Йова Кондзелевича з Волинню, віднайшов перед війною його роботи у Загорові, Воцятині й інших селах. З мистецтва і архітектури опублікував праці "Архітектура Лемківщини і Грубешівщини" та статті "Церкви домонгольського і монгольського періоду на Волині і в Галичині" (1969), "Хрестиконопіони" (1972), "Церкви XV-XVIII століть на Західній Україні" та ін.

В останні роки життя важко хворів. Помер у Кракові в 1983 році. Похований на православному цвинтарі "Воля" у Варшаві.

На професійному рівні цікавився гідрологією та картографією. Автор 12 карт Волині і Полісся.

Займався укладанням бібліографії з аналізом зразків європейської літератури.

Науковий доробок присвячений рідній Волині:

- "Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego" (1961, 1963);

- "Сліди християнства на Волині перед кн. Володимиром 981 р." (1930);

- "Княжий город Володимир" (1935);

- "Волинські дерев'яні церкви XVII-XVIII ст." (1935);

- "Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся" (1961);

- "Ріка Прип'ять та її допливи: Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком" (1966), як Антін Бужанський;

- "Старовинні пам'ятки Волині" (1975);

- "Стара Волинь і Волинське Полісся. Кразназничий словник – від найдавніших часів до 1914 року" (1984, 1986).

АВЕНІР КОЛОМИЄЦЬ

(1905-1946)

Поет, драматург, просвітник

Серед постатей, таких як Улас Самчук, Борис Тен, Антін Крушельницький, Богдан Рубчак та ін., що прославили нашу волинську землю, багатогранна діяльність Авеніра Коломійця. Він поет і прозаїк, журналіст, драматург, театральний режисер, укладач підручників із мови та літератури, редактор і видавець, дослідник народної творчості, художник та майстер з виготовлення бандур. Він знав декілька мов, був хорошим пасічником. Це була неповторна особистість, надзвичайно талановита людина.

Народився Авенір Коломиєць 19 листопада 1905 року в с. Городець тепер Володимирецького району, колишнього Сарненського повіту. Між Городцем і Нетребою був хутір, де жила родина адвоката Каленика Коломійця. Згодом, після смерті дружини, голова сімейства з сином Авеніром і донькою Ніною, переїздить в с.Бережницю (тепер Дубровицького району, колишнього Сарненського повіту). Тут пройшли дитячі роки Авеніра. Другою матір'ю для дітей стала Марія (Маня) з роду Мостюків. Поряд з Коломійцями жила сестра першої дружини Каленика Катерина Вакулович – вчителька-пенсіонерка.

Коли Авеніру було 8 років, а Ніночці ще менше, у 1913 році помирає їх татусь. У будинок Коломійців поселяється овдовіла матушка Коломійчиха, дружина рідного брата адвоката Каленика. Незабаром сюди перебирається Тарасючка, рідна сестра першої дружини адвоката. Ці дві тітки вивчили і виховали сиріт. Авенір та Ніночка отримали гарне виховання й освіту, вирости справжніми патріотами рідної України. Велику роль відіграло те, що в родині були славетні педагоги, священики.

Авочка, як називали його в Бережниці, спочатку закінчив тут церковно-приходську школу з відзнакою, потім навчався і закінчив духовну семінарію в губернському місті Житомирі. З середини 20-х років навчався у Варшавському університеті, де закінчив теологічний факультет та інститут мистецтв.

Приїжджаючи на канікули в Бережницю наприкінці 20-х років, Авенір гуртує навколо себе містечкову молодь й організовує Товариство "Просвіта" і, найголовніше, використовуючи закони

тодішньої Польщі, відновлює вивчення української мови в Бережницькій семирічці, де викладання повністю велось польською мовою. Згодом в Бережниці, завдяки старанням Авеніра, було відкрито хату-читальню. Він, як літератор, зміг при бібліотеці відкрити відділ дитячої літератури. Це була бібліотека на всю округу. Сюди приходили мешканці навколишніх сіл разом зі своїми дітьми із Кураша, Теклівки, Рудні, Нивецька, Ремчиць, Орв'яниці. Авенір дуже дбав про поповнення бібліотеки, особливо дитячою літературою. Зі Львова він привозив свої друковані твори, які із задоволенням читали в містечку. Просвітяни чим могли віддячували своєму землякові – поету. Вони на Різдвяні свята ходили колядувати, а зароблені гроші йшли на видання його книжечок для дітей.

Отримавши теологічну освіту, Авенір не поспішав ставати церковнослужителем. Після закінчення навчання в інституті мистецтв у Варшаві проявив свій талант і кипучу енергію в цій галузі. Він написав п'єсу польською мовою, яка мала величезний успіх як у Варшаві, так і на Поліссі. Члени Бережницького драматичного гуртка також ставили п'єси, які писав Авенір Коломиєць. У репертуарі були також драматичні твори Тараса Шевченка "Назар Стодоля", "Наймичка" та інші твори українських класиків, з цими постановками вони об'їздили всі навколишні села [225, с.146-151].

Літературна кар'єра письменника розпочалась з журналу "Літературний вісник" Дмитра Донцова. Авенір Коломиєць був також серед українських письменників, котрі в 1929 році у Варшаві об'єднались навколо Євгена Маланюка та Юрія Липи, створивши літературну громаду під назвою "Танк".

Авенір Коломиєць був не тільки поетом, драматургом, а й збирачем народних звичаїв і традицій, якими багата поліська земля. У 1935 році він записав і в художній формі показав обряд бережницького весілля, в основу якого поклав весілля молодої пари Антончика Івана та Євдокії. Пам'ятають у Бережниці і Авенірів театралізований "Вертеп", з яким ходили у Різдвяні свята. Тут були всі персонажі: ангел, селянин, чорт, єврей та ін.

Авенір був активним пропагандистом українського слова. Приїжджаючи в Бережницю, він розповідав молоді про події, які відбувалися в світі, привозив книги, читав свої поезії, які почав видавати з 1927 року. Саме в ці роки студент Мінського техучи-

лища Михайло Карначевський, теж уродженець Бережницьі, привіз "Кобзар" Т. Г. Шевченка. Книга потім зберігалася у вчителя-пенсіонера Антончика Антона Хомича, батько якого був товаришем Авеніра. Шевченкове слово все більше западає в серця людей, будить національну гордість українців. До ювілею Кобзаря бережницькі просвітяни готували концерт і попросили Авеніра намалювати портрет Шевченка. Авенір намалював його масляними фарбами. Цей юнак мав ще й дар художника. Портрет Великого Кобзаря зберегла рідна тітка Авеніра, Катерина, а після її смерті він став власністю місцевого краєзнавця Антончика Антона Хомича.

Після закінчення інституту Авенір мав можливість працювати за фахом у Варшаві, але його приваблювали рідні волинські краї. В 1936 році приїхав у Луцьк, але "землячки" згадали йому колишнє "радянське" і він змушений був переїхати на Дубенщину. З 1936 по 1944 працював вчителем в селах Малі Сади та Ситно, а з 1939 року мешкав у Дубні.

За "польських" часів знаходить підтримку в редакції львівського журналу "Світ дитини", де публікує чимало поетичних і прозових творів для дітей. Тут вийшла друком п'єса для дітей "Казка темного бору" (1938 р.), написав драму "Єретик" (1936 р.), закінчив повість "Погоринська рапсодія".

З приходом радянської влади Авенір Коломиєць вчителює в одній з дубенських середніх шкіл, працює режисером палацу піонерів. Все більше його гнітить тоталітарний режим. Він, як може, протестує проти посягань на свободу творчості. Про це свідчать і вірші цього часу: "Повернувшись від виборчої урни", "Мої помилки", "Черга і мегафон" з циклу "3 років покути і прозріння").

22 червня 1941 року, почувши звістку про початок війни, він тікає з міста і тим самим уникає арешту, ув'язнення і розстрілу в Дубенській в'язниці.

Протягом окупаційного періоду займався в Дубні освітньою, письменницькою та режисерською роботою, завідував районним відділом освіти.

Про дальше життя нашого земляка маємо свідчення Докії Гуменної. В 1942-43 роках Авеніра два рази арештовували гестапівці. У Дубні письменник почав видавати двотижневий часопис для школярів під назвою "Школярник", видавництво "Лад", в кому друкував свої патріотичні вірші під псевдонімом

Марко Крилатий ("Кохай рідну хату", "Данкова молитва", казки для дітей). В 1942 році вийшла друком книжка "Шевченкова ера", що мала, за словами Докії Гуменної, різко виявлені "проти-окупаційні тези". Ця книжка була в Бережниці, але, на жаль, не збереглася. А ще він відкрив Волинський музичний інститут імені Леонтовича, що діяв під час німецької окупації. Авенір був причетний до створення газети "Волинь".

Після Другої світової війни мільйони українців, переважно творчої інтелігенції, змушені були емігрувати в чужі світи. Серед емігрантів до Австрії був і Авенір Коломиєць. Утримували їх у спеціально відведених таборах, які згодом стали центром громадського-політичного та духовно-культурного життя. Це зумовило появу в еміграції українськомовних видань, пов'язаних з іменами Івана Багряного, Юрія Клена, Уласа Самчука, Годося Осьмачки, Юрія Косача та багатьох інших.

На початку 1947 року Юрій Клен в Зальцбурзі очолив літературно-мистецький та науково-популярний журнал "Литаври". До редколегії входили письменники, які поселялись на території Німеччини й Австрії. Юрія Клена обрали головним редактором. Українське видавниче життя в Австрії зосереджувалось в чотирьох містах: Зальцбург, Інсбрук, Грац і Ляндек. Відень на той час був у радянській зоні, тому там панувала цілковита ізоляція. Перший номер часопису вийшов у квітні 1947 року. В цьому журналі друкували твори Авеніра Коломийця.

Авенір Коломиєць мав задум й організував свій літературно-мистецький збір "Керма", який в січні-березні 1946 року власноруч уклав і відредагував. Окрім цих видань, свої твори він помістив в еміграційних журналах "Новий день", "Студентський голос". Митець не обмежувався лише поезією, був також драматургом, режисером, журналістом. Авенір написав багато п'єс українською і польською мовами: "Іменем", "Єретик", "Розкопи", "Мікроби", сценічний жарт "Суд над Дон Жуаном", дитячу п'єсу "Казка старого бору", лібрето до опери "Новий одяг короля", здійснював переклади українською мовою.

У Авеніра Коломийця є чимало праць про есперанто і латинізацію української абетки, українсько-есперантський словник, підручник есперанто для українців.

Як бачимо, Авенір Коломиєць мав багатогранний талант. Він прагнув створювати українську культуру далеко від рідного дому.

Тяжка недуга Авеніра приносила йому чимало турбот, але, незважаючи на те, він цілими днями сидів за друкарською машинкою, працював над творами. Товариші по перу згадують, що він був суворий до себе, вимогливий до мистецтва. Його твори наповнені яскравою індивідуальністю, мали високу мистецьку вартість.

Авенір нікому не скаржився на хворобу, але передбачав свою смерть. Він поспішав жити, а тому творив, творив... У своїх передсмертних віршах поет писав:

.. Я одну лише мрію плакаю:
Умирать межи вільних ланів,
Навесні, у зеленім розмаю,
І щоб жайворон в небі дзвенів [225, с.146-151].

БОРИС БІЛЕЦЬКИЙ (1889-1969)

Учитель, просвітник

Наше недалеке минуле густо засіяне злочинами і аморальними вчинками, грубим порушенням всіх можливих людських законів. Минуле неможливо забути і неможливо виправити. Прийдешні покоління можуть лише його прийняти, вивчити і зробити свій правильний вибір, застерігшись помилок минулого. На жаль, ми і на це сьогодні не завжди спроможні, наша духовна бідність передається нащадкам, приймає жажливі форми бездуховності, егоїзму, по-хамськи цинічного ставлення до славних українських традицій. Саме це спонукає аналізувати і вивчати громадську і професійну діяльність наставників молоді минулих часів, які зуміли прищепити своїм вихованцям чи не найяскравішу шляхетну рису характеру – жертвовність, яка так масово проявилась в народно-визвольних змаганнях нашого народу років II-ої світової війни.

Це і спонукало нас зробити спробу проаналізувати (спираючись на спогади його учнів) життєвий шлях колишнього директора (з 1929 по 1939 роки) Луцької приватної української гімназії – Бориса Максимовича Білецького. Тяжкий хрест випав на його долю: постійна боротьба з польськими урядовцями, щоб не закрили

єдину на той час українську гімназію Волині, долати потужні хвилі сполячення українців, спроби протиборства зі свавіллям радянських і фашистських окупантів, тортури гулагівських таборів, гіркі роки самотньої старості в м. Дубні.

Родом Б. Білецький – з глухого волинського села, син священника, закінчив духовну семінарію. Переборов наполягання батька йти його дорогою і отримав у Варшавському університеті диплом вчителя української мови і літератури. В 1918 році працював викладачем української мови і літератури Дубенської гімназії. Знайомиться з млинівською поміщицею, беруть шлюб.

Польська окупація України 1920-1939 років приносить випробування життєвих ідеалів, громадянської позиції, особливо в часи його директорства в Луцькій гімназії. Ці роки розкрили не лише вірність українським національним ідеалам, а й великий педагогічний і організаторський таланти. Ретельний підбір педагогічних кадрів (вже тоді Б. Білецький був переконаний, що комуністичні ідеї несумісні з загальнолюдськими, і рішуче припинив комуністичну агітацію в гімназії Я. Галана, примусивши звільнити його з посади вчителя польської мови і літератури), висока професійна вимогливість, вміле патріотичне виховання гімназистів сприяли вихованню високоморальних, інтелігентних, високоосвічених людей.

Радянська система освіти на очах педагога від Бога протягом короткого часу зуміла насадити антигуманне виховання, де десять заповідей Мойсеєвих (в гімназії релігійне виховання було обов'язковим) порушувались безліч разів не жменькою злочинців, а всією державою, всім суспільством, яке або радісно сприймало це антилюдське неподобство, або мовчки терпіло. Більшість не вибрала шлях Правди, Істини, Добра. Стала творити зло. Суспільством керувала брехня. Роками нам брехали і вчили брехати. Бур'яни брехні, наклепництва, подвійної моралі вкрили все суспільне поле. Ми стали так звикати до цього життя, що перестали вірити в Правду. Для тих, хто не хотів миритися з цим, була одна дорога – гулагівські табори.

Борис Білецький пройшов їх за 10 років. Після звільнення проживав в м. Дубні, працював у Дубенському краєзнавчому музеї. Помер 1969 року в Дубенському будинку інвалідів та престарілих. Похований невідомо де на дубенській землі. Залишився невшанованим, майже забутим [181].

УЛАС САМЧУК (1905-1992)

Письменник, просвітник

Улас Олексійович Самчук народився 20 лютого 1905 року в селі Дермань Дубенського повіту Волинської губернії. В 1913 році сім'я переїхала до села Тилявка Кременецького повіту цієї ж губернії. В 1917-1920 рр. Улас Самчук навчався у Дерманській школі, у 1921-1925 рр. в Кременецькій приватній гімназії. Служив у польській армії, звідти дезертирував у 1927 р. до Німеччини. Вчився у Бреславському, а потім в Українському вільному (в Празі) університетах...

1921 року Улас Самчук стає учнем Крем'янецької приватної української гімназії. Батько його не порахувався, що за навчання треба багато платити. Він бачив потяг сина до знань, до книжки, відчував його природний дар. Але щоб відразу поступити до 5 класу гімназії, Уласові треба було здати екзамен за 4 клас. Після кількомісячної напруженої праці він успішно здає екстерном екзамену за 4 класи і стає учнем 5 класу. Навчається тут до 1926 року. Згодом, через піввіку, вже будучи письменником з світовим іменем, він напише дві книжки спогадів "На білому коні" і "На коні вороному", в яких чимало місця присвятить гімназійним рокам, проведеним у Крем'янці. Крім цього, він написав двотомний роман "Юність Василя Шеремети", цілком автобіографічний твір, в якому відобразив життя Крем'янця і гімназії 20-х років.

Тут у Крем'янецькій гімназії формувалось Уласове літературне спрямування. В одному класі з ним вчився О. В. Волошин. Олекса Васильович добре пам'ятає ряд епізодів з життя гімназії початку 20-х років. Згадує й про Уласа, який вже тоді писав свої перші прозові твори, зокрема, оповідання, фейлетони, новели. Поміщав їх у рукописному часописі "Юнацтво". Гімназист Самчук був керівником літературного гуртка під такою ж назвою. За словами О. Волошина, Улас брав активну участь у літературних вечорах, вікторинах, читав власні твори колегам-гімназістам.

Літературне життя Крем'янця того часу було жвавим. Особливо діяльною була "Просвіта". Гімназист У. Самчук запізнався з її діячами, зокрема, з Борисом Козубським, Семеном Жуком,

Михайлом Черкавським, іншими крем'янчанами, а також тими, хто опинився у Крем'янці, втікши від більшовиків після розгрому УНР. Серед таких виокремлювався професор Василь Біднов, який викладав у духовній семінарії історію церкви, латинську мову. Завдяки його старанням у 1922 році в Крем'янці був надрукований "Малий Кобзар" Тараса Шевченка, що став бібліографічною рідкістю. У книзі "На коні вороному" Улас Самчук добрим словом згадує маловідомого нині письменника Аркадія Животка, громадських діячів Павла Граба, Михайла Панкевича, Романа Бжеського, які у 20-30-х роках чимало спричинилися для національного відродження краю.

В Уласа Самчука і Дермань, і Крем'янець залишили яскравий слід на все життя. Ось його спогад-роздум: "І мені приємно ствердити, що Крем'янець був гідним місцем для мого юначого визрівання, так само, як Дермань був щедрою колискою дитячих вражень. Ці місця сильно позначені печаттю духа давньої творчої культури і творять той клімат, в якому найкраще може розвинутихся неспокійний інтелект, який чогось шукає і до чогось прагне".

Письменнику не доводилося вигадувати. Він описував пережите. Адже і сам, навчаючись в українській гімназії у Крем'янці, з головою поринув у вир просвітницької діяльності. Саме це і дало поштовх у майбутньому, повернувшись на батьківщину в 1941 р. (разом з Оленою Телігою, з якою вони вночі перейшли Буг), всерйоз зайнятися відродженням "Просвіти", зокрема і в нашому місті Дубні. Дубенською "Просвітою" він опікувався найбільше. 12 жовтня 1941 р. виступав на урочистостях, присвячених її відновленню, а незабаром прочитав реферат на тему "Українська проблема в сучасних умовах" і започаткував цикл читань суспільно-наукового та культурологічного характеру.

Він є автором 20 книжок, більше 200 публікацій у періодиці – переважно публіцистичних, репортерських, політичних, літературно-критичних.

Художні твори Уласа Самчука, зокрема "Волинь" та "Марія", мали значний вплив на розвиток української національної свідомості у 1930-1940 роках. Інші твори письменника стали явищем українського літературного процесу (трилогія "Ост"), є важливим мемуарним джерелом, зокрема про події Другої світової війни

("П'ять по дванадцятій", "На білому коні", "На коні вороному"). У 1980 році кандидатура Уласа Самчука висувалась на здобуття Нобелівської премії з літератури, причому була відзначена також його громадська діяльність.

Відомий кіномитець і скульптор Іван Кавалерідзе, з яким був добре знайомий Улас Самчук, дав високу оцінку трилогії "Волинь", назвавши її своєрідною енциклопедією селянського життя. Навіть мріяв зняти фільм за цим романом. Але складні обставини не дозволили здійснити цей задум.

На жаль, кілька десятиріч в умовах тоталітарного режиму твори письменника на рідній землі були заборонені, а сам він вимушено жив 60 літ за межами України. На чужині й помер. Тільки з 1991 року по смерті повертається на батьківщину як класик своїми невмирущими творами.

Творчість Уласа Самчука важко оцінити повною мірою. Його називають наймасштабнішим літописцем ХХ ст., а це визнання, звичайно, прийшло не зразу. Особливість його творів полягає в тому, що у них відбилосся життя волинського народу, особливо молоді, її національне становлення, її громадсько-політична активність.

БОРИС ІЛЬКОВИЧ СТЕПАНИШИН **(1925-2004)**

Учений, педагог-методист, просвітник, громадський діяч

3 квітня 1925 р. – народився в с. Ратичів на Холмщині.

1944-1947 рр. – учасник бойових дій в лавах Радянської Армії.

1947-1952 рр. – навчання у Львівському університеті імені Івана Франка.

1952-1971 рр. – вчитель української мови та літератури у школах Львівщини, м. Львова та Рівненщини.

1972-1982 рр. – доцент кафедри української літератури Рівненського державного педагогічного інституту.

1975 р. – захистив кандидатську дисертацію за темою "Система самостійної роботи учнів з літератури та її вплив на ефективність навчального процесу".

1982 р. – звільнений з роботи за так званий "буржуазний націоналізм" без права влаштування на будь-яку роботу.

1991 р. – поновлений на роботі у званні професора кафедри української літератури.

1991-1997 рр. – голова Рівненської обласної організації "Просвіта".

20 грудня 1995 р. – Указом Президента України за підручник "Українська література" для учнів 9-го класу Борису Степанишину присвоєна Державна премія України в галузі науки і техніки.

8 серпня 2004 р. – відійшов у вічність, похований на рівненському міському цвинтарі.

2005 р. – рішенням Рівненської міської ради одній з нових вулиць міста присвоєна назва "вулиця Бориса Степанишина".

На благословенній Волинській землі плекав любов до рідного краю видатний вчений, педагог-методист, просвітянин Борис Степанишин. Усе своє свідоме життя він віддав служінню українцям та рідній Україні, а у численних книгах та публікаціях будив громадську думку, вчив жити заради людей, плекав рідне українське слово.

Народився Борис Степанишин 3 квітня 1925 року на Холмщині у багатодітній патріотичній родині. Його батько був дяком у православній церкві, керував церковним хором, займався господарством, бо був на всі руки майстер, а бабуся Оксана виховувала шестеро дітей. Коли сім'я перебралась на Волинь у теперішній Горохівський район, свою патріотичну роль виконали українські національні організації – ОУН, Просвіта.

Пройшов шлях, притаманний більшості молодих волиняків 1939-1944 років. Займався просвітянською роботою, брав участь у різного роду молодіжних вишколах, зокрема у молодіжній ланці ОУН – Юнацтві. Цікаво, що разом з ним вишкіл проходив відомий український поет Ростислав Братунь, дружні стосунки з яким не припинялися протягом усього життя. Після створення УПА Борис Степанишин був певний період зв'язковим і передавав грипси та таємну інформацію. З приходом на Волинь Червоної армії у 1944 році був мобілізований до її лав, воював у Польщі та Німеччині.

Борис Ількович Степанишин – видатний громадський і політичний діяч України, лауреат Державної премії України в галузі науки, Почесний голова Рівненського обласного товариства "Просвіта", один із засновників Народного РУХу України на Рівненщині, відомий педагог і вчений, автор багатьох підручників і посібників для учителів, учнів, студентів і викладачів українських шкіл і вищих навчальних закладів, професор Рівненського гуманітарного університету, щирий патріот рідної України.

Борис Степанишин закінчив факультет української філології Львівського університету імені Івана Франка. Вчителював на Рівненщині, Тернопільщині, у Львові. Обіймав посаду професора кафедри української літератури Рівненського державного гуманітарного університету.

Викладаючи рідну мову і літературу, він систематизував і узагальнював методичні спостереження, друкував статті у часописах, а згодом побачили світ методичні посібники для вчителів.

У творчому доробку талановитого словесника, педагога і літератора – хрестоматія для 9-го класу "Джерела дружно б'ють", монографії, всього 50 книг. А підручник з української літератури для 9-го класу, який в 1995 році був удостоєний Державної премії України, уже витримав шість перевидань.

Останні 15 років свого життя Борис Степанишин присвятив відродженню знищеної більшовиками "Просвіти", очоливши в 1989 році обласну організацію Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Саме таку назву мало Товариство у той час.

За п'ять років активної діяльності Товариства, очолюваного Борисом Степанишином, вищі і середні навчальні заклади, а також професійно-технічні училища і загальноосвітні школи були переведені на українську мову викладання і виховання. Державна мова запанувала в органах виконавчої влади, прокуратури, міліції, військових частинах, у банках, на пошті і зв'язку та у громадському житті.

У полі зору Бориса Степанишина перебували питання українського національного відродження: освіта, культура, діяльність театрів, музеїв, бібліотек, відновлення історичної пам'яті про героїчну боротьбу вояків Української Повстанчої Армії.

Стараннями видатного просвітника засновано хор товариства "Просвіта", народний університет "Просвіти", бібліотеку і читаль-

ню; у газеті "Волинь" традиційною стала сторінка "Просвіта", написано низку книг, які стали широко відомими і популярними – "Четвертий ренесанс України", "Велич розуму і глибини добродієності українського етносу", "На чатах духовного ренесансу".

З 1994 року Борис Степанишин – постійний член правління, з 1998 року – Почесний голова обласного об'єднання ВУТ "Просвіта" імені Тараса Шевченка. До останнього дня свого земного життя піклувався про "Просвіту", всі свої сили віддавав, аби постала справжня національна і демократична держава Україна.

ЯРОСЛАВ ІСАЄВИЧ

(1936-2010)

Історик, культуролог

Відомий історик, книгознавець, культуролог, український громадсько-політичний діяч, доктор історичних наук, академік НАН України Ярослав Ісаєвич народився 7 березня 1936 р. у с. Верба на Рівненщині (нині Дубенський район), у вчительській родині. Його батько Дмитро Григорович, учитель української та англійської мов, у молоді роки був активним учасником Визвольних змагань 1917-1921 рр., членом Української Центральної Ради, одним із сподвижників М. Грушевського, дипломатом УНР. Мати Наталія Чабан належала до числа українських патріотів, а її брат Михайло був січовим стрільцем. Дитячі роки Ярослав провів на батьківщині матері, у місті Стрий на Львівщині, де у 1952 р. успішно закінчив середню школу. У 1952-1957 рр. навчався на історичному факультеті Львівського державного університету ім. Івана Франка, де отримав міцну основу для своєї подальшої наукової праці. Його дипломна робота з історії ранньомодерного Дрогобича, яку він готував під керівництвом професора Я. Кіся, мала так багато наукового матеріалу, що невдовзі переросла у кандидатську дисертацію на тему "Місто Дрогобич у XV-XVIII ст.", яку успішно захистив у січні 1961 р., в 1978 р. у Московському університеті захистив докторську дисертацію на тему "Історія друкарства на Україні та його роль у міжслов'янських культурних зв'язках (XVI – перша пол. XVII ст.)".

Трудову діяльність розпочав у 1957 р. старшим лаборантом кафедри історії південних і західних слов'ян університету, з 1958 р. молодший науковий співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР, з 1985 р. – завідувач відділу історико-культурних пам'яток Інституту, за сумісництвом – доцент Львівського університету, професор Івано-Франківського педагогічного інституту та Києво-Могилянської академії.

У 1988-1990 рр. Я. Ісаєвич як гостьовий професор відділу славістики і науковий співробітник Українського дослідного інституту Гарвардського університету (США) вивчав у бібліотеках, музеях та приватних колекціях архівні документи, рукописні книги і стародруки, серед яких "винятково рідкісна збірка церковних стародруків" XVI-XVIII ст. із 15 книг у "шкіряних оправах своєї епохи", які друквані у Львові – напрестольне великоформатне "Святе Євангеліє" (1636); "Служебник" (1691); "Требник", виданий митрополитом Афанасієм Шептицьким (1719); Києві – "Ключ Розуміння" Іоанікія Голятовського" (1656); малоформатні "Служебник" (1730) і "Требник" (1877); "Мінея за місяць червень (Служба на "похвалу" Полтавського бою)" (кінець XVIII ст.); Москві – "Твори Святого Єфрема Сирина" (1701); "Твори Святого Івана Золотоустого "Маргарит" (1761); малоформатна "Біблія на церковнослов'янській мові", у її передмові є згадка про Острозьку Біблію і українських перекладачів (1802); "Мінея Общая" (1858); Почаєві – напрестольне "Святе Євангеліє" (1748); "Псалтир" і "Величання" (1818).

Працюючи в США над своїми дослідженнями, Ярослав Ісаєвич також враховував те, що історію виникнення, становлення та розвитку друкарства в Україні вивчали знані науковці з української діаспори США: М. Бойко (1971), М. Вацик (1975), Л. Онишкевич (1981), К. Церкевич (1981), І. Боднарук (1988) та ін. Про свої знахідки, а також на інші теми він опублікував декілька праць, у т.ч. в україномовному часописі української діаспори США "Свобода" (Нью-Йорк).

Крім наукових досліджень, він прочитав цикл доповідей з історії українського друкарства. Так, 9 квітня 1989 р. директор Українського музею (Нью-Йорк) Марія Шуст відкрила виставку "Скарби давнього українського мистецтва", а мистецтвознавець Стефанія Гнатенко представила Я. Ісаєвича присутнім як одного з

авторів "третинного зведеного каталогу українських стародруків – "Пам'ятки книжкового мистецтва". У своїй доповіді "Культурно-освітні осередки і друкарство в Україні у XVI-XVIII ст." про витоки і розвиток українського друкарства вчений розповів про важкий "для України час від кінця XIV до середини XVIII ст.", зауваживши, що завжди, коли країна перебуває в такому стані, то "з'являються сили, спрямовані на самозбереження, починається відродження". Першою "спробою поєднати візантійську і західно-європейську культури була Острозька Академія" (1578), при якій "була друкарня, де видали знамениту Острозьку Біблію. Керівником друкарні був Дем'ян Наливайко", брат славетного козацького провідника Северина Наливайка". Але, на думку дослідника, бідою академії "була залежність від меценатів", адже вже через чотири роки після смерті князя Костянтина Острозького у 1608 р. академію було ліквідовано. Іншою тогочасною проблемою є денационалізація провідної верстви, роль якої в "піднесенні української культури перебрало міщанство – купці та ремісники", що "мали цінні бібліотеки, в яких переважала антична література". Міщани, керуючи деякий час культурним життям країни, заснували в містах України широку мережу братств. Таким піонером-зачинателем стало Львівське братство, яке "мало одну з перших на Україні друкарень". У 1615-1630 рр. "центр культурного життя пересунувся на схід" і в Києві було засновано декілька друкарень. Власником однієї з них був галичанин "Вербицький – друкар і одночасно запорізький козак". Я. Ісаєвич зазначив, що з другої половини XVII – початку XVIII ст., майже всі друкарні діяли при монастирях, хоча "після 1720 р. у друках забороняли українізми". Професор звернув увагу присутнім також на те, що майже при кожній церкві в Україні було братство, школи, а в "сільських церквах переписували рукописи, ноти".

Для студентів і викладачів Гарвардського університету читав курси лекцій "З історії Галицько-Волинського князівства" і "Початки друкарства у слов'янських народів". Неодноразово виступав, популяризуючи українознавчі дослідження, з науковими доповідями в університетах Альберти, Лос-Анджелесу, Мельбурна, Сан-Франциско, Токію, Урбана-Шамнейн, Філадельфії, Чикаго та інших.

Брав активну участь у різних заходах української діаспори у США, Італії. Так, 12 листопада 1989 р. разом із майже 200-ма українцями Нью-Йорку та околиць узяв участь у традиційній імпрезі Українського Інституту Америки з відзначення "Українця року" – "двох широко відомих, заслужених для української культури та громадського життя, мистців пензля, пера і слова – Святослава Гординського і Лідію Крушельницьку", де виступив з окремим привітальним словом і "змалював національно-культурне відродження, що тепер відбувається в Україні і яке б не було можливе, якби не було в українській спільноті таких осіб, як саме мистець С. Гординський і мисткиня слова Л. Крушельницька. Він висловив сподівання, що хоча в історії України було багато відроджень, теперішнє повинно бути остаточним".

29 травня – 3 червня 1989 р. у рамках Міжнародної конференції "Українська культура: проблеми і перспективи" в Неаполі та Еркуляно (Італія) за участю учених-українознавців з Бельгії, Голландії, Італії, Канади, Німеччини, Польщі, США та України, взяв участь в установчій конференції Міжнародної асоціації українців (МАУ), де було визначено характер та завдання асоціації, схвалено статут та вибрано першу управу на чолі з академіком НАН України В. Русанівським. 8-9 грудня, разом із 45-ма відомими українознавцями, взяв участь в організаційній конференції Американської асоціації українознавства (ААУ) в Кембриджі, на якій "звітували голови трьох головних комісій МАУ", у т. ч. Ярослав Ісаєвич, який висвітлив роботу бібліографічної комісії.

1990 рік став досить насиченим для професора Я. Ісаєвича. Так, 11 лютого на спільному засіданні Комітету фонду Кафедр українознавства і Українських злучених організацій (Клівленд) він прочитав доповідь "Відновлення НТШ у Львові". Того ж дня разом із дружиною магістром Ольгою Ісаєвич був присутнім на зборах українського громадянства у залі ім. митрополита А. Шептицького (Парма, Огайо), де розповів про відновлення діяльності "славного і заслуженого для української науки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка" у Львові. 7 березня на кафедрі української культури та етнографії ім. Лідії та Ераста Гуцуляків Альбертського університету (Едмонтон) у лекції "Подорожні записки Мартина Груневега, маловідоме джерело з історії та етнографії народів

Східної Європи" стверджував, що детальні записки німецького купця, ілюстровані рисунками М. Груневега, який в XVI ст. багато подорожував по Україні, "є неоціненим джерелом інформації про Україну того періоду". Того ж дня в Пластовій домівці для представників української громади Едмонта розповів про останні археологічні знахідки на теренах України. 18 березня в університеті Нью-Йорка говорив про "проблеми спадкоємності української культури в творчості Шевченка" на влаштованій НТШ, УВАН і Українським Науковим Інститутом Гарвардського Університету X науковій конференції, присвяченій Т. Шевченку. 8 квітня виступив в Українському культурно-освітньому центрі (Філадельфія) із доповіддю "Гарвардський Проект та його значення для відродження історичної свідомості в Україні". 28 квітня – 6 травня в складі групи відомих українських учених (І. Драча, М. Жулинського, О. Пахльовської, Д. Степовика, Н. Яковенко) узяв участь у міжнародній науковій конференції "Основи історичних і культурних традицій у Східній Європі: Білорусь, Литва, Польща, Україна" (Рим), організованій Білоруським науковим інститутом, Литовською католицькою академією наук, Польським інститутом християнської культури і Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В'ячеслава Липинського.

Повернувшись із США, в 1993-1998 рр. очолював відділення історії, філософії та права НАНУ, одночасно з 1989 р. – директор Інституту суспільних наук АН УРСР (з 1993 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ). У 1993-1999 рр. президент Міжнародної асоціації українців, голова і член оргкомітетів багатьох міжнародних і національних наукових форумів, учасник Міжнародних конгресів історичних наук, 2000 р. – голова Українського національного комітету істориків.

Характеризуючи наукову діяльність Я. Ісаєвича, зауважимо, що після захисту кандидатської дисертації переважно займається історією Галицько-Волинської держави, спадщиною Юрія Дрогобича, історією українського книговидання та українських братств XVI-XVIII ст., про що публікує статтю "Видавнича діяльність Львівського братства в XVI-XVIII ст." (1966), яка стала основою його першої монографії "Братства та їх роль у розвитку української культури XVI-XVIII ст.". Ця монографія отримала широкий

науковий і громадський резонанс, адже в ній із "сучасних наукових позицій, розглянуто українське культурно-національне відродження XVI-XVII ст., поширення в Україні ренесансних та реформаційних течій". Я. Ісаєвич доводить, що культурні взаємини українців не були однобічно спрямованими, вони не тільки сприймали чужі впливи, але й самі позитивно впливали на культурний розвиток інших країн, брали активну участь у загальноєвропейському культурному процесі.

Досліджуючи історію Київської та Галицько-Волинської держав, розвиток і поширення друкарства в Україні, вчений опублікував у вітчизняних та закордонних часописах понад 700 наукових праць, у т. ч. 15 монографій, серед них: "Джерела з історії української культури XVI-XVIII ст." (1972), де подав класифікацію і засади критики джерел, що стосуються історії української культури; "Юрій Дрогобич" (1972), де дослідив невідомі раніше рукописи праць першого українського вченого, що зберігаються в архівах різних країн; "Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні" (1975, 1983), в якій проаналізував у широкому історичному контексті зародження видавничої справи; "Преємники первопечатника" (Москва, 1981), де подав узагальнюючу історію українських видавничих осередків XVI – першої половини XVII ст. та охарактеризував грецьке книговидання в Україні; "Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні". Кн. 1 (1574-1700); Кн. 2 (Ч. 1, 1701-1764; Ч. 2, 1765-1800) (1981-1984, у співавторстві з Я. Запаском), де докладно проаналізовано виявлені в Україні і низці країн Європи невідомі стародруки; "Літературна спадщина Івана Федорова" (1989), де узагальнено розвиток східнослов'янських літератур XVI ст.; "Галицько-Волинська держава" (1999) і "Культура Галицько-Волинської Русі", в яких розкрито проблеми давньоруської спадщини, кордонів Київської Русі, культури Галицько-Волинської землі, історії та культури Львова; "Українське книговидання. Витоки, розвиток, проблеми" (2002), де висвітлено роль раннього книговидання і друкарства у контексті культурного життя України, процесів державотворення і формування української національної культури, простежено шлях української книги від фоліантів і стародруків до сучасних видань;

"Українська культура XVII ст.", "Україна давня і нова. Народ, релігія, культура" (1996) та інші.

Я. Ісаєвич брав участь у нарадах Ініціативної групи з відродження Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, у жовтні 1989 р. – в установчих зборах НТШ у Львові, а в березні 1992 р. обраний дійсним членом НТШ. У 1989 р. і протягом кількох наступних років обирався заступником голови НТШ. Від 1990 р. він – член-кореспондент, а з 1992 р. – академік НАН України. Українська держава, враховуючи самовіддану працю і внесок ученого в українську історію і культуру, нагородила його орденом Ярослава Мудрого V ступеня, відзнакою Президента "За заслуги" III ступеня, присвоїла звання "Заслужений діяч науки і техніки України" (1996). Особливу увагу вчений приділяв підготовці наукових кадрів. Так, під його керівництвом захистили дисертації понад 30 кандидатів і докторів наук, які успішно працюють у наукових та освітніх установах України [227, с.151-156].

24 червня 2010 р. Ярослав Ісаєвич відійшов у вічність, похоронений на Личаківському цвинтарі у Львові. Життєві шляхи, багатогранна й чимала науково-публіцистична спадщина Ярослава Ісаєвича, його наукова, культурно-освітня і суспільно-державницька діяльність ще чекають свого українського дослідника.

6. ДИДАКТИЧНО-ВИХОВНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ ВОЛИНИ

Позитивні зміни в освіті XIX – початку XX століття значною мірою пов'язані з діяльністю гімназій та реальних училищ, які представляли заклади із середньоосвітнім курсом навчання.

В першій половині XIX століття середня освіта на Волині була представлена лише Кременецькою гімназією.

У 1805 році відомий польський просвітник Тадеуш Чацький заснував Вищу Волинську гімназію, яка у 1819 році була перейменована на ліцей. З цим навчальним закладом були пов'язані найбільші успіхи в царині освіти у Волинській губернії на початку XIX століття.

В історії Волині це був другий після Острозької академії навчальний заклад, який характеризувався високим рівнем організації навчально-виховного процесу. Якщо Острозька академія своєю діяльністю представляла інтереси православної Волині, то Кременецька гімназія символізувала перемогу у регіоні католицизму.

Але, незважаючи на свій національно-релігійний статус, Кременецька гімназія на той час відіграла позитивну роль у культурно-освітньому розвитку Волині.

На думку Вітте [26, с.20], Кременецький ліцей для південно-західної території був тим же, що для північно-західної – Віленський університет.

За своєю програмою гімназія прирівнювалася до Віленського університету. Зокрема, курс навчання в гімназії тривав 10 років, поділений на 7 класів, з яких перші були дворічними.

У гімназії викладались природознавство, польська, російська, французька, грецька, латинська мови, креслення, архітектура, політична економія, топографія, музика, фехтування, плавання. Перелік навчальних предметів свідчить про те, що в гімназії дбали про всебічний розвиток її вихованців. Крім науково-освітньої підготовки, тут були створені умови для естетичного і фізичного виховання. Особливе місце серед навчальних предметів відводилось класичним мовам.

У 1807 році при гімназії заснували школи геометрів, механіків, садівників, учительську семінарію, функціонувала астрономічна обсерваторія, був закладений ботанічний сад. Славилась гімназія і своєю бібліотекою, яка нараховувала понад 32 тисячі книг, серед них рідкісні – інкунабули, видрукувані до 1500 року, видання XVI-XVIII століть, пергаментні документи. Чимало книг з військової справи подарував гімназії у 1812 році М. І. Кутузов.

Науково-освітню підготовку гімназистів забезпечували відомі на той час учені: український ботанік, за походженням австрієць Віллібальд Бессер, польський історик-демократ Йоахім Лелевель, український природознавець Антон Анджейовський, літературознавець Евзєбіуш Словацький – батько поета Юліуша Словацького, правознавець Олександр Міцкевич – брат Адама Міцкевича, мистецтвознавець і художник Юзеф Пічман та багато інших.

Проіснувала Кременецька гімназія недовго. Але, незважаючи на це, вона була не лише освітнім центром на Волині, а й значною мірою стимулювала становлення і розвиток середньої освіти у регіоні.

На противагу Кременецькій гімназії протягом XIX століття на Волині засновується ціла мережа гімназій та реальних училищ, зокрема, в Житомирі, Рівному, Острозі, Луцьку та інших містах і містечках.

На території Волинської губернії в другій половині XIX – початку XX століття діяло цілий ряд середніх навчальних закладів, які знаходились під керівництвом Київського учбового округу.

Таблиця 6.

Середні навчальні заклади Волині

№ п/п	Місце знаходження	Рік заснування
1.	Житомирська перша гімназія	1883
2.	Житомирська друга гімназія	1897
3.	Острозька гімназія	1897
4.	Луцька шестикласна прогімназія	1898
5.	Рівненське реальне училище	1872-73

6.	Житомирська приватна М. В. Овсянникової жіноча гімназія	1904
7.	Житомирська приватна М. М. Тимошевої жіноча гімназія	1906
8.	Луцька приватна А. М. Коленко жіноча гімназія	1903
9.	Рівненська жіноча гімназія	1900
10.	Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище	1865
11.	Ковельська приватна А. К. Пирогової жіноча чотирикласна прогімназія	1905
12.	Дедеркальська учительська семінарія	1875
13.	Володимир-Волинське 2-класне міське училище	1869
14.	Дубенське 2-класне міське училище	1869
15.	Житомирське 2-класне міське училище	1869
16.	Здолбунівське 2-класне залізничне училище	1877
17.	Ковельське 2-класне міське залізничне училище	1904
18.	Крем'янецьке 2-класне міське училище	1869
19.	Ковельське 2-класне міське училище	1869
20.	Луцьке 2-класне міське училище	1869
21.	Новоград-Волинське 2-класне міське училище	1869
22.	Острозьке 2-класне міське училище	1897
23.	Рівненське 2-класне міське училище	1897
24.	Овруцьке 2-класне міське училище	1869
25.	Старокостянтинівське 2-класне міське училище	1869
26.	Заславське 2-класне міське училище	1869

Про зміст і характер середньої освіти у Волинській губернії ми можемо судити з аналізу діяльності Житомирської 1-ї чоловічої гімназії та Рівненського реального училища.

Житомирська 1-а чоловіча гімназія була перейменована із Житомирського повітового училища першого січня 1833 року.

Вона вважається найдавнішим середнім навчальним закладом не тільки міста і губернії, а й усього краю і навчального округу. Із 67-ми чоловічих гімназій округу лише 4 гімназії (Чернігівська, Новгород-Сіверська, Київська 1-а і Полтавська 1-а) старші за Житомирську 1-у гімназію.

До дев'яностих років XIX століття Житомирська гімназія була єдиним середнім навчальним закладом у Волинській губернії у повному складі 8-и класів.

За роки свого існування вона випустила цілу плеяду вихованців, розумово і морально зрілих, здатних до сприймання вищих інтелектуальних дисциплін і до подальшого вдосконалення в обраній спеціальності.

Так, у стінах 1-ї гімназії отримали свою першопочаткову освіту М. А. Тулов (1834) – колишній професор Ніжинського ліцею, автор багатьох наукових праць.

Навчався тут помічник Попечителя Київського учбового округу В. В. Ігнатович-Завилейський (1864), професор фізики Київського політехнічного університету; Тхоржевський (1838), професор філологічних наук Казанського університету; П. А. Тутковський (1876), доктор трьох наук, професор географії Київського університету. Цей навчальний заклад закінчив у 1847 році видатний польський письменник і журналіст Л. Совинський, відомі польські історики і літератори: Франц Карвовський (1880), Корженевський (1840), В. Козловський (1840) і Мартин Корчинський.

У 1874 році гімназію закінчив ряд видатних діячів у галузі практичної педагогіки: К. Т. Калабановський – директор народних училищ, О. Соловйов – директор Новомосковської учительської семінарії, М. Л.Л ятошинський – директор Немировської і Златопольської гімназій.

Що стосується організації навчально-виховного процесу, то вона у гімназії виглядала таким чином. Вона складалась із семи класів, із яких п'ять перших були поділені на два паралельні відділи.

Зміст навчального процесу у гімназії визначався навчальним планом. Релігійна та світська спрямованість навчально-виховного процесу забезпечувалась вивченням відповідних дисциплін: Закону Божого, російської, латинської, грецької мов, математики, природ-

ної історії, географії, історії, французької, німецької мов, чистописання, малювання, співів, гімнастики.

Серед предметів, які викладались в гімназії, головна роль відводилась латинській мові. Із нових мов обов'язковою для учнів була одна на вибір батьків, крім 7-го класу, де дві були обов'язкові, оскільки грецька мова в цьому класі ще не вивчалася.

Малювання діти вивчали за бажанням батьків і за особливою платою. У процесі вивчення цього предмета учні поділялися на вищі, середні і нижчі відділи, залежно від успіхів.

Замість логіки, викладання якої було відкладено до видання міністерством програми і керівництва до неї, в 7-му класі вивчалась латинська мова.

Співи і гімнастику вивчали всі учні підготовчого і перших чотирьох класів гімназії. Звільнялися від вивчення даних предметів лише ті учні, які мали певні проблеми із здоров'ям.

Крім латинської мови, у гімназії особлива увага зверталась на викладання російської мови. З метою підвищення результатів з даного предмета в гімназії на його вивчення додавався ще один урок в неділю.

На основі аналізу матеріалів Житомирського обласного архіву [77, 6, с.17] ми встановили, що весь процес навчання в гімназії відбувався за чітко визначеним розкладом. В кінці навчального року учні всіх класів складали екзаменаційні випробування.

Учні підготовчого класу складали: Закон Божий, арифметику, російську словесність, чистописання.

У першому класі: арифметику, російську і латинську мови, чистописання і гімнастику.

У другому класі: арифметику, латинську, німецьку, французьку і російську мови, чистописання і гімнастику.

У третьому класі: німецьку, російську, грецьку і латинську мови, алгебру, арифметику, співи, гімнастику.

У четвертому класі: латинську, грецьку, німецьку, французьку мови, російську словесність, Закон Божий, географію, історію, алгебру, геометрію, співи, гімнастику.

У п'ятому класі: твір, латинську, німецьку, французьку, грецьку мови, геометрію, алгебру.

У шостому класі: німецьку, французьку, латинську, грецьку мови, алгебру, твір, геометрію, історію, словесність, фізику, Закон Божий, природну історію.

У сьомому класі: твір з російської мови, латинську, німецьку і французьку мови, геометрію, алгебру, Закон Божий, природну історію, географію, фізику.

Перелік предметів, які виносилися на екзаменаційні випробування, свідчить про те, що на той час Житомирська 1-а чоловіча гімназія забезпечувала своїх вихованців такими знаннями, які дозволяли їм продовжувати навчання у вищих учбових закладах Росії.

Короткий звіт про діяльність Житомирської чоловічої гімназії [102, с.3-7] знайомить нас із тим, що всі викладачі і префект гімназії були людьми духовного звання. Основні питання, які стосуються навчально-виховного процесу, розглядалися на педагогічних радах гімназії. Зокрема, в центрі роботи педагогічної ради були питання: 1) як полегшити учням виконання домашніх завдань; 2) про методику викладання окремих навчальних предметів та інші питання. Зокрема, педагогічна рада рекомендувала вчителям усі домашні завдання попередньо пояснювати учням на класних заняттях, слідкувати за тим, щоб всі учні домашнє завдання записували в окремі зошити. Що стосується письмових робіт, то на думку педагогічної ради, вчителі їх повинні задавати у найбільш сприятливі дні і години. Всі питання, які мали відношення до методики викладання, підлягали неодноразовому обговоренню на засіданнях предметних комісій [102, с.10-12].

Не залишалися поза увагою і питання, щодо морального виховання гімназистів. В кінці кожної чверті педагогічна рада обговорювала питання про поведінку, старанність, уважність та успіхи вихованців. Вихованню позитивних моральних якостей гімназистів, любові і поваги до свого навчального закладу сприяло виконання гімну гімназії.

Аналіз діяльності Житомирської 1-ї чоловічої гімназії дозволяє нам зробити висновок, що навчально-виховний процес у даному закладі будувався з урахуванням вимог педагогічної і психологічної науки.

У другій половині XIX століття з поміж інших середніх навчальних закладів Волинської губернії виділялась Рівненська гімназія.

Із спогадів відомого українського історика М. І. Костомарова ми дізнаємось, що в гімназії навчалось понад 300 учнів, більшість з яких склали поляки або місцеві мешканці римо-католицького сповідання, православних було всього 35 чоловік. Більшість учнів гімназії навчались добре і поводити себе досить благочинно. Учнів польського походження примушували розмовляти в гімназії російською мовою. Учителі, які працювали в гімназії, були переважно російського походження [98, с.464].

Про стан навчально-виховної роботи гімназії можна судити із звіту її директора за 1864-1865 навчальний рік, який зберігається у фондах Рівненського обласного архіву. У ньому звертається увага на методика викладання окремих предметів, на проблеми морального виховання гімназистів. Зокрема, у звіті зазначається, що при викладанні Закону Божого вчителі застосовують аналітичний і синтетичний метод навчання, а іноді і сократичний. У старших (вищих) класах учнів вчили заперечувати і спростовувати ті чи інші думки.

Кількість учнів, які успішно закінчили навчальний рік виглядала так: із 117 – успішно закінчили 106, а незадовільно – 11. Що стосується якісного визначення успіхів із Закону Божого, то слід зауважити, що більша частина учнів була проїнята духом православ'я і християнської моральності. Відносно духовного виховання, то у звіті директора підкреслюється, що розвиток моральних сил учнів можливий тільки при постійному вивченні їх індивідуальних здібностей і нахилів.

Розвиток у вихованців релігійних почуттів здійснювався переважно завдяки керівництву гімназії. Значалося, що учні-дівчата повинні були ретельно виконувати всі релігійні обов'язки, а невідвідування церкви відносилось до розряду основних провин.

Про моральну вихованість учнів Рівненської гімназії можна судити, виходячи із оцінок, виставлених педагогічною радою 7 грудня 1865 року. Із 398 учнів 361 отримали за поведінку відмінну оцінку (5), 27 добру (4), 10 посередню (3). Всі провини учнів розподілялися за п'ятнадцятьма категоріями: 1) лень, 2) пустощі, 3) неслухняність, 4) неухажність, 5) пропуски уроків без поважних причин, 6) невиконання релігійних обов'язків, 7) обман, 8) грубість, 9) грубість до товаришів, 10) крадіжки, 11) ненависть,

12) підказки, 13) псування речей навчального закладу, 14) псування речей своїх товаришів, 15) паління [197, 13, с.98].

Педагогічний колектив гімназії мав формувати цілісну систему орієнтації гімназистів на основі імперсько-державницької ідеології, духовним і моральним фундаментом якої визначалася православна віра руського народу. Циркуляри вимагали від колективу гімназії так спрямовувати кругозір молодих людей, щоб вони впродовж всього життя своїми справами доводили відданість російській державі, відстоювали цілісність південно-західних земель, єдність її населення.

Неабиякого значення надавали гімназисти ролі християнства на Русі. Молоді автори в письмових творах писали, що їх святителі змінювали кругозір населення, спрямовували створення пісень, викорінювали залишки язичництва, яке, на їх думку, могло мати тільки негативний вплив на народні уми і не сприяло утвердженню істин святої віри.

Хоча офіційною ідеологією заборонялося акцентувати увагу на самотності української (малоросійської поезії), вихованці гімназії не могли не бачити оригінальності, відмінності останньої від російської, про що вони аналізували і підтверджували у своїх письмових творах. Так, в одному з письмових творів гімназист стверджував, що ці зміни почали викристалізовуватися з часів монгольської навали, коли утверджувалося козацтво на Дону та Дніпрі [58, с.37].

У 1870 році Рівненська гімназія була перейменована у реальне училище, яке було розміщене у власному будинку і перебувало у зразковому порядку. Училище мало свою церкву, відвідування якої вважалось основним обов'язком для всіх учнів. Весь процес виховання був спрямований на виховання стриманих і дисциплінованих юнаків.

Зміст освіти у реальному училищі визначали наступні навчальні предмети: Закон Божий, російська, німецька і французька мови, алгебра, геометрія, історія, географія, математична географія, природна історія, фізика, малювання, креслення.

Що стосується навчальної частини, то зазначалось, що її стан можна визнати задовільним. Зокрема, із Закону Божого в третьому класі відповіді учнів були досить змістовними. На уроках російсь-

кої мови вони вчилися виразно читати і правильно робити грама-тичний аналіз. Особлива увага в реальному училищі зверталась на написання письмових робіт. Вчителям рекомендували застосовувати старий прийом – примушувати учнів по декілька разів писати слово, в якому допущена помилка. В той же час в матеріалах перевірок зазначалось, що не у всіх учнівських зошитах учителі виправляють помилки. Досить позитивно оцінюється методика викладання природознавства у другому класі, де вчителі проводили заняття з використанням достатньої кількості наочності. В класі були клітки з птахами, рослини, що давало учням можливість спостерігати за життям одних і других. Одним із недоліків у викладанні даного предмету було те, що дуже багато навчального часу вчителі неекономно витрачали на читання учнівських щоденників про стан погоди та інших природних явищ [194, 21, с.16].

Аналіз діяльності Рівненської гімназії, а потім і училища свідчить про подальше вдосконалення змісту освіти, про використання в навчально-виховному процесі активних методів, прийомів навчання і виховання.

Аналіз матеріалів Рівненського обласного архіву дозволяє з'ясувати, що діяльність всіх типів навчальних закладів цього періоду регламентувалась Основними положеннями побудови загальноосвітньої середньої школи і конспектом навчальних планів, які були затвердженні на засіданні Ради при попечителі Київського учбового округу 17-19 жовтня 1901 року [195, 29, с.209; 196, 29, с.97-100].

Аналіз положення побудови загальноосвітньої середньої школи і конспекта навчальних планів дає нам можливість виявити цілий ряд педагогічних і методичних рекомендацій, які стосуються організації і проведення навчально-виховного процесу.

Зокрема, в Основних положеннях зазначалося, що урядова загальноосвітня школа повинна була бути єдиною, загального типу. Ті середні школи, які утримувалися за рахунок земств, товариств, приватних осіб, незалежно ким вони фінансувалися, всі вони також повинні бути закладами урядового типу.

Основне завдання середньої школи полягало в тому, щоб забезпечити високий рівень вихованості учнів, дати їм загальну середню освіту і підготувати їх до вступу у вищі навчальні

заклади. Середня школа складалася із семи класів з річним курсом навчання у кожному з них.

Перші три класи середньої школи вважались загальними і обов'язковими для всіх учнів. В цих класах викладали наступні предмети: Закон Божий, російська мова, вітчизняна і загальна історія та географія, арифметика, природознавство, нові мови, малювання, креслення і чистописання. Учні, які успішно закінчували курс перших трьох класів середньої школи і не мали можливості далі продовжувати навчання, отримували особливе свідоцтво про закінчення ними нижчої освіти.

Починаючи з четвертого класу, учні середньої школи ділилися на дві групи: одна вивчала додатковий курс природознавства і графічне мистецтво, друга ж за рахунок цих предметів і годин вивчала латинську мову. Загальними для учнів однієї і другої групи були предмети: Закон Божий, російська мова з логікою, література вітчизняна і загальна, правознавство, французька і німецька мови, математика, фізика, космографія, історія, вітчизняна та загальна географія, природознавство.

Вважалось, що у всіх містах, де були університети, а також у Вільні, школи повинні бути з обов'язковим викладанням грецької і латинської мов. Допускалось викладання і деяких іноземних мов, зокрема, грецької і англійської, як необов'язкових предметів через недостатню кількість бажаючих вивчати ці мови і при відсутності фінансів і приміщень.

В процесі виховання учнів у загальноосвітніх середніх закладах особлива увага зверталась на поліпшення шкільної дисципліни, на якість викладання гімнастики, військових і фізичних вправ, на проведення рухливих ігор, шкільних екскурсій і прогулянок.

Згідно з даним Положенням атестати зрілості скасовувалися. Учні, які успішно завершували курс середньої школи, отримували свідоцтво про закінчення ними середньої освіти і користувалися правом вступу до вищих навчальних закладів на таких умовах: до університетів приймали на всі факультети без перевірконого випробування тих учнів, які вивчали дві стародавні мови; на історико-філологічний і богословський з додатковим вивченням грецької мови приймали тих учнів, які вивчали тільки одну латинську мову; прийом випускників шкіл, які взагалі не

вивчали стародавніх мов, на всі інші факультети здійснювався на основі програм, правил, розроблених відповідними факультетами і затвердженими Міністерством народної освіти. Прийом у вищі спеціальні навчальні заклади здійснювався на основі статутів цих закладів.

В Положенні зазначалось, що в промислових і технічних середніх школах, які мали загальноосвітній курс, з метою полегшення переходу учнів з однієї школи в другу, програми перших трьох класів по можливості повинні були бути об'єднані з курсом тих же класів середньої загальноосвітньої школи. Існуючі чотирикласні прогімназії перетворювалися у нижчі трикласні школи, а шестикласні прогімназії – в школи семикласного складу.

Важливим документом, який визначав характер методичної роботи загальноосвітньої середньої школи, був конспект навчального плану, який відображав перелік навчальних предметів і особливості їх викладання.

Конспект навчального плану складався з двох розділів, один з яких призначався для шкіл загального типу, а другий – для шкіл з двома стародавніми мовами і однією новою.

В школах загального типу відповідно до навчального плану викладали: Закон божий, російську мову, словесність і логіку, латинську мову, грецьку мову (додатковий предмет для бажаючих), нові мови (німецька і французька), історію, математику, фізику, космографію, географію, законодавство, природознавство, малювання, креслення.

В процесі викладання Закону Божого в перших трьох молодших класах особлива увага зверталася на вивчення історії Старого і Нового Заповіту, короткого катехізису в обсязі курсу нижчих училищ і на пояснення богослужіння християнської православної церкви.

При вивченні російської мови в молодшому відділі, вчителі основну увагу звертали на розвиток в учнів уміння чітко і зрозуміло висловлювати свої думки як в усній, так і в письмовій формах. Учнів привчали до правильного і виразного читання статей, доступних дитячому розумінню, вчили переказувати зміст прочитаного. Високий рівень грамотності був необхідною умовою для переходу до вищого відділу школи (4-й клас).

В четвертому класі учні систематично повторювали етимологію і синтаксис, читали і робили переклад Остромирового Євангелія з аналізом слов'янських форм і співставляли їх з російськими.

З п'ятого класу починалося вивчення словесності, тобто читання і аналіз творів вітчизняних і зарубіжних письменників: Кантиміра, Ломоносова, Державіна, Фонвізіна, Крилова, Карамзіна, Жуковського, уривки із Данте; у шостому класі: Грибоедова, Загоськіна, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Тургенєва, Гончарова, Шіллера, Гете, Байрона; у сьомому класі: Островського, Л. Толстого, О. Толстого, Даля, Григоровича, Достоевського, Кирила і Мефодія, літописця Нестора, Софокла, Сервантеса, Шекспіра, Мольєра.

В процесі викладання латинської мови у четвертих і п'ятих класах зверталась увага на вивчення етимології, короткого синтаксису, на виконання вправ з перекладом і читання хрестоматії. У шостому класі учні повторювали синтаксис і читали з хрестоматії статті Корнелія Непата, а у сьомому – уривки із творів Овідія. Викладання латинської мови було спрямоване на те, щоб навчити учнів аналізувати прості твори і підготувати їх до роботи з літературними посібниками в процесі занять у вищих навчальних закладах. Для бажаючих учнів в школах вводився додатковий предмет – грецька мова. Кількість навчальних годин на вивчення даного предмету не встановлювалася. Засвоєння грецької мови зводилось до вивчення короткої етимології, синтаксису і читання Анабазіса Ксенофонта.

Крім латинської і грецької мов, у школі викладались дві нові мови: німецька і французька. Вивчення німецької мови розпочиналося з першого класу, а французької – з третього. Основна мета при викладанні нових мов була спрямована на розуміння учнями не дуже складних творів історичного змісту. У перших класах вивчення іноземної мови рекомендували розпочинати за допомогою натурального методу. В процесі вивчення німецької мови в першому класі учнів знайомили з назвами предметів, що їх оточують, назвами дій і абстрактних понять. Учні списували з дошки текст, задалегідь складений і розроблений в класі. У другому класі їх знайомили з назвами предметів більш ширшого кола, вчили складати складні речення, а також читали найпростіші прозаїчні уривки. Крім цього, учні заучували напам'ять нескладні речення,

перекладені і розроблені в класі. У третьому класі учні читали більш складні прозаїчні уривки, заучували напам'ять нескладні за змістом статті. У четвертому класі учнів навчали читати і робити усний переклад прочитаного. У п'ятому – відбувався процес узагальнення вивченого матеріалу у I-IV класах. У шостому класі учнів навчали читати і перекладати статті переважно історичного змісту, а також робили усний переказ прочитаного. У сьомому – учнів навчали читати і робити переклад статей і творів, доступних для розуміння і сприймання. Необхідні граматичні відомості повідомлялися в четвертому, п'ятому і шостому класах.

З французької мови у третьому класі учні вивчали те ж саме, що і в першому класі в процесі вивчення німецької мови. У четвертому – те ж саме, що і в третіх класах із першої нової мови (німецької). У п'ятому класі учні читали і робили переклад тексту, заучували напам'ять короткі статті, а також вчилися переказувати прочитане. У шостому класі – читали і перекладали те ж саме, що і в п'ятому класі. У сьомому – навчали читати і перекладати статті, які відповідали розумінню і можливостям учнів.

Викладання історії у двох молодших класах було спрямоване на ознайомлення учнів з найбільш визначними подіями, вітчизняними героями і діячами, відомими представниками духовенства і православної церкви. Такі теми викликали серед молоді особливий інтерес і мали глибоке виховне значення. У третьому класі учнів знайомили з коротким курсом російської історії, в четвертому – із стародавньою історією і середньою до Карла Великого, у п'ятому – із середньою історією до кінця XV століття, у шостому – загальною історією XVI-XVII століття. При викладанні історії вчителям рекомендували не захоплюватися зайвими деталями і дрібними хронологічними даними.

Вивчення математики в першому класі починалося з арифметики. Учні вчили виконувати перші чотири дії з простими іменованими числами, вчили користуватися рахівницями. У другому класі учні знайомилися з простими і десятковими дробами, метричною системою; у третьому класі – з поняттям про пропорції, розв'язували задачі на процентне відношення і пропорційне ділення, а в процесі вивчення алгебри – з простими рівняннями з одним невідомим. На уроках алгебри у четвертому класі учні

розв'язували лінійні рівняння з декількома невідомими, а на уроках геометрії – вивчали прямі лінії, кути, трикутники, коло. У п'ятому класі на уроках алгебри учнів навчали добувати квадратні корені, розв'язувати квадратні рівняння з одним невідомим і найпростіші квадратні рівняння з двома невідомими. На уроках геометрії учні знайомилися з темами: подібність трикутників і багатокутників; вимірювання кутів; правильні багатокутники, вписані в коло і описані навколо нього; знаходження сторони правильних багатокутників; довжина кола; вимірювання площ багатокутників, круга. У шостому класі на уроках алгебри учнів знайомили з радикалами, логарифмами, геометричною прогресією, а на уроках геометрії – з двогранними і багатогранними кутами, з поняттям про правильні багатокутники, вчили знаходити площу поверхонь і об'єм призми і піраміди, тіл обертання. У сьомому класі на уроках алгебри учні вивчали теми: рівносильні рівняння; розв'язування лінійних нерівностей; вивчали закон Біном-Ньютона. На уроках тригонометрії учні знайомились з тригонометричними величинами: синус, косинус, тангенс, котангенс, вчилися зводити формули до логарифмічного вигляду, розв'язували найпростіші тригонометричні рівняння, зводили тригонометричні величини даної дуги до тригонометричних величин дуги від 0 до $\pi/2$.

Що стосується вивчення фізики, то процес її викладання супроводжувався дослідами і демонстраціями. У п'ятому класі учні знайомилися: із загальними властивостями тіл; вченням про силу, прості машини, всесвітнє тяжіння; вченням про тверді, рідкі і газоподібні тіла; вченням про звук. У шостому класі учні знайомилися з такими явищами, як теплота, магнетизм, електричний струм. У сьомому класі – оптика, вчення про рух, вчення про енергію, повторення пройденого курсу.

У сьомому класі на уроках космографії учні вивчали наступні теми: математична географія; форма і величина Землі, рух Землі навколо осі і навколо Сонця; доведення добового і річного руху Землі; Сонячна система; опис Сонця; рух планет; закони Кеплера; Місяць і його рух навколо Землі; вимірювання часу; календар.

На уроках фізичної географії учні вивчали: розподіл води і суші в різних широтах; рухи земної кори; землетруси; морські

течії; припливи і відпливи; вулкани; добові і річні коливання температури; атмосферний тиск; вітри; атмосферні опади; колір неба, зорі і веселка; атмосферна електричність; громовиця; північне сяйво.

На уроках географії у першому класі вчитель знайомив учнів з основними поняттями, які необхідні в процесі вивчення даного предмету. Учні навчали читати мапи, знайомили з мапою півкуль, усіх частин світу. У другому класі учні знайомилися з географічними умовами, кліматом, населенням позаєвропейських країн: Азії, Африки, Австралії, Океанії. У третьому класі зверталася увага на вивчення тих країн, з якими Російська імперія мала спільні економічні інтереси і кордони: Франції, Англії, Скандинавських країн, Австро-Угорщини, Туреччини, Німеччини та інших. У четвертому класі учні вивчали географію Європи, а в п'ятому і шостому класах – географію Росії (територія, земля, клімат, населення, шляхи сполучення, промисловість).

В процесі вивчення законодавства у шостому класі учні знайомилися: із енциклопедією права; поняттям про право; право і моральність; влада законодавча, судова, адміністративна; форми державного будівництва.

На уроках природознавства в третьому класі вчитель повинен навчити дитину свідомо ставитись до того, що вона бачить, чує, викликати у неї любов до природи. Головна мета викладання природознавства в нижчих класах була спрямована на те, щоб навчити дитину спостерігати за предметами і явищами, які її оточують, навчити правильно узагальнювати власні спостереження, розвивати конкретне мислення шляхом роботи над конкретними фактами і явищами. Крім цього, в процесі викладання природознавства вчитель повинен викликати у дітей любов до природи, ознайомити їх з найважливішими явищами природи, з якими тісно переплітається повсякденне життя. У четвертому класі учні знайомилися з коротким курсом мінералогії і хімії; у п'ятому – коротким курсом зоології і ботаніки; у шостому – із загально-біологічним курсом; у сьомому – із будовою людського тіла.

Основна мета курсу малювання полягала в тому, щоб навчити учнів бачити і розуміти форму, відтворювати її на площині. У першому класі учні вчилися малювати: геометричні фігури,

криві лінії; у другому – геометричні тіла, найпростіші предмети; у третьому – малювання художніх предметів прикладного мистецтва з плоскими і круглими поверхнями; у четвертому – малювання рельєфних, пластичних, орнаментних форм з тінями, малювання зображень людини і тварини; у п'ятому-сьомому класах – малювання оригіналів фарбами. Викладання малювання вважали обов'язковим, але не примусовим. Від учнів не вимагали високих успіхів, а вимагали тільки працелюбності і уважності. Вчителям радили в процесі викладання даного предмету враховувати здібності учнів.

На уроках креслення учнів навчали графічної грамотності, яка виявлялася в умінні виражати на папері форму даного предмету за допомогою правильного і точного малюнка. Курс креслення складався із двох частин: загального курсу і курсу проєкційного креслення.

Аналіз навчального плану свідчить про те, що вагоме місце серед навчальних предметів в системі гімназійних знань займали класичні мови, як важливий фактор гуманістичного виховання молоді. Під час вивчення давніх мов учні опиралися на знання, які отримували на лекціях із всесвітньої історії, географії, релігії, філософії, математики.

На основі аналізу змісту Положення про загальноосвітню середню школу та конспекту плану для середньої школи можна зробити висновок, що освіта у Волинській губернії зробила новий якісний крок вперед. Перелік навчальних предметів і методика їх викладання була спрямована на те, щоб забезпечити учнів глибокими і міцними знаннями. Характерною особливістю всіх типів навчальних закладів було те, що релігійне виховання учнів у них ставилося на перший план. В той же час слід підкреслити, що за своєю чисельністю гімназії і реальні училища Волинської губернії поступалися іншим губерніям Російської імперії, і тому освіту у таких навчальних закладах могла отримати незначна частина населення Волині.

7. СТАН І ОСОБЛИВОСТІ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

Жіноча освіта в Україні і, зокрема, на Волині – одна із найменш досліджених проблем в історико-педагогічній науці.

Деякі історики, які займались проблемами дослідження жіночої освіти, схильні вважати початком її становлення період прийняття Руссю християнства. У XIX столітті О. Лихачова писала: "Навчання жінок існувало на Русі із самого початку нашої історії освіти, тобто прийняття Руссю християнства, бо незважаючи на відсутність шкіл для жінок, у нас завжди були освічені жінки, які навчали й інших" [116, с.261].

Жіноча освіта виникла як самостійна галузь освіти у зв'язку з нерівноправним соціальним становищем жінки.

Якщо історія чоловічих середніх шкіл в Україні починається ще з кінця XVI століття, часу заснування Острозької академії, то до усвідомлення необхідності освіти для жінок суспільство прийшло лише наприкінці XVIII – початку XIX століття [216, с.63].

На початку XIX століття в Україні виникли перші інститути шляхетних дівчат – Харківський (1812), Полтавський (1818), Одеський (1829), Київський (1833), Керченський (1836).

Відповідно до "Положення про жіночі гімназії і прогімназії" 1870 року в царській Росії почала поступово створюватися система жіночої середньої освіти. Всі жіночі гімназії ділились на міністерські, що підпорядковувались міністерству народної освіти, і маріїнські гімназії, які знаходились у Відомстві закладів імператриці Марії. Їх навчальні плани і програми мало чим відрізнялись один від одного.

"Положення" визначало правила управління жіночими гімназіями і прогімназіями, їх особовий склад, права і обов'язки керівників і вчителів, педагогічних рад, загальний характер навчально-виховної діяльності.

Жіночі гімназії – середні загальноосвітні навчальні заклади. За обсягом знань, які давались учням, жіночі гімназії стояли нижче чоловічих. Між дівочими гімназіями і вищою школою не існувало наступності. Після закінчення семи класів дівчата

одержували атестат на звання учительки початкової школи, а після закінчення восьми – звання домашньої учительки.

Незважаючи на ряд обмежень, "Положення" засвідчило крок вперед в розвитку жіночої середньої освіти, оскільки до 60-х років, крім дворянських інститутів "благородних девиц" у найбільших містах Російської імперії, середніх жіночих навчальних закладів не було [176, с.149].

Цілий ряд жіночих закладів на території Російської імперії діяв за окремими статутами та положеннями. Середні жіночі заклади на Правобережній Україні керувалися положенням від 26 травня 1869 року для губерній Київської, Волинської, Подільської.

Уряд надавав справі виховання жіноцтва в Західному краї особливого політичного значення і прагнув сприяти її розвитку двома способами: 1) організовувати державні училища, 2) надавати грошову допомогу особам російського походження, які утримували приватні пансіони. "Гроші, що використовуються на цю справу, не пропадуть марно", – говорив граф Д. А. Толстой [216, с.67]. Це було зроблено з тією метою, щоб не залучати коштів громадськості, яка, в свою чергу, вимагала своєї участі в управлінні закладами.

Рішення про заснування нових жіночих гімназій у межах цього регіону приймалося безпосередньо імператором. Взагалі мережа середніх жіночих навчальних закладів створювалася на Правобережжі дуже повільно порівняно з іншими регіонами України, адже уряд штучно стримував їх зростання. Так, у 1897 році в Подільській губернії було лише 9 гімназій Міністерства народної освіти, у Волинській – 11, тоді як у Полтавській і Чернігівській губерніях з меншим населенням відповідно – 14 і 20.

Іншою причиною малочисельності жіночих закладів на Правобережжі була заборона діяльності земств, які в решті губерній сприяли розвитку жіночої освіти.

Заснування жіночих навчальних закладів у другій половині XIX і початку XX століття є одним із позитивних моментів у розвитку освіти на Волині.

В цей період на терені Волині виникає цілий ряд жіночих навчальних закладів. Зокрема, у столиці Волинської губернії Житомирі діяло шість учбових закладів, які давали дівчатам можливість здобувати середню освіту. Найстарший з них – 1864 року засну-

вання – учбовий заклад для дочок осіб духовного звання: шести-класне єпархіальне жіноче училище, підпорядковане Найсвятішому Синоду. З 1866 року в Житомирі почала діяти Маріїнська жіноча гімназія, яка перебувала у віданні Головного відомства установ імператриці Марії. У 1901 році було відкрито приватну гімназію Н. В. Овсянникової, а в 1906 – приватну гімназію М. М. Тимашевої, у 1911 – гімназію святої Анастасії. Всі вони належали до Міністерства народної освіти. Крім того, у 30-х роках XIX століття на правах гімназії функціонував ще й зразковий пансіон Любові Соколової.

Поширенню жіночої освіти на Волині сприяли також учительські семінарії – педагогічні навчальні заклади для підготовки вчителів початкових шкіл. Перші навчальні заклади такого типу в Україні виникли у 60-х роках в Коростишеві та Острозі Волинської губернії. В основу діяльності семінарії покладено "Проект учительської семінарії", створений К. Д. Ушинським. До учительської семінарії приймали осіб, які закінчили двокласні початкові училища. Навчання у семінарії тривало 3-4 роки.

Крім згаданих вище навчальних закладів на Волині діяли: Острозьке жіноче графа Д. М. Блудова училище (1865), Рівненська жіноча гімназія (1900), Луцька приватна А. М. Коленко жіноча гімназія (1903), Ковельська приватна А. К. Пирогової жіноча чотирикласна прогімназія (1905). Зокрема, за період навчання в училищі графа Д. М. Блудова його вихованці вивчали наступні навчальні предмети: Закон Божий, російську мову, словесність, літературу, слов'янську, українську, польську, французьку мови, зарубіжну літературу, історію російської держави, географію, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, фізику, космографію, суспільствознавство, гігієну, педагогіку, в'язання, співи, чистописання, малювання і креслення, музику. Перелік навчальних предметів свідчить про те, що в училищі навчались представниці всіх етнічних груп, які проживали на території Волині. Крім обов'язкових навчальних предметів в училищі особлива увага зверталась на поведінку і зовнішній вигляд вихованців. В цей же період на Волині діяли два жіночі духовні училища, одна суботня жіноча школа і жіночі педагогічні курси.

Найпомітніше з точки зору організації навчально-виховного процесу на той період виділялись: Волинське єпархіальне жіноче

училище, Маріїнська жіноча гімназія і Володимир-Волинські жіночі педагогічні курси.

Єпархіальні училища – середні жіночі навчальні заклади. Призначалися вони головним чином для навчання й виховання дочок православного духовенства. Єпархіальні училища перебували у віддані Синоду. Дочки священників навчалися безкоштовно, а дівчата інших станів – за оплату. Навчальний курс був близьким до курсу жіночих гімназій. Випускниці цього закладу мали право на звання домашнього вчителя, а також учителя початкових шкіл.

Особливої уваги заслуговує діяльність Волинського єпархіального жіночого училища. Запропонований розклад занять даного навчального закладу знайомить нас, насамперед, з переліком навчальних предметів, який свідчить про те, що його випускниці отримували на той час досить високий рівень підготовки.

У першому класі в училищі вивчали: російську, французьку, слов'янську мови, чистописання, арифметику, Закон Божий, церковний спів, рукоділля.

У другому – російську, французьку, слов'янську мови, арифметику, Закон Божий, церковний спів, чистописання, рукоділля, географію.

У третьому – російську, французьку, слов'янську мови, арифметику, Закон Божий, церковний спів, чистописання, рукоділля, географію, малювання.

У четвертому – російську, французьку, слов'янську мови, арифметику, Закон Божий, церковний спів, рукоділля, цивільну історію, географію, малювання.

У п'ятому – російську, французьку мови, словесність, Закон Божий, церковний спів, арифметику, рукоділля, географію, цивільну історію, гігієну, фізику, дидактику.

Класні заняття в училищі починались о 9 годині ранку. Кожен урок тривав 55 хвилин. По середах і п'ятницях Великого посту, коли здійснювалась літургія Святих Дарів, уроки починались о 8 годині ранку і кожен урок тривав 40 хвилин.

Звіт про роботу єпархіального жіночого училища за 1905-1906 навчальний рік містить цілий ряд навчально-методичних рекомендацій, які тут застосовувалися [162, с.25-34].

Зокрема, викладання навчальних предметів в училищі велося за посібниками, вказаними у затверджених Святим Синодом

програмах. Із посібників, не вказаних у програмах і в пояснюючих до них записках, використовувались:

1. З географії, крім підручників Раєвського, Лебедева, використовувались навчальні посібники Водовозової, Іванова, брошури Веренецького, Животовського, Герда та інших, твори Гельвальда, етнографічний атлас Лейтмана і Зейдліца, видання Гросмана і Кнебеля.

2. З цивільної історії, крім підручників Лловайського, використовувались навчальні посібники Абази, Виноградова, Вагнера, Груббе, Елпатівського, історичні атласи Добрякова, Тихомирова, барона Тарнау.

3. З французької мови – підручники за редакцією Шалланди.

Особливу увагу керівництво училища звертало на якість виконання навчальних програм, на чітке, точне і свідоме засвоєння вихованками певного навчального предмета. Вивчення певного курсу не обмежувалось лише теоретичними знаннями, а завжди супроводжувалось практичними вказівками і вправами.

Вивчення Святої історії Старого і Нового заповіту завжди супроводжувалось читанням відповідних даному уроку місць у Біблії, з поясненням біблійного тексту і трактуванням морального значення тієї чи іншої події.

Вивчення церковного богослужіння відбувалося з участю вихованців у церковних співах і читанні, порядок церковних служб вивчався безпосередньо по церковно-службових книгах з коротким поясненням вміщених у них піснеспівів і молитов. Читання новозаповітних книг (соборних послань у IV класі і деяких послань апостола Павла) з посильним поясненням тексту і різноманітних історичних повістей завжди супроводжувало уроки катехізису і церковної історії.

Предметом навчальних занять з російської мови у I-IV класах було практичне знайомство з правилами синтаксису і етимології, читання статей із збірників Радонежського і Галахова з метою глибшого ознайомлення учнів із загальнонавчаними формами російської мови. Письмові вправи були спрямовані головним чином на те, щоб дати учням необхідну практику у правильному і точному вираженні думок. З цією метою їм пропонували теми описового і розповідного характеру.

Вихованці V класу у процесі вивчення теорії словесності особливу увагу звертали на аналіз прозових і поетичних творів.

Викладання географії супроводжувалося використанням наочності, зокрема, демонструвались альбоми географічних картин, рослин, тварин (видання Гросмана і Кнебеля), атласи Лейтмана і Зейдліца. Для поповнення географічних відомостей і для надання їм більшої життєвої сили на уроках читали уривки із різних географічних хрестоматій. У III класі учні на готових географічних сітках мап малювали частини світу. У IV класі учні під час вивчення географії країн світу особливу увагу звертали на їхню історію, побут, мораль, для чого проводились відповідні читання з підручників Водовозової і Воронецького. У V класі вивчення географії Російської імперії супроводжувалось розповідями і читанням уривків з творів російських мандрівників Немировича-Данченка, Максимова та інших.

Під час вивчення історії найбільша увага зверталась на об'єктивне повідомлення історичних подій. На уроках постійно використовувалась мапа, разом з атласами Добрякова демонструвались ілюстрації з книг (через відсутність альбомів і настінних таблиць), проводились додаткові читання за Вагнером, Груббе, Виноградовим та іншими. При викладанні історії Росії використовувались твори Соловйова, Елпатівського, Абази, Виногорова, Трачевського, історична хрестоматія Гуревича.

Під час вивчення фізики демонструвались фізичні прилади відповідно до розділу, який вивчався, пояснювалася їх будова, способи користування і проводились досліди.

Заняття з арифметики відрізнялись більш практичним характером і визначались переважно розв'язуванням письмових і усних завдань. Кожне правило виводилось з прикладів. Для розвитку точного і логічного мислення в II, III, IV і V класах щомісяця практикувались письмові розв'язування задач.

З дидактики в V класі вивчалася вся загальна дидактика і, крім цього, методика російської мови з курсу VI класу. Останнє зроблено для того, щоб звільнити у наступному році більше уроків для практичних занять.

У звітному році всі вихованки V класу відвідували близько двох разів у місяць зразкову школу, де слухали уроки вчительки, виконували обов'язки помічниці.

На уроках церковного співу вони вивчали пісні, що стосуються недільного і святкового богослужіння. Крім того, почи-

наючи з III класу вихованки вправлялись в тому, щоб навчитися класти на ноти знайомі мотиви церковних піснеспівів під керівництвом вчителя, а в V класі вивчали методику викладання церковного співу у початкових школах.

На уроках малювання у III і IV класах вихованки займались кресленням різних ліній, сіток, геометричних тіл і малюванням орнаментів. Крім цього, ученицям повідомлялись поняття про пластику і її розвиток, про найголовніші стилі, про історію мистецтв, про пам'ятники і школи, про живопис, починаючи з V століття і до наших днів.

Гігієна вивчалась протягом двох років у двох старших класах у тісному зв'язку з анатомією, фізіологією і основами лікарської справи. Викладання гігієни проводилося за такою програмою:

1. Поняття про органічні і неорганічні світи. Визначення гігієни. Анатомія і фізіологія, їх взаємозв'язок. Поняття про органічну клітину.

2. Складові частини клітини: життя, ділення, робота і смерть клітини, поняття про тканини і органи, класифікація тканин і головні види.

3. Епітеліальна тканина, будова, розміщення в організмі, слизова оболонка, роль епітеліальної тканини в організмі.

4. З'єднувальна тканина, її будова, місце в організмі, поняття про рубцеву тканину.

5. Жирова тканина, особливості її будови, розміщення в організмі, фізіологічна роль жиру.

6. М'язова тканина.

7. Хрящова і кісткова тканини.

8. Загальне поняття про органи і головні частини людського організму: черепна частина, грудна і черевна.

9. Загальне поняття про органи кровообігу. Серце, його місце і будова.

10. Будова кровоносної системи, артерії, капіляри і вени, кров, її складові частини; червоні і білі кров'яні тільця і їх фізіологічна роль.

11. Загальне поняття про органи дихання.

12. Легені, їх будова; фізіологічна роль легень, закон газообміну.

13. Поняття про залози.

14. Загальне поняття про органи травлення. Порожнина рота; зуби, їх будова, постійні і молочні зуби, фізіологічна роль зубів.

15. Язик, його будова і роль при травленні; язик як орган смаку. Глотка. Стравохід.

16. Грудинно-черевна перепона (діафрагма). Шлунок, його будова і значення.

17. Класифікація кишок, будова їх стінок; фізіологічна роль кишок.

18. Печінка, жовчний міхур.

19. Поняття про органи чуття; відношення їх до нервової системи. Шкіра, її будова; потові та сальні залози шкіри, волосся; шкіра як орган сприйняття, фізіологія шкіри.

20. Органи нюху і слуху.

Важливе місце в процесі навчання учениць відводилось письмовим вправам. У першому класі вони вчилися списувати з книги статті, писати перекази і диктанти.

У другому і третіх класах вихованки вправлялись у написанні диктантів, які супроводжувались ґрунтовним аналізом їх викладачем.

У четвертих-п'ятих класах вихованкам пропонувались домашні завдання-твори, схвалені радою училища і затверджені Преосвященним Амвросієм, єпископом Кременецьким. Твори пропонували іноді не на одну, а на декілька тем, з метою виявлення у вихованок самостійності і зацікавленості як у виборі теми, так і в її розробці.

Твори пропонувались на такі теми, зокрема, із Закону Божого у IV класі:

1) Виклад і пояснення притчі про шлюбну забаву царського сина;

2) Явлення воскреслого Господа Луці і Клеопі;

3) Молитви за померлих.

У V класі:

1) Пояснення шостої заповіді блаженства;

2) Пояснення слів Спасителя: "Иже хоцеть по мне ийти..." (Марка, гл.VIII, ст.34).

З російської мови у IV класі:

1) "Кімната Плюшкіна";

- 2) "Заміська прогулянка";
- 3) За вибором: "Збір козаків на війну" за твором Гоголя "Тарас Бульба", "Літня ніч в селі і життя рослин";
- 4) "Зима" (опис);
- 5) "Кочубей у темниці" – на основі поеми Пушкіна "Полтава";
- 6) Характеристика Павлуші на основі оповідання "Бежин луг" Тургенева;

7) "Весна" (опис)

У V класі:

- 1) "Приїзд синів Тараса Бульби" і "Отруєння в училищі";
- 2) "Чотири пори року в житті учнів" і "Природа Малоросії за творами Гоголя";

3) "Колядування в Малоросії";

4) "Характеристика Іллі Муромця";

З цивільної історії у IV класі:

1) "Грецько-перська війна і її герої";

у V класі:

1) "Становище російської жінки в язичестві, християнстві і під час татарського іга";

2) "Як вводилась унія і як боролась з нею православ'я".

З географії у IV класі: "Ріки Європи як шляхи сполучення, в порівнянні з річками інших частин світу".

У V класі:

1) "Моє рідне слово" (географічний опис);

2) "Біле і Чорне моря" (порівняння).

З дидактики у V класі за вибором:

1) "Ідеальний учень";

2) "Ідеальний учитель";

3) "Ідеальний устрій школи".

З фізики у V класі: "Аеростат і його будова".

Перелік навчальних предметів, їх зміст і методика викладання дозволяють нам зробити висновок про те, що навчально-виховний процес у Волинському єпархіальному жіночому училищі забезпечував високий рівень моральної і професійної підготовки його випускниць.

Важлива роль у підготовці педагогічних кадрів на Волині відводилась Житомирській Маріїнській гімназії, яка була відкри-

та 12 березня 1866 року. Попечительство над нею покладалось на генерал-губернатора, а щорічні виплати на утримання – на губернську управу.

Якщо в духовну семінарію приймались лише дівчата із сімей православних церковнослужителів, у приватні пансіони та гімназії – діти заможних батьків, то Маріїнська гімназія давала можливість здобути освіту представницям усіх без винятку станів і незалежно від віросповідання. Так, у 1906-1907 навчальному році з 529 учениць гімназії навчалось 143 міщанки, 142 дочок чиновників різних рангів, 134 дворянки, 35 доньок купців, 24 – священників, 24 – військовослужбовців, 11 – громадян, 11 – селянок і 5 – іноземних підданих; 303 з них були православного віросповідання, 147 – іудейського, 74 – римо-католицького, 5 – лютеранського. Навчалися також і діти старообрядців. При гімназії було збудовано православну церкву для виконання релігійних обрядів представницями відповідного віросповідання. Вступні екзамени до гімназії проводилися двічі на рік. Ті дівчата, які отримали незадовільні оцінки у травні, могли знову екзаменуватися у серпні.

Велика увага у гімназії зверталась на поведінку учениць не тільки під час занять, але й у вільний час. У зв'язку з цим були затверджені правила, які регламентували поведінку вихованок гімназії. Нагляд за їх позашкільною поведінкою покладался на сім'ю і начальника місцевої поліції. Ученицям гімназії суворо заборонялось з'являтися у будь-яких громадських місцях без супроводу батьків чи дозволу керівництва гімназії.

Для бідних учениць нижчих станів, які провчилися у гімназії не менше року і виявились кращими у навчанні і поведінці, призначалися приватні стипендії.

При порівнянні учбових програм установ відомства імператриці Марії з програмами жіночих гімназій Міністерства народної освіти відзначаються суттєві відмінності в їх учбовій організації. В гімназіях і прогімназіях Міністерства народної освіти курс географії був значно коротший, іноземні мови були обов'язковими для вивчення, тоді як у гімназіях Відомства французька і німецька мови були необов'язковими.

Маріїнська гімназія мала таку учбову організацію. У підготовчому класі вивчались: Закон Божий, російська мова і словес-

ність, французька і німецька мови, арифметика, природна історія, чистописання та рукоділля. В наступних класах додавались історія, географія, геометрія, алгебра, фізика та курс гігієни. Згідно з Циркуляром від 13 квітня 1908 року малювання включали в групу навчальних предметів і в кінці року складався екзамен з цього предмета. В останньому класі вводилось вивчення педагогіки. Цей клас вважався педагогічним, після його закінчення випускницям гімназії присвоювалось звання домашньої вчительки з правом викладання тих предметів, при вивченні яких були виявлені знання, оцінені балом не нижче 7 (за 12-ти бальною системою). Тим, хто віддав двадцять років педагогічній діяльності, гарантувалось забезпечення по старості (право на місце в будинку для бідних дівць благородного звання).

Схематичний аналіз діяльності Житомирської Маріїнської гімназії дозволяє нам зробити висновок про те, що навчально-виховний процес даного навчального закладу був здебільшого орієнтований на виховання богобоязких, відповідальних і ретельних підданих, зацікавлених у самовідданій педагогічній діяльності. Маріїнська гімназія, як видно, в соціальному аспекті була однією з найбільш наближених до сучасного стану у справах освіти.

Становленню і розвитку жіночої освіти на Волині сприяли і педагогічні курси.

Про те, як відбувалося підвищення педагогічної і методичної кваліфікації учителів-жінок Волині, ми можемо судити, виходячи з аналізу діяльності Володимир-Волинських педагогічних жіночих курсів [28, с.775-781].

На Володимир-Волинські курси були запрошенні учителі із Володимир-Волинського, Дубенського, Заславського, Ковельського, Кременецького, Луцького, Овруцького і Рівненського повітів.

Загальне керівництво курсами здійснював його Преосвященство Преосвященний Фадей, єпископ Володимир-Волинський.

Лекторами на курсах були: Преосвященний єпископ Фадей, який читав лекції із загальної дидактики, церковного статуту і слов'янської мови; священник Федір Казанський, викладач релігійної педагогіки; Леонович Лариса Павлівна читала лекції з методики російської мови; уроки з методики математики проводив учитель Білзорецької двокласної школи Олександр Дмитрович Понікаров;

музикою і співами займалася Олександра Петрівна Щеглова, учителька Зимненської двокласної школи; заняття із Закону Божого проводив священник Зимненського монастиря о.Йосип Войцехівський; обов'язки наглядача виконувала Ольга Олександрівна Казанська.

На курси було запрошено 50 слухачок. За своїм освітнім рівнем вони розподілялися таким чином: Зимненську двокласну школу закінчили 21; двокласне міське училище – 20; Корецьку двокласну церковно-приходську школу – 2; однокласне міське училище – 1; три класи прогімназії – 1; Житомирське жіноче духовне училище – 1; три класи Житомирського духовного училища – 1.

Курси розпочали свою роботу 29 червня. В цей день перед початком занять відбувся великий молебен. Помолившись перед іконою Почаївської Божої Матері, керівники, лектори і курсистки відправились у приміщення двокласної Свято-Володимирської школи, де і було оголошено про відкриття курсів.

30 червня інспектором курсів була проведена для слухачів бесіда про значення курсів, їх порядок і характер навчальних занять.

Заняття на педагогічних курсах проводились за заздалегідь складеним розкладом. Навчальний день розпочинався загальною молитвою для всіх курсисток. Ранкові молитви з читанням денного Євангелія по черзі читали слухачки в передньому кутку класної кімнати. Уроки розпочинались о 9 годині ранку і тривали до 14.30, вечірні заняття тривали з 6 години до 9-ї. О 9-й годині вечеряли, після чого всі курсистки відправлялись на вечірню молитву. Після молитви вони, як правило, приступали до виконання завдань (співали, читали газети, книги, писали твори, а деякі грали на музичних інструментах). Крім ранкових і вечірніх молитов, кожний урок і взагалі кожне окреме заняття на курсах розпочиналось і закінчувалось молитвою.

У недільні і святкові дні вчителі разом із своїми учнями готувались до богослужіння в соборі. Кожного недільного вечора всі курсистки і керівники були присутніми на акафісті Почаївської Божої Матері, який святково відправляв Преосвященний Фадей у супроводі хору слухачів педагогічних курсів.

Із скромного і тихого життя курсисток особливо виділявся день 12 липня. В цей день після літургії вони із своїми керівниками

брали участь у святковому поході до Зимненського монастиря. "Долго, долго не изгладится из моей памяти, – пише одна курсистка у своєму щоденнику, – это чудное торжество принесшее моей душе так много нового и отрадного!" [28, с.780]. В той же день після обіду курсистки здійснили екскурсію до Риловичької школи, яка славилася своїми чудовими садами, теплицями і квітами.

Всі заняття на курсах поділялись на практичні і теоретичні. Кількість практичних уроків виглядала таким чином:

- 1) Із Закону Божого типових – 4, пробних – 5;
- 2) Із російської мови типових – 16, пробних – 10;
- 3) Із слов'янської мови типових – 3, пробних – 11;
- 1) Із лічби типових – 11, пробних – 19;
- 4) Із співів типових – 2, практичних – 9;
- 5) Із хорового співу – 66.

Важливим засобом розширення і поглиблення методичних і дидактичних знань учителів і слухачок були письмові твори.

Серед творів, написаних курсистками, було багато тем педагогічного характеру, яким на курсах приділялась особлива увага.

Теоретичні заняття, як правило, склалися із аналізу і обговорення практичних пробних уроків, з лекцій із загальної дидактики, з методики Закону Божого, методики слов'янської мови, методики навчання грамоти, письмового викладу думок, методики математики, письма, співів. Всі теоретичні заняття на курсах спрямовувались на те, щоб збагатити вчителів тими знаннями, які висвітлювали б їх навчально-виховну діяльність у школі. Кількість занять з кожного предмету розподілялось так: з релігійної педагогіки – 4; з методики Закону Божого – 2; із загальної дидактики – 10; з методики слов'янської мови – 3; з церковного статуту – 3; з методики російської мови – 8; з методики лічби – 3; з теорії співів – 28; з методики співів – 4. Особлива увага курсисток зверталась на свідоме і виразне читання. Зокрема, викладачем російської мови Л. П. Леонович була прочитана спеціальна лекція, в процесі якої вона познайомила вчителів з методикою читання байок, віршів і статей. Крім названих предметів, на курсах викладалось ще рукоділля: вихованців вчили шити одяг, грати на скрипці.

Для закріплення у пам'яті всього того, що бачили і чули на курсах їх учасники, ними практикувалося ведення щоденників.

Щоденники час від часу переглядалися епархіальним наглядачем і часто ставали причиною спеціальних розмов того чи іншого характеру. Фрагменти із кращих щоденників друкувались в "Жизни Волини". Для читання курсисткам пропонували такі журнали і газети: "Русский Паломник", "Воскресные чтения", "Миссионерское обозрение", "Церковные ведомости", "Воскресный благовест", "Отдых христианина", "Душеполезное чтение", "Голос русского", "Колокол", "Сельский хазяин" [29, с.780].

Зразкова школа із 50 вчителів була зібрана 30 червня і складалась із трьох груп. В ній проводилися зразкові уроки керівниками, а пробні і повторні – курсистками. Пробні уроки проводилися відповідно до складеного графіка. Матеріал для кожного пробного уроку визначав керівник. Отримавши матеріал від уроку, курсистка складала детальну програму його проведення. При складанні програми вчителі користувалися порадами і вказівками керівника того чи іншого предмета. Вчителям радили не тільки джерела, які можна використати при складанні програм, а й повідомляли прийоми для опрацювання на уроці конкретного матеріалу. Склавши програму або конспект пробного уроку, курсистка показувала його для виправлення помилок керівнику. Останній, прочитавши його в присутності курсистки, пропонував поради і настанови.

Всіх учителів-початківців на курсах знайомили з новими підручниками і методичними посібниками, ознайомлення з якими сприяло підвищенню їхньої професійної кваліфікації.

Отже, підсумовуючи фрагментарний аналіз діяльності жіночих педагогічних курсів, ми ще раз переконуємось у їхній високій організації і доцільності на той час. Учасниці курсів мали можливість не тільки удосконалювати свій педагогічний і методичний потенціал, а й збагатити себе духовно. Адже вся діяльність педагогічних курсів передусім була насичена глибоким духовним змістом, який був забезпечений завдяки позитивному ставленню духовенства до проблем освіти і учительства.

8. ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, РЕФЕРАТИВ, КУРСОВИХ ТА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ

1. Вплив християнства на поширення освіти на Волині.
2. Острог – культурно-освітній центр Волині XVI-XVII ст.
3. Організація навчально-виховного процесу в Острозькій академії.
4. К. Острозький – волинський меценат на ниві освіти.
5. Просвітницька діяльність Пересопницького монастиря.
6. Луцька братська школа – новий етап в розвитку освіти на Волині.
7. Духовно-просвітницька діяльність Іова Залізо.
8. Релігійно-просвітницька діяльність родини Шумовських.
9. Волинська духовна семінарія і її вплив на духовно-інтелектуальне відродження регіону.
10. Специфічні особливості організації навчально-виховного процесу у церковно-парафіяльних школах.
11. Просвітницька діяльність польських діячів: А. Чарторийського, Т. Чацького і Г. Коллонтая.
12. Педагогічні ідеї в творчості Лесі Українки.
13. Середні навчальні заклади Волині XIX – поч. XX ст.
14. Жіноча освіта на Волині, її особливості.

9. ПИТАННЯ ДЛЯ ЕКСПРЕС-БЕСІДИ

1. У якій частині України розташована Волинь?
2. Назвіть основні періоди в історії розвитку Волині.
3. З якою історичною подією пов'язано заснування перших державних шкіл на Волині?
4. Хто ініціював і сприяв поширенню освіти на Волині в XI ст.?
5. Перший на Волині кафедральний собор, осередок духовного просвітництва.
6. Найвидатніша пам'ятка волинської школи писемності.
7. Назвіть дві історичні події XVI ст., які суттєво вплинули на розвиток освіти на Волині.
8. Найперший з українських вельмож, що виступив проти ополячення українського народу.
9. У якому році і ким була заснована в Острозі "слов'яногреко-латинська школа"?
10. На вивчення якої науки зверталась основна увага в єзуїтських школах?
11. У якому році була відкрита Луцька братська школа?
12. Суттєві ознаки нації.
13. В чому полягає історична роль Пересопницького монастиря?
14. Назвіть вихованців Острозької Академії.
15. У якому році була надрукована Острозька Біблія?
16. Назвіть автора першої слов'янської граматики.
17. Чим відрізнялися релігійні погляди М. Смотрицького від поглядів його батька?
18. Назвіть основні праці А. М. Курбського.
19. Волинські монастирі.
20. В яких документах були викладені основна мета і принципи навчального процесу в Луцькій братській школі?
21. Назвіть основні наслідки приєднання Волині до Росії.
22. Назвіть родини священиків XIX – поч. XX ст., які сприяли культурно-освітньому розвитку Волині.
23. У якому році була заснована Волинська духовна семінарія?
24. Назвіть навчальні дисципліни, які викладались у Волинській духовній семінарії.

25. Визначте основну мету виховання у церковно-парафіяльних школах.

26. Назвіть основний метод навчання дітей у церковно-парафіяльних школах.

27. Назвіть пріоритетні навчальні предмети, які вивчали учні у церковно-парафіяльних школах.

28. Як називається методика навчання, при якій здібні учні навчали слабших і молодших школярів?

29. Основні принципи навчання, на основі яких будувався навчально-виховний процес у церковно-парафіяльних школах.

30. У яких духовних закладах продовжували навчання випускники Волинської духовної семінарії?

31. У яких роках були видані Валусьський і Емський укази?

32. Назвіть наслідки згаданих вище указів для розвитку освіти на Волині.

33. Які заходи було прийнято царським урядом з метою русифікації українського народу?

34. Назвіть основні напрямки діяльності "Просвіти".

35. Хто з відомих польських діячів очолював Віленський шкільний округ?

36. Назвіть засновника Кременецької гімназії.

37. У яких роках працював викладачем Рівненської гімназії М. І. Костомаров?

38. Ким і коли було засноване православне Кирило-Мефодіївське братство?

39. У якому році М. І. Теодорович був призначений викладачем Волинської духовної семінарії?

40. Назвіть автора оповідання "Школа".

41. З чого розпочинався навчальний день на Володимир-Волинських педагогічних жіночих курсах?

10. ТЕСТОВИЙ КОНТРОЛЬ ЗНАНЬ

1. Хто з відомих істориків Волинь називав "найісторичнішою і найглибшою українською країною"?

а) *М. Костомаров*; б) *М. Грушевський*; в) *І. Огієнко*.

2. У якому місті храм стає першим на Волині кафедральним собором?

а) *м. Дубні*; б) *м. Острозі*; в) *м. Володимирі*.

3. Хто з дослідників називав Галицько-Волинську державу останнім бастионом української державності княжої доби?

а) *О. Воронін*; б) *Д. Дорошенко*; в) *М. Теодорович*.

4. Хто з відомих учених стверджував, що братські школи утверджували і зміцнювали елементи гуманістичної педагогіки?

а) *С. Сірополко*; б) *Є. Мединський*; в) *Б. Митюров*.

5. Він писав: "Вік XIX знає декілька великих погромів української культури: погроми ці дедалі ставали дошкульними і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого і що вона встигла утворити в коротких перервах між погромами".

а) *І. Огієнко*; б) *Я. Ісаєвич*; в) *М. Петров*.

6. У якому році Східна Волинь з Житомиром відійшла до Радянської імперії?

а) *1921 р.*; б) *1920 р.*; в) *1919 р.*

7. Найпоширеніше педагогічне явище в галузі освіти:

а) *братські школи*;

б) *церковнопарафіяльні школи*;

в) *духовні семінарії*.

8. Автор книги "Книга блаженного ..., Ігумена Почаєвського власною рукою його писання":

а) *Іов Залізо*; б) *М. Смотрицький*; в) *Д. Блудов*.

9. Рік появи Пересопницького Євангелія:

а) *1561 р.*; б) *1562 р.*; в) *1563 р.*

10. Автор багатотомних спогадів "Зруйноване гніздо, чи Історія однієї священицької родини на Волині":

а) *Юрій Шумовський*;

б) *Федір Шумовський*;

в) *Арсен Шумовський*.

11. Хто започаткував наукове краєзнавство на Волині?

- а) Андрій Хойнацький;*
- б) Арсен Річинський;*
- в) Микола Костомаров.*

12. Ініціатор заснування церковних музейних закладів та православних братств:

- а) Архієпископ Модест;*
- б) Архієпископ Агафангел;*
- в) Архієпископ Палладій.*

13. Він вважав, що "більш як ніхто інший потребують педагогічної освіти – жінки", і саме "виховання дівичь в душі глибоких православних істин Віри, Добра, Милосердя і Любові можуть сформуванати духовну мораль майбутніх дружин, матерів, які будуть виховувати наших дітей":

- а) Єпископ Віталій (Василь Грегулевич);*
- б) О. Микола Левитський;*
- в) Прокл Бичковський.*

14. У якій освітній установі Прокл Бичковський читав лекції з релігії?

- а) Луцькій приватній мішаній гімназії;*
- б) Острозькій академії;*
- в) Кременецькій гімназії.*

15. Девіз закладу – "Люби Бога і свою матір – Україну":

- а) Луцької гімназії;*
- б) Острозької академії;*
- в) Кременецької гімназії.*

16. Рік заснування Волинської духовної семінарії в Острозі:

- а) 1796 р.;*   *б) 1797 р.;*   *в) 1700 р.*

17. Якою мовою велося навчання у Волинській духовній семінарії?

- а) латинською;*   *б) польською;*   *в) російською.*

18. Кому належать спогади "Коли вступив я до семінарії, то в ній панував російський дух, але коли ректором став відомий діяч, українець о. Табинський, то вона цілком українізувалась":

- а) Ю. Шумовський;*
- б) С. Малеванський;*
- в) А. Хойнацький.*

19. Перший Вищий навчальний заклад України:

- а) Києво-Могилянська академія;*
- б) Київський національний університет ім. Тараса Шевченка;*
- в) Острозька академія;*
- г) Львівський університет.*

20. Перший ректор Острозької Академії:

- а) Костянтин Острозький;*
- б) Герасим Смотрицький;*
- в) Мелетій Смотрицький.*

21. Лебединою піснею, Королевою книг Івана Федорова називають:

- а) Читанку;*
- б) Буквар;*
- в) Біблію;*
- г) Азбуку.*

22. Автор відомої граматики, за якою протягом ста років викладали мову не лише в Україні, Росії, а й інших слов'янських країнах:

- а) Герасим Смотрицький;*
- б) Мелетій Смотрицький;*
- в) Іов Борецький;*
- г) Інокентій Гізель.*

23. Вважав, що державною мовою в Україні повинна бути тільки українська мова:

- а) І. Огієнко;*
- б) С. Сірополко;*
- в) І. Стешенко.*

24. В якому оповіданні Леся Українка зворушливо розповідає про важке життя і працю сільської учительки, змальовує убогість, занедбаність школи, голодних і обідраних сільських дітей?

- а) Школа;*
- б) Купала на Волині;*
- в) Лісова пісня;*
- г) Самсон.*

25. Засновник Кременецького ліцею:

- а) Костянтин Острозький;*
- б) Іов Залізо;*
- в) Тадеуш Чацький;*
- г) Герасим Смотрицький.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Анастасієва А. Хороший учитель // Народное образование. – 1992. – июль-август. – с.1-14.
2. Андрухов П. 600 імен в історії Великої Волині. – Остріг, 1993. – 96 с.
3. Андрухов П. Волинська земля. – Сокаль, 1992. – 88 с.
4. Антология педагогической мысли России XVIII в. / сост. И. А. Соловков. – М.: Педагогика, 1985. – 480 с.
5. Антология педагогической мысли Украинской ССР/ сост. Н. П. Калениченко. – М.: Педагогика, 1988. – 640 с.
6. Антонович Д. Українська культура. – К., 1993. – 592 с.
7. Антонович П. Коротенька історія Волині. – Луцьк, 1992. – 48 с.
8. Артемчук Г., Євтух М. Духовні заповіді Степана Сірополка // Рідна школа. – 1997. – №10. – С.6-9.
9. Бабійчук В. В. Етнічний фактор в освіті Волині у XIX столітті // Науковий збірник. – Київ, Житомир, 1998. – С.10-13.
10. Барна М. Розвиток педагогічної освіти в Галичині // Рідна школа. – 1998. – № 7-8. – С.34-48.
11. Барсов Н. Школи на Волини и Подолии в 1862 г. – СПб., 1863. – С.3.
12. Батюшков П. Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Петербург, 1888. – 447 с.
13. Бачинський В. М., Гром В. М., Цибульський В. І. Волинь у XVII- XVIII ст. – К., 1997. – 111 с.
14. Білецький Б. Сторінка з історії Волинської духовної семінарії і Київської духовної академії в XIX віці // Літопис Волині. – Вінніпег-Канада, 1990. – №16. – Ч.1. – С.13-16.
15. Бірюліна О. Луцьке хрестовоздвиженське братство XIX століття // Тези V регіональної науково-практичної конференції "Волинські міста, історія, культура, традиції". – Рівне, 1994. – С.33-35.
16. Бобров В. Зміст освіти у гімназіях та ліцеях півдня України XIX – початку XX століть і проблема гуманітаризації освіти // Рідна школа. – 1998. – № 4. – С.78-79.
17. Бондар В. І. Актуальні проблеми підготовки конкурентно здатного спеціаліста загальноосвітньої школи // Вісник Тернопіль-

ського експериментального інституту педагогічної освіти. –1995. №1. – С. 11-18.

18. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках ХІХ ст. – К., 1980. – 156 с.

19. Брокгауз Э. С. Начальное народное образование. – С.-Петербург, 1897. – Т.20. – 752 с.

20. Бухало Г. І. Православ'я на Рівненщині. – Рівне, 1991. – 21 с.

21. Бухало Г. І. Просвіта сіяла світло. – Рівне, 1994. – 45 с.

22. Василевська С. Роль Свято-Володимирського братства в м.Володимирі-Волинському в збереженні культурних пам'яток краю // Тези та матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодязненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16-17 червня 1994 року. – Луцьк, 1997. – С.15-16.

23. Васкович Г. Емський указ і боротьба за українську школу. – М'юнхен, 1976. – 20 с.

24. Вацлавська С. Педагогіка і релігія: точки зіткнення // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Острог, 1995. – Кн.1. – С.35-37.

25. Велемець О. В. Розвиток освіти і педагогічної думки на західноукраїнських землях у ХVІ-ХVІІ ст. : Дис. ... канд. пед. наук.

26. Витте Є. Древнейшие города Волыни в историческом описании. Очерк 4. Города Кременец, Почаев – 1912.

27. Вихрущ А., Антонюк Т. Культурно-освітня діяльність Андрея Шептицького // Рідна школа. – 1997. – №9. – С.9-11.

28. Владимирволинские педагогические женские курсы, бывшие с 29 июня по 31 июля 1909 года // ВЕВ. – 1909. – №37. – С.775-781.

29. Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси 988-1938. – Белград. – 209 с.

30. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К., 1998. – 179 с.

31. Вовк Л. П. Історія освіти дорослих в Україні. – К., 1994. – 228 с.

32. Вовк Л. П. Педагогічна традиція у системі освітніх інновацій // Пульсар. – № 9. – 2000. – С. 45-47.

33. Волинський обласний державний архів. – Ф.247. – оп.1. – спр.220. – арк.123.

34. ВОДА. – Ф.429. – оп.1. – спр.2. – арк. 23.

35. ВОДА. – Ф.517. – оп.1. – спр.13. – арк. 1, 4, 24.
36. ВОДА. – Ф.6. – оп.1. – спр.85. – арк. 2.
37. Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1921. – Т.2. – Ч.1. – С.29-59.
38. ВОДА – Ф.429. – оп.1. – спр.1. – арк.11, 14, 20.
39. Волошин М., Волошин Р. Розвиток національної школи після прилучення України до Росії // Русифікація школи XVII-XVIII ст. – Дрогобич, 1993. – 128 с.
40. Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. – Кенсінгтон-США, 1992. – 28 с.
41. Гайдай Л. І. Сільськогосподарська освіта у Волинській губернії / Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Житомир, 1994. – С.23-25.
42. Гентош О. Християнська етика у навчальних закладах // Рідна школа. – 1998. – №3. – С.53-54.
43. Головацкий Я. Ф. Порядок школьный или устав Ставропигийской греко-русской школы во Львове, 1586. – Львов, 1863. – С.5-6.
44. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк-Париж-Торонто, 1987. – 551 с.
45. Грушевський М. С. Історія України. – К., 1992. – 228 с.
46. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т.1. – 736 с.
47. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. – К., 1995. – Т.6. – 664 с.
48. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – С.416-417.
49. Гуцал П. Кременецька окружна школа у 1789 році // Освітнянин. – 1997. – №1. – С.25.
50. Гуцуляк М. Про близьке здалека. Рівненська українська гімназія 1923-1939. – Канада, 1976. – 150 с.
51. Девятисотлетие православия на Волыни (992-1892). – Житомир, 1892. – 593 с.
52. Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі педагогічні курси // Початкова школа. – 1998. – №2. – С.44-46.
53. Денисюк А. Психолого-педагогічні основи навчання і виховання в освітніх закладах на Волині в період середньовіччя / Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С.210.

54. Державна національна програма "Освіта" / ("Україна ХХІ століття"). – К., 1994. – 61с.

55. Дехтярчук О. Іов Почаївський // Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. – Дубно, 2007. – С.49-51.

56. Джаман Т. В. Розвиток народної освіти на Волині (XVIII-XIX ст.) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук – Тернопіль, 1998.

57. Дзерович Ю. (о.) Педагогіка. – Львів, 1937. – 240 с.

58. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белоруским: вторая половина XVI – первая половина XVII в. – К., 1987. – 129 с.

59. Діячі науки і мистецтв рідного краю у розвитку української національної культури / Збірник матеріалів і тез наукової конференції 29-30 вересня 1998р. – Рівне, 1998. – С.20-85.

60. Дмитренко Т. Рід Рафальських в історії Дубна й Волині // Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю м. Дубна. – Дубно, 2000 – с. 43-44.

61. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К. – Мюнхен: Дніпрова хвиля-Глобус, 1992. – Т.1. – 228 с.

62. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К. – Мюнхен: Дніпрова хвиля-Глобус, 1992. – Т.2. – 349 с.

63. Драгоманов М. П. Передне слово до "Громади" 1878 р. // Драгоманов М. П. Вибране. – К., 1991. – С.228.

64. Дровозюк Л. Земська школа в Україні // Рідна школа. – 1997. – №12. – С.73-74.

65. Дублянський А. Луцьк: історичний нарис. – Луцьк, 1934. – С.19-24.

66. Дублянський А. Українські святі. – Мюнхен, 1962. – 99 с.

67. Духовенство и народное образование // ВЕВ. – Кременец, 1885. – №1, 2. – С.1-14.

68. Єршова Л.М. Жіноча освіта на Волині до 1831 року / Збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – С.407-418.

69. Житомирская 1-я мужская гимназия (пятидесятилетие гимназической церкви: 1867-1917). – Житомир, 1917. – 45 с.

70. Житомирський обласний державний архів. – Ф.73. – оп.1. – спр.44. – арк.25.

71. ЖОДА. – Ф.115. – оп.1. – спр.1444. – арк.35.

72. ЖОДА. – Ф.147. – оп.1. – спр.485. – арк.1.

73. ЖОДА. – Ф.70. – оп.1. – спр.23. – арк.73-78.
74. ЖОДА. – Ф.71. – оп.1. – спр.142. – арк.2.
75. ЖОДА. – Ф.71. – оп.1. – спр.247, 163. – арк. 9, 10, 208.
76. ЖОДА. – Ф.71. – оп.1. – спр.330. – арк.87.
77. ЖОДА. – Ф.72. – оп.1. – спр.6. – арк.17.
78. Заброварний Б., Бернадський Б. Роль українських Січових Стрільців у культурно-освітньому відродженні на Волині в роки Першої світової війни // *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали 9-ої наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998.* – Луцьк, 1998. – С. 212-213.
79. Замерлюк Г. Улас Самчук // *Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах.* – Дубно, 2007. – С.191-194.
80. Зезика М. Р., Кошман Л. В., Шульгин В. С. *История русской культуры.* – М., 1990. – 432 с.
81. Зеньковский В. В. *Педагогика.* – Париж-Москва, 1996. – 153 с.
82. Зінченко А. Педагогічне служіння Василя Липківського // *Рідна школа.* – 1996. – №5-6. – С.14-17.
83. *Исторический очерк Волынской духовной семинарии* // ВЕВ. – 1879. – №20. – С.753-773.
84. *История Свято-Успенской Почаевской Лавры* – Киев, 1994. – 84 с.
85. Іващенко О., Поліщук Ю. *Житомирщина шляхами історії.* – Житомир, 1997. – С.59.
86. Ісаевич Я. Освітній рух в Україні XVII століття: східні традиції і західні впливи // *Київська старовина.* – 1995. – №1. – С.2-10.
87. *Історія України в особах XIX-XX ст.* – К., 1995. – 479 с.
88. *Історія України. Курс лекцій.* – К., 1991. – Кн.1. – 547 с.
89. Каратаев И. П. *Описание словьяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами.* – 1883. – СПб. – Т.1. – С.211.
90. Карліна О. Піярьські школи у волинських містечках наприкінці XVIII- перших десятиліттях XIX ст. / *Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року.* – Луцьк, 1998. – С.213-214.
91. Карпінський В. С. *Зародження і розвиток друкарства на Волині.* – Луцьк, 1998. – 108 с.
92. Киричук М. Г. *Волинь – земля українська.* – Луцьк, 1995. – 392 с.

93. Колодний А. М., Філіпович Л. О. Православні монастирі на Україні. – К., 1990. – 76 с.
94. Колосок Б. Будівничі Луцького братства // Волинь. – 1991. – №1. – С.29-37.
95. Комар В. Громадська і літературна діяльність Арсена Річинського на Волині / Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С.64-65.
96. Корчмарик Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. – Львів, 1993. – 164 с.
97. Костомаров М. Історія України. – Львів, 1918. – 493 с.
98. Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – 736 с.
99. Кравець В. П. Школа і педагогіка України кінця ХІХ – поч. ХХ ст. – Тернопіль, 1994. – С.174-200.
100. Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии в настоящее время несуществующих // ВЕВ. – 1867. – №2. – С.32-40.
101. Краткий отчёт о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1891/1892 учебный год. – Житомир, 1892. – 39 с.
102. Краткий отчёт о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1896/1897 учебный год. – Житомир, 1897. – 47 с.
103. Кремень В. Г., Ткаченко В. М. Україна: шлях до себе: проблеми суспільної трансформації. – К., 1998.
104. Крип'якевич І. Історія України. – К., 1992. – 87 с.
105. Крип'якевич І. Історія української культури. – К., 1918. – 272 с.
106. Кровицька О. Волинські пам'ятки як джерело "Словника української мови ХVІ- першої половини ХVІІ ст." / Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20- 23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С.17-19.
107. Кузь В. Г., Руденко Ю. Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка і духовність. – Умань, 1995. – 114 с.
108. Кулжинский Й. Воспоминания о Волини // Вестник Западной России. – Вильно, 1865. – Т.1. – Кн.2. – С.127, 130, 134.
109. Культура українського народу / за ред. Русанівського В. М. та ін. – К., 1994. – 272 с.
110. Культурне відродження в Україні / за ред. Т. О. Сілаєвої. – Львів, 1993. – 218 с.

111. Кульчинський Ф. Дещо з життя Волинського духовенства в I-й чверті ХХ століття // Літопис Волині. – Вінніпег, 1966. – С.90-91.
112. Лавриченко Я. Культурна праця на Волині до 1921 року // Літопис Волині. – Вінніпег, 1979-1982. – Ч.13-14. – С.55-65.
113. Лаурсон А. М. Справочная книга для учебных заведений и учреждений ведомства Министерства народного просвещения. – Петроград, 1916. – №5.
114. Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840 годах // Киевская старина. – 1906. – март-апрель. – С.422.
115. Левкович І. Нарис історії Волинської землі до 1914 року. – Вінніпег, 1953. – 159 с.
116. Лихачёва Е. Материалы для истории женского образования в России (1086-1796). – 1890. – СПб. – С.6, 261-263.
117. Луців В. О. В.К.Острозький – меценат української культури // Життя і школа. – Вільно, 1991. – №5. – С.40-41.
118. Луців В. О. Перша українська школа під царською займанщиною // Життя і школа. – Вільно, 1991. – №2. – С.37-39.
119. Любар О. П. Педагогічна діяльність і погляди українських просвітителів // Радянська школа. – 1991. – №4. – С.82-85.
120. Магнер Г. Три Чацьких // Велика Волинь. – Житомир, 1994. – С.26-37.
121. Мазур П. Дві долі // Освіта. – 1995. – С.25.
122. Максимович М. А. Волинь до ХІ века // Киевлянин, 1841. – С.289-297.
123. Маланок Є. Ф. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992. – 80 с.
124. Мартинюк Я. Товариство "Луцька повітова просвіта" та українська книга / Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1998. – С.221.
125. Масний О. Видатні вихованці Острозької академії / Волинський музей. – Луцьк, 1998. – С.44.
126. Мединський Є. М. Братські школи України і Білорусії в ХVІ-ХVІІ ст. і їх роль у возз'єднанні України з Росією. – К., 1958. – 183 с.
127. Миропольский С. Очерк истории церковно-приходской школы от первого её возникновения на Руси до настоящего времени / Выпуск третий. – С.-Петербург, 1895. – С.3-9.
128. Митрат О., Герус С. Роля Волині у проводі духовної освіти в Україні // Літопис Волині. – Вінніпег, 1961. – Ч.5. – С.72-77.

129. Митюрлов Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVII-XVIII вв. – К., 1968. – 208 с.
130. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636). – К., 1990. – 160 с.
131. Моліс М. 1000-ліття Православ'я на Волині. – Дубно, 1992. – 146 с.
132. Мукалова Н. Народная школа в Юго-Западном крае / Историко-статистический очерк. – К., 1892. – 60 с.
133. Назарко І. Родина, релігія й виховання // Життя і школа. – 1998. – №3. – С.11-16.
134. Нарис історії Просвіти / за ред. І. Мельника. – Львів-Краків-Париж, 1992. – 232 с.
135. Нариси історії українського шкільництва 1905-1933. / Під заг. ред. О. Сухомлинської. – К., 1996.
136. Науменко Ф. І. Школа Київської Русі. – Львів, 1965. – 250 с.
137. Нікітіна О. Жіночі навчальні заклади XIX – поч. XX ст. // Слово Просвіти. – 1997. – №12 (42). – С.6.
138. Обзор Вольнской губернии за 1899 год. – Житомир, 1900. – С.62-64.
139. Обзор Вольнской губернии за 1911 год. – Житомир, 1911. – С.68, 89.
140. Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 1985. – 183 с.
141. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – 445 с.
142. Огієнко І. І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – 1992. – 216 с.
143. Огієнко І. І. Українська Житомирська Євангелія 1571 року. – 1922. – С.3-4.
144. Огієнко І. І. Українська культура. – К., 1918. – 272 с.
145. Огієнко І. І. Українська Пересопницька Євангелія 1566 року. – 1921. – С.9.
146. Огієнко І. І. Українська церква. – К., 1993. – Т.1. – 280 с.
147. Одарченко П. Леся Українка. – К., 1994. – 239 с.
148. Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині 1861-1939. – Львів, 1970. – 187 с.
149. Оксюк И. Ф. Уния: исторический очерк. – К., 1990. – 38 с.
150. Омельчук В. В. – Дидактично-виховні особливості функціонування середніх загальноосвітніх закладів Волині XIX ст. //

Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського гуманітарного університету. Випуск 10. – Рівне, 2000. – С. 9-12.

151. Омельчук В. В. – Духовенство й освіта Волинського краю // Нова педагогічна думка – 2000. – № 1. – С. 127-131.

152. Омельчук В. В. – Сподвижники культурно-освітніх ініціатив на Волині // нова педагогічна думка. – 2000. № 2. – С.111-115.

153. Омельчук В. В. Започаткування національно-орієнтованої освітньої традиції Волині // Наука і сучасність. Зб. наук. праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – К., 1999. – Випуск 2, ч. 4. (педагогічні науки) – С.84-92.

154. Осіюк Л. Подвижники освіти XIX ст. // Рідна школа. – 1998. – №6. – С.77-79.

155. Ососков А. В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). – М., 1982. – 230 с.

156. Отчёт директора народных училищ Волынской губернии о состоянии учебных заведений дирекции за 1902 год. – Житомир, 1903. – 55 с.

157. Отчёт о состоянии Волынского Епархиального женского училища за 1905/1906 учебный год в учебно-воспитательном отношении // ВЕВ. – 1907. – №3. – С.25-34.

158. Отчёт о состоянии Житомирской мужской гимназии за 1872/1873 учебный год. – Житомир, 1874. – 30с.

159. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1885/1886 учебный год // ВЕВ. – 1887. – №11, 12. – С.311-335.

160. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №3. – С.826.

161. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №23-24. – С.555.

162. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №31. – С.810.

163. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №25. – С.612.

164. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №21. – С.780.

165. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1897/1898 учебный год // ВЕВ. – 1899. – №26, 30. – С.600, 785.

166. Отчёт о церковно-приходских школах Волынской епархии за 1908/1909 учебный год // ВЕВ. – 1909. – №49. – С.985-994.

167. Ошуркевич О. Ф. Найрідніший рідний край – Волинь. – Львів, 1991. – 157 с.

168. П'ясецький В. Ми з роду Волинь // Волинь. – 1991. – №1. – С.7-14.

169. Павлюк В.В. Т.Чацький і реформування освіти в першій половині XIX ст. // Науковий збірник. "Велика Волинь". – Житомир, 1999. – С.84-86.

170. Памятная книжка Волынской губернии на 1900 год. – Житомир, 1900. – С.184.

171. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир, 1915. – С.90-91.

172. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. – Житомир, 1916. – С.21.

173. Памятная книжка дирекции народных училищ Волынской губернии на 1912 год. – Житомир, 1912. – 333 с.

174. Памятная книжка Киевского учебного округа. – К., 1907. – С.6.

175. Памятная книжка народных училищ Волынской губернии на 1909-1910 гг. – Острог, 1910. – 272 с.

176. Педагогический словарь: в 2 т. – М., 1960. – Т.2. – С.149.

177. Пенішкевич Д. Система української освіти в Буковині (кінець XIX – поч. XX ст.)// Початкова школа. – 1997. – №10. – С.46-47.

178. Переверзов Н. В. Справочная книга о приходах и монастырях Волынской Епархии. – Житомир, 1914. – 320 с.

179. Переговский С. Материалы для истории Волини. – Житомир, 1897. – С.282.

180. Переговский С. Несколько замечаний на статью: "Исторический очерк Волынской духовной семинарии"// ВЕВ. – 1879. – №18. – С.210-211.

181. Петриківська М., Гелетій Я. Дубно – вічний притулок великого просвітянина Волині – Бориса Білецького // Дубно і світ: Міжнародна ювілейна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна (25-26 серпня 2000 року). – Дубно: Дубенська районна друкарня, 2000. – С. 49-50.

182. Побірченко Н. Освітні проблеми на сторінках журналу "Основа" (1861-1862) // Рідна школа. – 1999. – № 11. – С. 69-73.

183. Погодин А. Виленский учебный округ. – СПб., 1901. – С.17.
184. Полск В. Т. Історія української літератури Х-XVII століть. – К., 1994. – 144с.
185. Поліщук М. С. На Україні повинна бути українська школа // Рідна школа – 1993. – №11-12.
186. Поліщук Ю. М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Матеріали Всеукраїнської науково-красназничої конференції. – Житомир, 1996. – С.113-114.
187. Поліщук Я. Найісторичніша й найглибша українська країна // Слово і час. – 1993. – №12. – С.45-47.
188. Поліщук Я. Першокнига // Нова педагогічна думка. – 1994. – №1. – С.24-26.
189. Полонська-Василенко Н. Історія України: в 2 т. – К., 1993. – Т.2. – 606 с.
190. Поперецька Л. Служити народові – це служити Богові // Скриня. – 19.01.2012. – №3 (857).
191. Приходько О. Дерманський період життя і творчості Мелетія Смотрицького у контексті вивчення української літератури в школі // Матеріали ІХ наукової історико-красназничої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С.74.
192. Прищепя О. П. Діяльність земств на Рівненщині // Тези ІV регіональної науково-практичної конференції "Красназничі дослідження з історії Волині. Нові підходи, форми і методи" – Рівне, 1993. – С.30-31.
193. Рівненський обласний державний архів. – Ф.639. – оп.1. – спр.136. – арк.15.
194. РОДА. – Ф.215. – оп.2. – спр.21. – арк.16.
195. РОДА. – Ф.215. – оп.2. – спр.29. – арк.209.
196. РОДА. – Ф.215. – оп.2. – спр.29. – арк.97-100.
197. РОДА. – Ф.250. – оп.1. – спр.13. – арк.86, 98, 101.
198. РОДА. – Ф.324. – оп.2. – спр.29. – арк.71.
199. РОДА. – Ф.639. – оп.2. – спр.77. – арк.92, 368, 1057.
200. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802-1902). – СПб., 1902. – С.80.
201. Рождественский С.В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVI-XIX вв. – Т.1. – СПб., 1912. – С.606.
202. Рожко В. Древні святині Полісся. – Луцьк, 1995. – 152 с.

203. Рожко В. Православні монастирі Полісся. – Луцьк, 1996. – 210 с.
204. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) / за ред. М. Я. Ярмаченка. – К., 1991. – 381 с.
205. Савчук Б. Волинська "Просвіта". – Рівне, 1996. – 154 с.
206. Сборник правил и распоряжений для церковно-приходских школ Волынской Епархии. – Житомир, 1889. – С.7-8.
207. Сейко Н. А. Розвиток польського шкільництва на Волині // Автореферат канд. пед. наук. – 1998.
208. Сейко Н. А. Трагічні метаморфози: З історії польського шкільництва на Волині XIX ст. // Відродження. – 1993. – №10. – С.8-11.
209. Силук А. Микола Теодорович. Бібліографічний нарис // Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року. – Луцьк, 1998. – С.77-79.
210. Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – 174 с.
211. Скакальська І. Родина Шумовських в історії Дубна та Волині // Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 520-річчю Дубенського замку. – Дубно, 2012. – С. 150-160.
212. Статистическое обозрение Волынской губернии за 1900 год. – Житомир, 1901. – С.82-85.
213. Струбицький В.В., Шпортенко О.М. За освіту для народу (Розвиток шкільництва на Волині). – Львів, 1969. – 72 с.
214. Ступарик Б.М. Розвиток шкільництва Галичини (1772-1939 рр.). – Автореферат докт. дис.
215. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1992. – 512 с.
216. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні: XIX – поч. XX ст. // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.63-75.
217. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної науки в Україні // Шлях освіти. – № 1. – 1999.
218. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи // Шлях освіти. – 1996. – №1.
219. Сухомлинська О. В. Українська педагогіка в персоналіях. У двох книгах. – К.: Либідь, 2005 р. – Кн. 1. – С. 57-64, 79-84, 325-333; Кн. 2. – С. 58-63, 401-409.
220. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / Вибрані твори в 5 т. – Т.3 – К., 1976. – С. 7-279.

221. Сухомлинський В.О. Сто порад учителів / Вибрані твори в 5-т. – Т. 2. – К., 1976. – С. 419-461.
222. Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария. – Почаев, 1901. – 1023 с.
223. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской Епархии. – Почаев, 1888. – Т.2. – 1120 с.
224. Тимочко І. Б. Просвітницько-громадська діяльність православних братств Волині (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук. – Рівне, 2011. – С. 150-178.
225. Тишкевич Р. Просвітницька діяльність Авеніра Коломийця на Волині // Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 520-річчю Дубенського замку. – Дубно, 2012. – С. 146-151.
226. Ткачук А. П. Освітня політика царського уряду на Україні та її реалізація на Волині (ХІХ – поч. ХХ ст.) // Збірник наукових праць. – Житомир, 1999. – С.418-425.
227. Трембіцький А. До історії життя і діяльності Ярослава Ісаєвича // Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 520-річчю Дубенського замку. – Дубно, 2012. – С. 151-156.
228. Угляренко П. Князь Костянтин-Василь Острозький // Над Іквою-рікою. Літературно-мистецько-краєзнавчий альманах. – Дубно, 2007. – С.47-48.
229. Українська культура / за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – 592 с.
230. Українська культура / за ред. С. О. Черепанової. – Львів, 1994. – 456 с.
231. Українська та зарубіжна культура / за ред. М. М. Заковича. – К., 2000. – 622 с.
232. Уроки и примеры христианской веры / сост. Г. М. Дьяченко. – М., 1892. – 688 с.
233. Філіпчук Г. Українська етнокультура в змісті національної та педагогічної освіти. – Чернівці, 1996.
234. Харлампович К. Западно-русские школы ХVI – начало ХVIII в. – Казань, 1898. – 244 с.
235. Хойнацкий А. Ф. Очерки из истории Православной церкви и древнего благочестия на Волыни. – Житомир, 1878. – 560 с.
236. Хоткевич Г. Історія України. – К., 1992. – 228с.
237. Центральний державний історичний архів України. – Ф.707. – оп.17. – спр.122. – арк.104,144.

238. ЦДІАУ. – Ф.707. – оп.17. – спр.8. – арк.11,156.
239. ЦДІАУ. – Ф.707. – оп.18. – спр.143. – арк.8,28,49.
240. ЦДІАУ. – Ф.707. – оп.87. – спр.6717. – арк.152.
241. ЦДІАУ. – Ф.710. – оп.1. – спр.54. – арк.14.
242. ЦДІАУ. – Ф.711. – оп.2. – спр.2005. – арк.1-8.
243. Церковно-парафіальні школи. – К., 1895. – Кн.1. – С.2-4.
244. Церковно-приходська школа. – К., 1895. – Кн.1. – С. 60.
245. Церковно-приходська школа. – К., 1895. – Кн.2. – С. 96-101.
246. Церковно-приходська школа. – К., 1895. – Кн.4. – С. 241-244.
247. Чернецький К. // Церковно-приходська школа. – К., 1899. – Кн.4. – С. 245.
248. Чернихівський Г. І. Крем'янецьчина: історичне та літературне краєзнавство. – Крем'янець, 1992. – С. 1-3; С. 68-72.
249. Шандра В. С. Розвиток освіти у Волинській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1990. – С.72-75.
250. Шевченко Т. Варнак // Вибрані твори: в 5 т. – К., 1985. – Т.3. – С.148.
251. Шевчук С. Народність у зацікавленні педагогів Рівненської гімназії 40-60-х років XIX ст. // Наукові записки. – Рівне, 1998. – С.2772-290.
252. Шкіль М. І. Реформування вищої педагогічної освіти// Освіта і управління. – № 1. – 1997. – С. 39-44.
253. Шовкопляс Д., Шовкопляс І. Волинь: пам'ятки і люди // Волинський музей. – Луцьк, 1998. – С.34-35.
254. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838-1863). – К., 1864. – С.29-32.
255. Шумовський А. Поклін Святій Почаївській Лаврі. – Торонто-Канада, 1962. – С.16-32.
256. Шумовський Ю. Спогади. Зруйноване гніздо чи "Історія однієї священницької родини на Волині". – Савана, 1993. – Т.1. – Ч.2. – С.1,2, 93.
257. Щербань Т. Історія Волинського краю у працях професорів Київського університету (XIX ст.) // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1998. – С.39-40.
258. Янковский К. // Церковно-приходська школа. – К., 1899. – Кн.4. – С.170.
259. Ярмошик І. Питання історії Волині в дослідженнях А.Ф.Хойнацького // Волинський музей. – Луцьк, 1998. – С.46.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ОМЕЛЬЧУК Володимир Васильович

ІСТОРІЯ ОСВІТИ ВОЛИНИ В ОСОБАХ

Навчальний посібник

Технічний редактор

Власюк В. В.

Комп'ютерний набір

Яковенко С. Ю.

Підписано до друку 05.06.2014 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman". Друк офсет.
Ум. друк. арк. 15,35. Наклад 300 пр. Зам. 19.

Видавництво "Волинські обереги".
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел /факс: (0362) 62-03-97;
e-mail: oberegi@mail15.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.
Надруковано в друкарні видавництва "Волинські обереги".